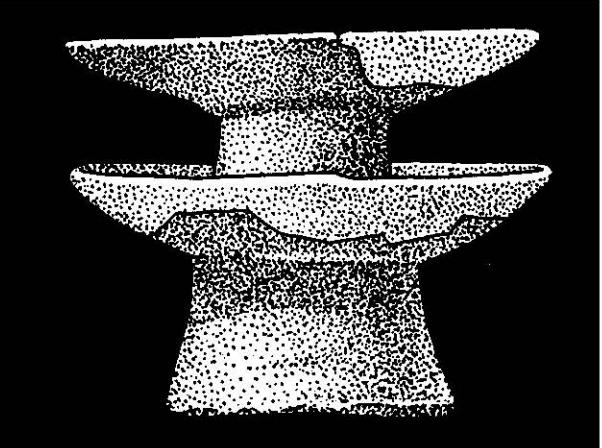

АРХЕОЛОГІЯ

21 * 1977

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

21

КІЇВ «НАУКОВА ДУМКА» 1977

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

I. I. Артеменко (відповідальний редактор), *B. D. Баран*,
C. M. Бібіков, *[B. I. Довженок]*, *Ю. М. Захарук*, *P. O. Кашиковський*, *C. D. Крижицький*, *M. P. Кучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *H. C. Руденко* (відповідальний секретар), *O. L. Сташенко*, *O. I. Тереножкін*, *D. Я. Телегін*, *O. П. Черніш*, *B. O. Шрамко*.

Редакція історичної та археологічної літератури

В. І. НЕПРІНА

Походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України

Походження неолітичних культур є одним з основних та складних питань історичного осмислення археологічних матеріалів, що залежить безпосередньо від стану вивчення і повноти археологічних джерел. Питання походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки у Східній Європі висвітлено в науковій літературі, але ѹ досі воно залишається нез'ясованим, особливо для Волго-Окського басейну, який більшість дослідників вважає основною територією, де виник неоліт цього типу.

У даній статті робиться спроба розв'язання цієї проблеми для пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на території України, що дали красномовні матеріали і проливають світло на питання походження відповідної культури в Волго-Окському басейні.

Розглянемо спочатку існуючі в літературі точки зору з цього питання. Ще у 1948 р. П. П. Єфименко дійшов висновку про найраніший вік пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні порівняно з такими ж у Волго-Окському басейні й пояснив появу останніх просуванням племен з території України¹.

Точки зору П. П. Єфименка близькі погляди О. Я. Брюсова, який вважає, що заселення лісових областей Східно-Європейської території почалося з півдня, де розвиток культури йшов більш швидкими темпами. Тут створились умови відносного перенаселення, що викликало сегментування племен та їх міграцію в рідко заселені місцевості². В загальних рисах висловлена думка П. П. Єфименка та О. Я. Брюсова не втратила свого значення і в наш час, але вона зустріла заперечення з боку І. Г. Розенфельдта, яка твердила, що на Україні серед пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою відсутні аналоги Льялівської стоянки, найбільш давньої з відомих на той час у Волго-Окському басейні. Тому І. Г. Розенфельдт, вважаючи пам'ятки України пізнішими, пов'язувала їх появу з розселенням племен більовської культури на південь³.

Д. Я. Телегін, розв'язуючи питання хронології пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою України, дійшов висновку, що ранні пам'ятки цієї культури близькі до льялівських, хоч їх походження не уточнене. Судячи з праць Д. Я. Телегіна, він не сумнівається в тому, що культура неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України не мала місцевого характеру⁴. В останній його роботі підкреслено своєрідність її матеріалів порівняно з пам'ятками цього ж типу в Волго-Окському басейні. Відзначено також близькість рис другого етапу розвитку ямково-гребінчастої культури на Десні з матеріалами більовської культури, а на Сіверському Дінці, Ворсклі, Пслі та Сулі — з пам'ятками Воронезької, Тамбовської та Пензенської областей, де дослідник пропонує шукати їх генетичні зв'язки⁵.

Про походження ямково-гребінчастих пам'яток України з Волго-Окського басейну говорить і Н. М. Гуріна⁶. В. П. Трет'яков, враховуючи найновіші дослідження стоянок Золоторуччя (Д. О. Крайнов) і Сущеве (В. М. Раушенбах), припустив, що джерела культури з льялівською керамікою, можливо, слід шукати у Волго-Окському мезоліті⁷.

В. П. Левенок вивчаючи формування деснянсько-созької неолітичної культури з властивою їй «ромбічною» керамікою довів її формування на базі місцевого макролітичного мезоліту і підкреслив її принципову відмінність від більовської культури. Серед поселень української території цей автор до раннього етапу деснянсько-созьких пам'яток залучає стоянку Есмань. З розвинутим етапом деснянсько-созької культури він пов'язує проникнення на Десну з Волго-Окського межиріччя населення, якому належала кераміка з ямково-гребінчастим орнаментом. Появу таких пам'яток у Волго-Окському басейні він не пояснює, але підкреслює, що деякі форми їх інвентаря пов'язуються з Балтикою⁸.

Оригінальна думка щодо походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки Східної Європи належить В. М. Даниленку. В 1955 р. він відзначив, що відкриття дніпро-донецької культури може мати велике значення для з'ясування походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки⁹, а в 1969 р. пов'язав виникнення цієї культури на Україні і у Східній Європі з кельтімінарським імпульсом¹⁰.

Як бачимо, з цього питання існують різні точки зору. Нами була запропонована думка, згідно з якою неоліт ямково-гребінчастої кераміки на території України виникає на базі культурного контакту племен раннього етапу дніпро-донецької культури і носіїв пам'яток з на-кольчастою керамікою Верхнього та Середнього Дону, а також за участю племен, які залишили пам'ятки типу Лисогубівки¹¹.

В даній статті ми пропонуємо більш аргументоване і ширше тлумачення проблеми походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території Лівобережної України.

Висвітлюючи генетичне коріння будь-якого культурного явища, правомірно шукати його джерела як у культурах попереднього часу, так і в наслідках, викликаних пересуванням груп населення, а також у культурних впливах і запозиченнях. Зупинимось на характеристиці культури, яка передує на території України неоліту ямково-гребінчастої кераміки у V і на початку IV тисячоліття до н. е. На Лівобережжі — це матеріали раннього етапу дніпро-донецької культури та пам'яток типу Лисогубівки.

До раннього етапу дніпро-донецької культури належать поселення (за Д. Я. Телегіним): на Сеймі — Козлівка; на Дніпрі — Ігрень 8, с. Вовчок, Недогарки, Вереміївка; на Сіверському Дінці — Бондариха, Устя Осколу II (нижній шар), Студенок 4 і 5; на Ворсклі — Біла Гора; на Сулі — Глинськ; в районі Києва — Микільська Слобідка. Ранній етап дніпро-донецької культури є часом найбільшої єдності цих племен, коли матеріальні культури на всій території їх поширення були притаманні спільні ознаки у виробничому інвентарі й кераміці. (Але деталізований розгляд матеріалів цього часу не виключає виявлення серед них локальних відмінностей).

Для виробничого інвентаря характерні нуклеуси піраміdalної та призматичної форм, мініатюрні й середніх розмірів добре сформовані пластинки, кінцеві скребки на пластинах, невеличкі округлі скребачки, різці на куті зламаних пластин і серединні на відщепах та пластинах, ножі на пластинах з ретушшю по краях. Типовими є і геометричні мікроліти у вигляді високих та широких трапецій; вістря стріл на пластинах; пластинки з притупленим краєм, а також двобічно обтесані знаряддя — сокири-різаки. В техніці обробки кременю співіснують мікролітична й макролітична традиції, що зумовлено формуванням дніпро-донецької культури в зоні контакту степових і лісостепових культур¹².

Керамічний комплекс представлено глибокими гостродонними та злегка шиподонними горщиками. Вони виготовлені з глини з домішкою рослин та піску, стінки світло-або темно-буруватого кольору, добре за-гладжені до легкого полиску, орнаментовані частково або по всій по-

верхні відбитками гребінця, іноді тонкими прокресленими лініями та ширшими прогладженими смужками.

Дальший розвиток дніпро-донецької культури свідчить про її асиміляцію іншими культурами, на базі якої виникають пізніші пам'ятки — енеолітичного часу. Так, наприклад, на Правобережжі Дніпра, у Волинському Поліссі, під впливом трипільської культури і, можливо, якихось західних елементів складається культура типу енеолітичного шару поселення Моства¹³. В Середньому Подніпров'ї дніпро-донецькі пам'ятки також під впливом Трипілля, але зберігаючи свою специфіку, проходять ще кілька етапів розвитку. На Лівобережжі вони найбільше зазнають східних та північно-східних впливів, і на другому етапі їх матеріальна культура перероджується в культуру неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Тому В. М. Даниленко пропонує розглядати матеріали другого етапу розвитку дніпро-донецької культури на Сіверському Дінці як ранні пам'ятки неоліту ямково-гребінчастої кераміки¹⁴.

Щоб переконатися в цьому, звернемося до поселень в гирлі р. Осколу: Устя Осколу I (одношарова пам'ятка другого етапу дніпро-донецької культури) та Устя Осколу II (двошарова пам'ятка з нашаруваннями раннього і другого етапів в розвитку розділених прошарком стерильного піску). За Д. Я. Телегіним, який досліджував ці поселення, культура нижнього та верхнього шарів Устя Осколу II є спільною. На думку дослідника, поселення лісового неоліту волго-окського типу з'являється на пізньому етапі існування пам'яток з гребінчастою керамікою, а потім обидва типи поселень співіснують одне з одним у басейні Сіверського Дінця¹⁵.

Таблиця 1

Техніка розщеплення кременю *

Типи виробів	Устя Осколу II		Устя Осколу I
	нижній шар	верхній шар	
Нуклеуси			
» призматичні	—	1	1
» піраміdalні	2	1	—
» клиноподібні	1	—	—
» овальні	—	—	8
Нуклеусоподібні уламки	20	9	6
Відщепи	1278	1161	659
Пластинки середні за розмірами	—	198	253
» великі	—	16	1
» призматичні	—	22	—
» обушкові	—	—	14
Сколи з площинок нуклеусів	2	1	2
Пластинки реберчасті	25	6	11
Сколи з сокир	—	—	1
Невизначені заготовки	6	—	5
Всього:	1334	1415	961

* Кількісні дані одержані нами під час вивчення колекцій, що зберігаються в фондах Інституту археології АН УРСР.

Розглянемо таблиці крем'яних комплексів цих трьох поселень, які, на нашу думку, добре висвітлюють суть історичних процесів, що мали місце на той час у басейні Сіверського Дінця.

Порівнюючи розглянуті комплекси, можна дійти слідуючих висновків: два шари стоянки Устя Осколу II є однокультурними і генетично пов'язаними між собою. В цьому переконує однакова техніка обробки кременю, наявність нуклеусів (призматичних, піраміdalних, клиноподібних) для сколювання призматичних пластин та нуклеусоподібних уламків для сколювання відщепів, одинаковий відсоток (до 21) пластин-

частої індустрії у співвідношенні з відщеповою; однотипність знарядь — скребків, різців, проколок і мікролітів. Але у верхньому шарі трапляються скребки та різці на великих масивних пластинах і відщепах, які за своїми розмірами, масивністю та характером ретуші становлять нове і, так би мовити, чужорідне явище в крем'яному інвентарі.

Таблиця 2

Типологія крем'яних знарядь

Групи та типи знарядь	Устя Осколу II		Устя Осколу I
	нижній шар	верхній шар	
Скребки пластинчасті кінцеві	15	2	12
» » бокові	1	—	4
» відщепові кінцеві	3	—	12
» » округлі	3	—	2
» » бокові	2	—	6
Скобелі пластинчасті	3	—	2
Ножі пластинчасті	8	1	14
» » з гострим кінцем	—	—	3
» » зі скосленім кінцем	—	—	1
» » обушкові	—	—	1
» відщепові обушкові	—	—	2
Різаки відщепові траншевидні	—	—	1
Різчики пластинчасті кутові і кінцеві	1	—	1
» відщепові	2	—	—
Різці нуклеусоподібні серединні	1	—	1
» » подвійні з виїмкою	—	—	2
» пластинчасті серединні	2	—	—
» пластинчасті кутові	3	—	1
Вістря списа трикутне з опуклою базою	—	—	2
» списа трикутне	—	—	3
» стріли двобічно ретушовані, листоподібні	—	—	1
Знаряддя стругальне (типу рабо)	—	—	1
Відгризуваčі	—	—	2
Комбіновані знаряддя	—	—	3
Проколки пластинчасті	2	1	2
Відщепи з ретушію	1	1	4
Заготовки та уламки знарядь	6	—	1
Пластинки з обрубаним краєм	4	—	1
Вістря пластинчасте зі скосеним кінцем	4	—	—
Трапеції пластинчасті широкі	1	1	—
» пластинчасті зі струганою спинкою	—	—	2
Сокира-різак двобічно обтесана	1	—	—
Всього:	63	6	87

Аналогії чужорідним типам інвентаря виявлені на одношаровій стоянці Устя Осколу I. Але порівняння крем'яних комплексів двошарового поселення та вказаної стоянки, на нашу думку, свідчить про те, що відмінна частина комплексу з верхнього шару Устя Осколу II є кількісно незначною, а в Усті Осколу I вона характеризує інвентар у цілому. Кількість крем'яних знарядь Устя Осколу I, які можна поставити в генетичний зв'язок з інвентарем нижнього шару Устя Осколу II, дуже невелика. Це — призматичний нуклеус, скол із сокири, невеличка група з трьох — п'яти екземплярів мікролітичних і призматичних пластин, дві трапеції, проколка з пластини і кілька скребків. Основні способи розколювання кременю і типи знарядь з Устя Осколу I, в порівнянні з поселеннями нижнього і верхнього шарів Устя Осколу II, настільки різняться

між собою, що є підстави вважати першу стоянку пам'яткою іншої культурної належності. Отже, між культурами двошарового поселення та одношарового генетичний зв'язок відсутній.

Підкреслимо основні дані, що обґрунтують цей висновок. Чітку різницю показують переважаючі типи нуклеусів — овальні багатоплощадкові, які невластиві дніпро-донецькій культурі. Крім того, характерна наявність такого вихідного матеріалу для виготовлення знарядь, як обшукові пластини *. Серед інвентаря є своєрідні форми — ножі на пластинах із скошеним кінцем, стругальні знаряддя (типу рабо), двобічно ретушовані вістря списів, різчики, обушкові ножі, скребки, що відзначаються масивністю та шириною використаних для них відщепів і пластин, ретушшю на дугоподібних кінцях і бічних краях знарядь. Для відщепових і пластинчастих різців властиві великі розміри, а також, що особливо важливо, наявність плоских сколів, що формують лезо знаряддя. Усім названим типам відомі аналогії серед пам'яток Подесення, які, безсумнівно, належать до неоліту ямково-гребінчастої кераміки. Зокрема, в техніці виготовлення знарядь поселення Погорілівка-Вирчище можна простежити деякі традиції, які відомі ще з часів палеоліту й мезоліту¹⁶.

Зіставлення крем'яних комплексів наведено тут не лише як ілюстрацію появи нових рис у матеріальній культурі населення Сіверського Дніця, але й для того, щоб простежити існування стародавніх традицій в обробці каменю. І хоч ці традиції йдуть від культури поселень раннього етапу дніпро-донецьких племен і в комплексі Устя Осколу I незначні, все ж відчувається вплив їх на мікролітичні способи обробки кременю і деяких типів знарядь, що, мабуть, свідчить про асимілювання частини дніпро-донецького населення чужинцями, що оселилися на стоянці Устя Осколу I. Ця думка стверджується також аналізом керамічних комплексів.

Порівняння кераміки розглянутих поселень в гирлі Осколу показує що нижньому шару Устя Осколу II властивий ліпний посуд з рослинною домішкою у глині та переважно з гребінчастим орнаментом. Частина посуду прикрашалася прогладженими або прокресленими лініями. Кераміка верхнього шару цієї стоянки не має рослинних домішок у тісті, краще випалена й прикрашена ямковим і прогладженим візерунком. Для Устя Осколу I характерна кераміка двох технологічних груп: з рослинними домішками в тісті й гребінчастим орнаментом; з домішкою піску в глині та з ямковим, ямково-гребінчастим і гребінчасто-накольчастим орнаментом. Ямковий орнамент нанесено тими ж знаряддями, що й накольчастий. Перший фактично однорідний з другим і різиться лише скорописною манерою виконання накольчастого орнаменту.

Керамічний комплекс Устя Осколу II дає підстави для висновку, що верхній шар, який за кремневими виробами належить до традиційно дніпро-донецьких пам'яток, є також і культурно новим явищем. Кременеві і керамічні матеріали Устя Осколу I свідчать про змішаний характер культури, але з перевагою чужорідного компоненту (в порівнянні з дніпро-донецьким).

Слід підкреслити, що посуд з ямковим та ямково-гребінчастим орнаментами типу стоянки Устя Осколу I не можна зіставити з ямково-гребінчастою керамікою пам'яток неоліту Волго-Оксського басейну, бо останні належать до пізніших етапів розвитку цього неоліту. Відсылання до комплексів деснянсько-сейминських поселень також не вичерпue питання про появу нових рис у кераміці та виробничому інвентарі поселень типу Устя Осколу I, бо останні фактично одночасні деснянсько-сейминськими (Волинцеве, Погорілівка-Вирчище, Скуносове — Малий Груд). Про специфічні особливості в неоліті ямково-гребінчастої кераміки України йдеться нижче, тут ми простежимо традиції дніпро-донецької культури в матеріалах пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою.

* Д. Я. Телегін взагалі не виділяє такий тип заготовок для виготовлення знарядь на цих поселеннях.

Цікаві наслідки дає зіставлення матеріалів ранньої пам'ятки дніпро-донецької культури — хут. Тетерівського, і ранньої стоянки з ямково-гребінчастою керамікою — Погорілівки-Вирчища. Порівнюючи крем'яні

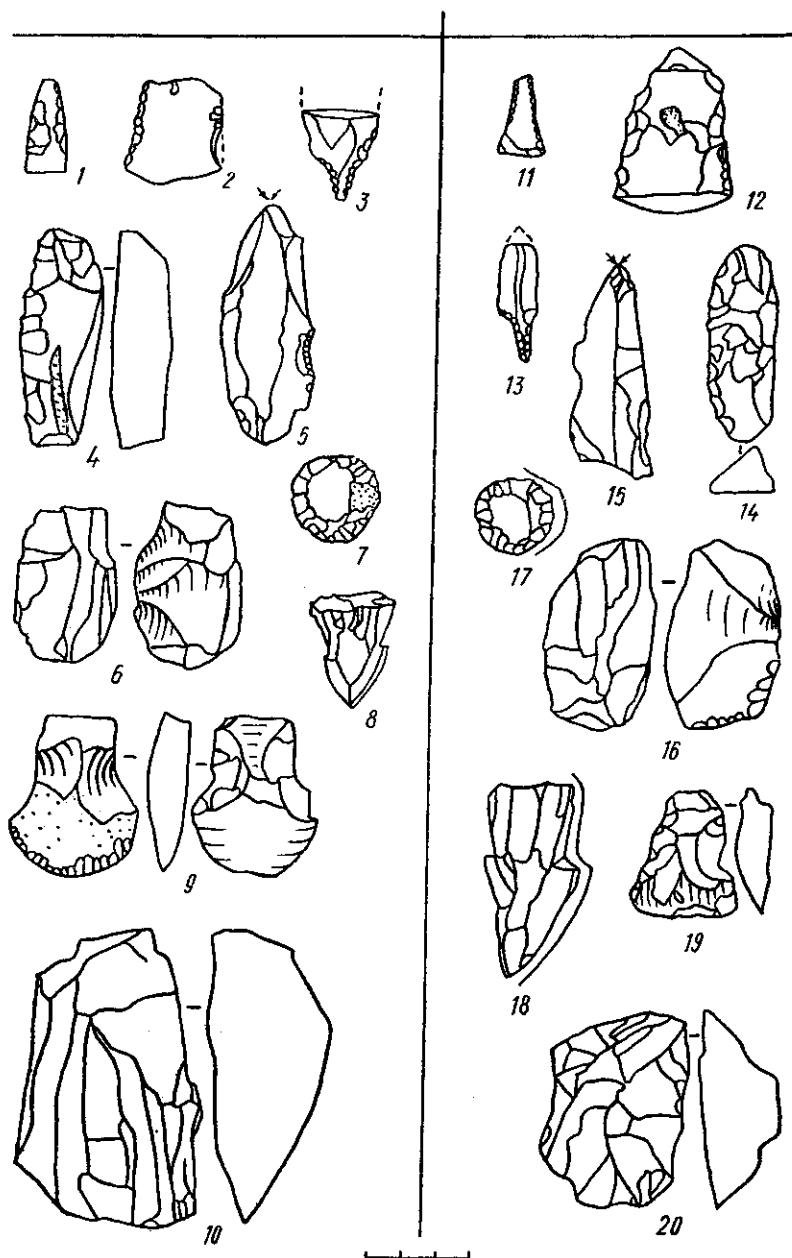

Рис. 1. Порівняльна таблиця подібних типів крем'яного інвентаря поселень раннього етапу дніпро-донецької культури поблизу хут. Тетерівського зліва та раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки поблизу с. Погорілівки (уроч. Вирчище) справа.

комплекси (рис. 1, 1—20), бачимо, що багатьом типам нуклеусів і знарядь у комплексі хут. Тетерівського відповідають аналогічні знахідки в Погорілівці-Вирчищі. Традиції дніпро-донецького керамічного виробництва на поселеннях ямково-гребінчастого керамічного неоліту виступають як у формах виробів й складі глиняного тіста з рослинними до-

мішками, так і в характері орнаментації, не кажучи про те, що майже всі ранні пам'ятки з ямково-гребінчастою керамікою містять звичайно певну кількість типового дніпро-донецького посуду (рис. 2, 1—10). Аналогічні приклади дають також матеріали інших пам'яток.

У світлі проведених спостережень з'ясовується, що культура раннього етапу дніпро-донецького населення є одним з компонентів культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України. Але деякі специфічні особливості виробничого інвентаря пам'яток ямково-гребінчастої кераміки не знаходять собі пояснень в традиціях обробки кременю, що йдуть від дніпро-донецької культури. Цю специфіку інвентарю надають усі різновиди ножів обушкових типів, пластинчасті ножі зі скосеним кінцем, великі скребла на широких масивних та коротких пластинах пластинчасті дзьобоподібні різці та з плоскими сколами, жолобчасті долота й тесла, двобічно ретушовані вістря стріл і списів, а також різноманітні різчики. Пошуки прототипів такому виробничому інвентарю полегшено відкритою нами в північній частині Лівобережної України новою неолітичною культурою, яку ми запропонували назвати лисогубівською (за назвою села, поблизу якого виявлено першу її пам'ятку¹⁷).

В Лисогубівці досліджено двошарове поселення: верхній шар з матеріалами неоліту ямково-гребінчастої кераміки типу Скуносове й Погорілівки-Коси та нижній — з матеріалами лисогубівської культури.

Для виробничого інвентаря нижнього шару, як виявилося, характерні: мініатюрні нуклеуси клиноподібного, призматичного та дисковидного типів; невеликі пластинки та відщепи; серед яких є обушкові пластинки з ретушшю по краях та з виїмками; різці й скребачки на відщепах; ножі з невеликих пластин і з гострим кінцем та двобічно обтесані обушкові, а також ніж із черешком, виготовлений за допомогою сплощаючої двобічної ретуші аналогічно вістрям списів, жолобчасті долота, трапеція високої форми. Таким чином, у виробничому інвентарі неоліту ямково-гребінчастої кераміки, з одного боку, і лисогубівської культури, з другого, простежуються спільні риси (рис. 3, 1—14). Підкреслимо тільки дещо більші розміри виробів неоліту ямково-гребінчастої кераміки порівняно до лисогубівських у цілому.

Кераміка пам'яток лисогубівського типу характеризується трьома технологічними групами, які, найімовірніше, є хронологічно різними за стратиграфічними даними ряду аналогічних Лисогубівці поселень у Південні (наприклад, Ярлуківська протока)¹⁸.

Типологічно найбільш рання група лисогубівського посуду — це

Рис. 2. Кераміка дніпро-донецької культури в комплексах раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки з сел. Волинчеве (1, 3, 5, 9) та Погорілівки-Вирчища (2, 4, 6—8, 10).

вироби з грудкуватої глини з рослинними домішками та зернами кри-
вавику, орнаментовані ямками-наколами, тонкоузбастим гребінцем та
криволінійними композиціями з прогладжених смужок і відбитків гре-
бінця між останніми. Ця кераміка споріднена із струмільською¹⁹. До

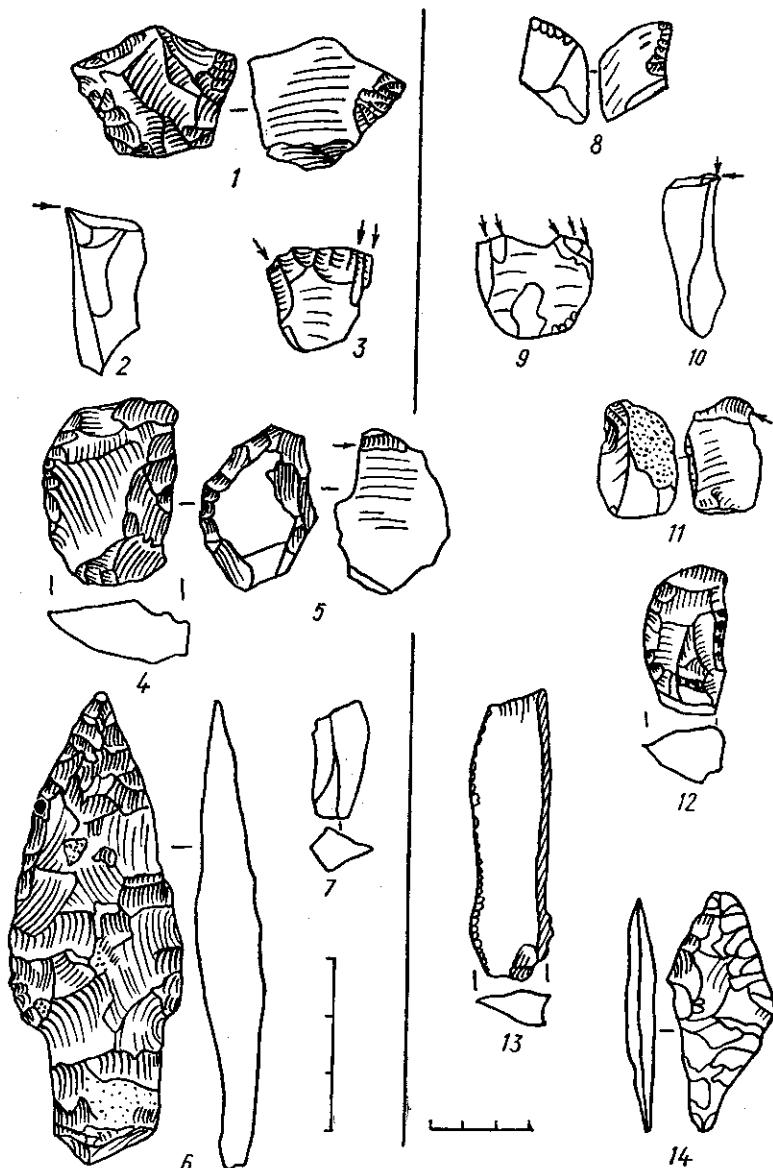

Рис. 3. Порівняльна таблиця подібних типів крем'яного інвентаря
лісогубівської культури (1—7) та неоліту ямково-гребінчастої ке-
раміки (8—14); (1—6 — Лисогубівка; 8 — Заболотове; 9, 10, 14 —
Погорілівка-Вирчище; 11, 12 — Клюси; 13 — Комсомольське).

другої групи належать більш тонкостінні посудини з округлоконічними
денцями та слабопрофільованими тулубами, гофрованими або прямо
зрізаними вінцями, прикрашеними зрідка відбитками гребінця, а часті-
ше горизонтальними рядками візерунка, нанесеного по всій поверхні
«відступаючим» вістрям. У тісті — домішка рослинних волокон, кри-
вавику і крупнозернистого піску.

Найбільш пізня група представлена товстостінними (0,9—1,0 см) глибокими горщиками з домішкою піску та кривавику в глині, з кілько-ма горизонтальними рядами гребінчастого або накольчастого орнаменту та вертикальними смугами цього ж візерунка у верхній частині горщика. Вся композиція облямована прокресленими лініями або ямками, чи хвилястою лінією, виконаною гребінцем. Усі групи посуду типологічно послідовно зв'язані між собою.

Серед керамічних комплексів ранніх пам'яток неоліту ямково-гребінчастої кераміки звичайно трапляються фрагменти посуду, аналогічного пізнім групам Лисогубівки, що може свідчити про одночасність обох культурних явищ або про генетичний зв'язок між ними. Для остаточного висновку має значення хронологічне місце лисогубівської культури в V—IV тисячоліттях до н. е.²⁰, тобто ранні вияви її синхронні ранньому часу дніпро-донецької культури.

Враховуючи велику типологічну близькість переважної частини виробничого інвентаря ранніх пам'яток ямково-гребінчастої кераміки і лисогубівських, можна вважати, що лисогубівська культура стала другим компонентом і, напевно, основним у формуванні неоліту ямково-гребінчастої кераміки України. Вона не тільки надала специфічних рис її виробничому інвентарю і посуду, але й пов'язана з ямково-гребінчастою культурою територіально. На нашу думку, пам'ятки Верхнього і Середнього Дону, які В. П. Левенок відносить до «середньоруського варіанту дніпро-донецької культури», типологічно однорідні саме з лисогубівськими²¹. В цьому розумінні дуже цікаві спостереження над стратиграфією, що висвітлюють шляхи розвитку лисогубівської культури в неоліті ямково-гребінчастої кераміки. Так, на поселенні Ярлуцівська Протока В. П. Левенком досліджено шість горизонтів культурного шару. В найнижчому виявлено ранню накольчасту кераміку, типологічно близьку до лисогубівської, а над ним — шар з ямково-накольчастою і ямково-гребінчастою керамікою, аналогічною матеріалам поселень Волинцеве та Погорілівка-Вирчище (рис. 4, 1—9).

Подібне залягання зафіксоване нами й на Лисогубівському поселенні. Аналіз ранньої ямкової та ямково-гребінчастої кераміки привів нас до висновку, що типовий візерунок чергування рядів гребінцевих відбитків та рядів ямок виникає з скорописно-накольчастого орнаменту²². Це добре простежується на прикладі посуду ранніх пам'яток з ямково-гребінчастою керамікою на Україні (рис. 5, 1, 2, 5, 7, 9, 10, 13, 14, 18, 19),

Рис. 4. Кераміка лисогубівського типу в комплексах поселень раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки — Погорілівка-Вирчище (1—4, 6—8) і Волинцеве (5, 9).

а також практики використання білементів для виконання накольчастого візерунка²³. Отже, можна стверджувати, що стоянки з накольчастою керамікою Верхнього і Середнього Дону та пам'ятки України лисогу-

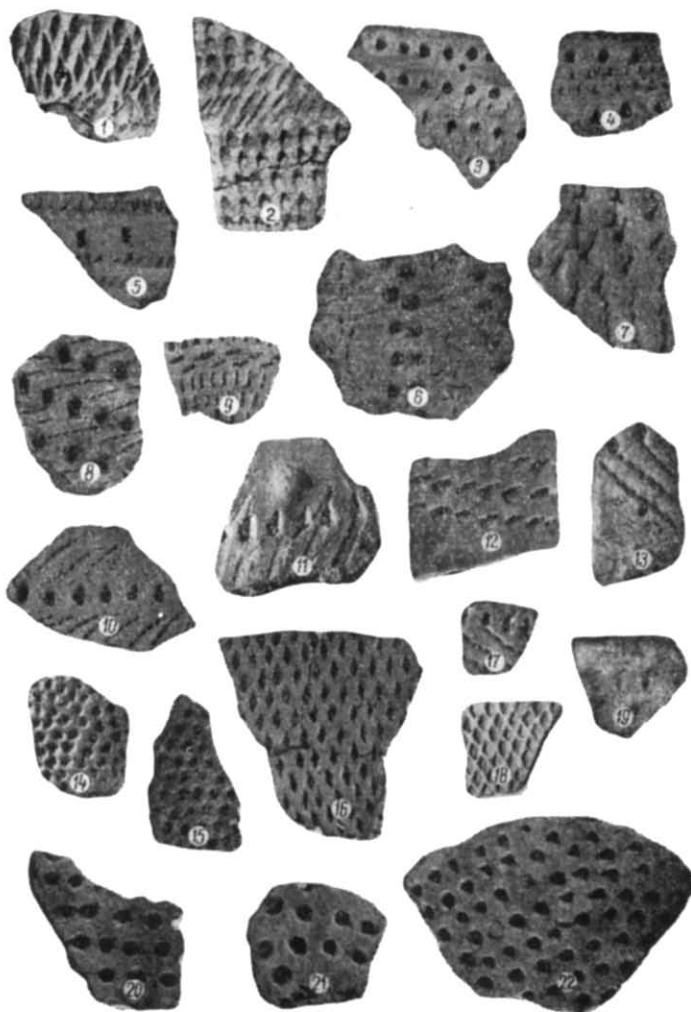

Рис. 5. Керамічний комплекс пам'яток раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки:

1, 2, 6, 8, 10 — ямково-гребінчастий орнамент; 3, 4, 7, 13, 17 — ямково-накольчастий; 9, 14—16, 18—22 — ямковий; 11 — гребінчасто-прогладжений орнамент; 1, 2, 12—14, 18, 19 — Волинцеве; 3, 4, 5—11, 15—17, 20—22 — Погорілівка-Вирчище.

бівського типу, як однокультурні явища, стали основним компонентом в процесі виникнення неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України та прилеглих до неї на сході районів Лісостепу.

Раніше ми припускали, що з областей Середнього і Верхнього Дону в Українське Лівобережжя проникли племена з накольчастою керамікою²⁴. Останнім часом у зв'язку з відкриттям поселень лисогубівської культури слід вважати, що ці пам'ятки існували на Лівобережжі, а саме — на Десні та Сеймі, в ранньому неоліті, в усякому разі не пізніше ніж пам'ятки типу Козлівки.

Розглянуті археологічні дані обґрунтують висновок, що культура раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки виникає в межах Лісостепу, між середніми течіями Дніпра і Дону, на базі пам'яток лисогубівського типу на Україні та неоліту з накольчастою керамікою

Верхнього і Середнього Дону, а також за участю культури ранніх дніпро-донецьких племен з гребінчасто-прогладженою керамікою. Для Підесення необхідно враховувати також культурні традиції палеолітичного і мезолітичного населення, на що звертали увагу й інші дослідники (йдеється про Кудлаївку, Смачку і Піщаний Рів²⁵).

Усі вказані культурні компоненти зумовили своєрідність ранніх пам'яток типу Погорілівки-Вирчище і Волинцевого на Десні та Сеймі; Новодонівки та Сіверському Дінці; Ярлуківські протоки (IV шар) і Рибного озера II (нижній шар) в Подонні та відповідних шарів Озименок і Університетської стоянки²⁶.

На території України на базі пам'яток раннього етапу розвивається культура типу Погорілівки-Есмані, а на їх основі — культура типу Погорілівки-Коси і Скуносове, аналогічна культурі нижнього горизонту середнього шару Долговської стоянки (рис. 6)²⁷. Саме в цей час подібні пам'ятки (льялівського типу) з'являються у Волго-Оксському межиріччі. Близькість культури типу Погорілівки-Коси, Скуносове, середнього долговського шару та льялівських пам'яток вдається переконливою. Для вирішення питання про походження льялівської культури у Волго-Оксському басейні необхідно залучити як її генетичну підоснову матеріали раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки Лівобережної України та близьких до них пам'яток суміжних на сході території Лісостепу. З'ясування конкретних даних цього процесу — тема окремого дослідження, тому обмежимося лише деякими міркуваннями загального характеру.

На нашу думку, знахідки типово льялівської кераміки разом з кременем мезолітичного типу на ряді поселень Волго-Оксського басейну (Сущеве, Золоторуччя) не висвітлюють проблеми походження культури льялівського типу. Належні до неї стоянки (Льялове, Мало Окулове, Кругле тощо), та стоянка з мезолітичним кременем і льялівською керамікою не можуть бути генетично пов'язані між собою, що особливо стосується виробничого інвентаря. Навіть побіжне порівняння виробничих комплексів Сущеве та Золоторуччя, з їхньою пластинчастою індустрією, та льялівських, яким властива так звана кампінійська техніка обробки кременю, свідчить, що це типологічно відмінні різокультурні явища. Наявність в них однакової кераміки можна пояснювати інакше.

Зіставлення керамічних комплексів Льялівської стоянки з типологічно близькими до них комплексами пам'яток другого етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки території України (Погорілівка-Коса, Плюшняк-Романівка, Скуносове-Руде, Линське та ін.) показало, що аналогії серед них нечисленні. Можна виділити лише деякі типи виробничого інвентаря (трикутні нуклеуси, знаряддя, виготовлені в техніці двобічного обтесування, ножі обушкового типу) і кераміки (уламки посудин з домішкою піску в глині, орнаментовані конічними ямками в шаховому порядку, та черепки з відбитками «відступаючої лопаточки») (рис. 7, 1—8). В керамічному комплексі Льялове переважають уламки більш товстоствінного посуду з домішкою жорсткі в глині, орнаментовані величими конічними ямками в шаховому порядку та відбитками амонітів.

Такий склад інвентаря Льялівської стоянки може свідчити про одночасність пам'яток України та Волго-Оксського басейну, але ми стверджуємо наявність між ними генетичного зв'язку, маючи на увазі більш ранній вік українських пам'яток порівняно з льялівськими, що переконливо довів П. П. Єфименко²⁸.

У світлі сказаного складається уявлення про культурний взаємовплив населення Волго-Оксського басейну та України. Можливо, що група населення з властивою її культурою типу Погорілівки-Коси або Довгого (середній шар) просунулася в басейн р. Клязьми і принесла з собою необхідний набір знарядь праці та посуду. Це і стало потім у комплексі Льялівської стоянки тією його частиною, яка найбільше відповідає ма-

Етап	Чис. №	Кераміка	Кремінь	Кварцит
Пізній	Середина-3-я чверть III	1	2 3 4 5	6
Середній	Друга половина IV - перша половина III	7 8	9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19	19
Ранній	Перша половина IV	20 21 22	23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33	34 35 36 37 38

Рис. 6. Етапи розвитку культури неоліту ямково-гребінчастої кераміки на Україні.

теріалам лісостепових територій, зокрема типу Погорілівка-Коса та Скуносове. Більша частина комплексу Льялове є наслідком розвитку культури південного населення в нових умовах існування.

Наявність льялівської кераміки в поселеннях з мезолітичним кременем, очевидно, свідчить про культурне запозичення місцевим населенням, яке жило в Волго-Окському басейні з часів мезоліту, вміння виготовляти глиняний посуд.

Виходячи з викладеного вище можна дійти таких висновків. В лісостеповій зоні, а саме в Дніпро-Донському межиріччі, в першій половині IV тисячоліття до н. е. на базі контакту пам'яток з гребінчастою (дніпродонецька) та накольчастою (лисогубівська) керамікою складається культура раннього етапу неоліту ямково-гребінчастої кераміки, представлена пам'ятками волинцевського типу. Для останніх характерним є виникнення типової ямково-гребінчастої кераміки з накольчастою та ямково-накольчастою. Потім протягом другої половини того ж тисячоліття культура раннього етапу переростає в культуру середнього етапу, для якого характерні пам'ятки типу Погорілівка-Есмань, а трохи пізніше — Погорілівка-Коса, Скуносове і середній шар Довгого. З проникненням їх на північ і пов'язуються ранні льялівські пам'ятки. З цим висновком узгоджується також датування останніх рубежем IV — початком III тисячоліття до н. е.²⁹

Оскільки у Волго-Окському басейні поки що не знайдені пам'ятки типу Волинцеве, то вони можуть вважатися генетичною підоснововою для льялівських. Не виключено також, що пам'ятки типу Волинцеве існували й у межах Волго-Окського басейну. Якщо вони будуть виявлені тут, то час їх проникнення у Волго-Окський басейн доведеться поглибити у IV тисячоліття до н. е. Таке припущення здається правомірним, якщо взяти до уваги наявність волинцевських традицій в орнаментуванні кераміки ряду ранніх льялівських стоянок (Золоторуччя I, оз. Кругле та ін.), а також виявлення такої ранньої пам'ятки, як Берендеєве болото³⁰.

Отже, мезоліт Волго-Окського басейну не міг бути генетичною підоснововою для неоліту льялівського типу. Найімовірніше, мезолітичне населення цієї території було асимільоване мешканцями Лісостепу, тобто воно стало одним з компонентів для дальнього розвитку культур півні-

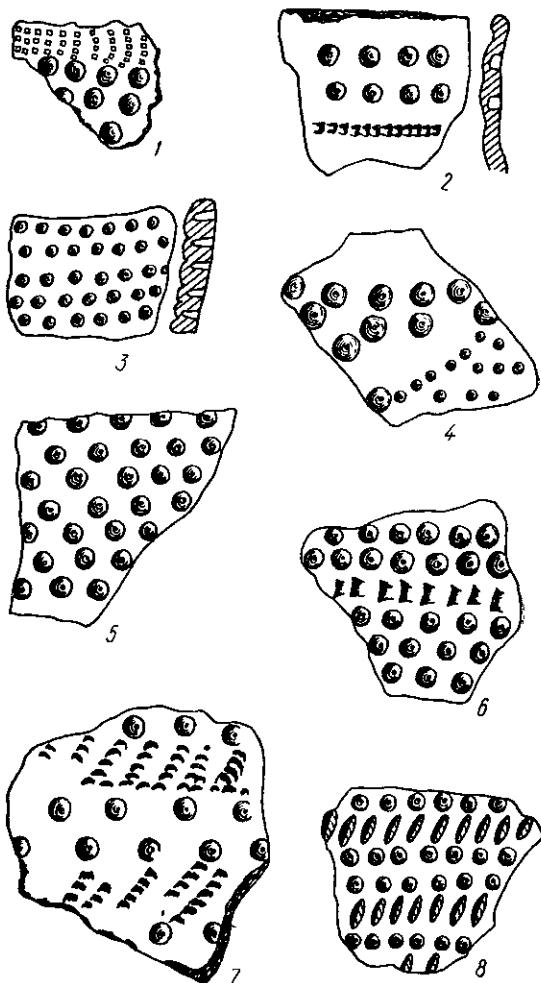

Рис. 7. Кераміка ранніх льялівських поселень:
1 — Соніне; 2 — Садовий Бір; 3—6 — Льялове; 8 —
оз. Кругле, Золоторуччя I.

го неоліту, що складаються у Волго-Оксському басейні на базі ляляївської культури в другій половині III тисячоліття до н. е.

- ¹ Єфименко П. П. До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.—Археологія, 1948, № 2, с. 35—38, 43.
- ² Брюсов А. Я. Очерки по истории племен Европейской части СССР в неолитическую эпоху. М., 1952, с. 181.
- ³ Розенфельдт И. Г. К вопросу о связях древнейшего населения бассейнов рек Десны и Оки в конце III — начале II тыс. до н. е.—КСИИМК, 1959, вып. 75, с. 102.
- ⁴ Телегин Д. Я. О хронологии поселений ямочно-гребенчатой керамики на Украине.—СА, 1962, № 4, с. 28—36; Телегин Д. Я. Неолитичні поселення лісостепового Лівобережжя і Полісся України.—Археология, 1957, № 11, с. 70—85; Телегин Д. Я. Деякі підсумки дослідження неоліту України.—ВАН, 1958, № 8, с. 51.
- ⁵ Телегин Д. Я. Неолитические памятники Северной Украины и Южной Белоруссии.—МИА, 1973, № 172, с. 179.
- ⁶ Гурина Н. Н. Неолит лесной и лесостепной зон Европейской части СССР.—МИА, 1970, № 166, с. 153.
- ⁷ Третьяков В. П. Культура ямочно-гребенчатой керамики в лесной полосе Европейской части СССР. Л., 1972, с. 42—50.
- ⁸ Левенок В. П. Неолитические племена лесостепной зоны Европейской части СССР.—МИА, 1973, № 172, с. 189—193.
- ⁹ Даниленко В. Н. Неолит территории Украинской ССР. НА ИА АН УССР, ф. 12, № 377, 1955, с. 9.
- ¹⁰ Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 37—45, 193—194.
- ¹¹ Неприна В. И. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки в північно-східній Україні.—Археологія, 1972, вип. 4, с. 24; Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Л., 1973, с. 13—16.
- ¹² Телегин Д. Я. Дніпро-донецька культура. К., 1968, с. 36.
- ¹³ Левицький І. Ф. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.—АП, т. 4, 1952, с. 70—77.
- ¹⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 37.
- ¹⁵ Телегин Д. Я. Раскопки неолитических стоянок в устье р. Оскола.—МИА, 1960, № 79, с. 187.
- ¹⁶ Воеводский М. В., Формозов А. А. Важнейшие итоги Деснинской экспедиции 1946 г.—КСИИМК, 1948, вып. 20, с. 40—42; Левенок В. П. Неолит Верхнего Дона. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Л., 1969, с. 7.
- ¹⁷ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник неолитической культуры нового типа в Северной Украине.—СА, 1974, № 2, с. 144—155.
- ¹⁸ Левенок В. П. Неолит Верхнего Дона. Научный архив ЛОИА.
- ¹⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 33.
- ²⁰ Неприна В. И., Беляев А. С. Поселение и могильник неолитической культуры...
²¹ Левенок В. П. Памятники днепро-донецкой культуры в лесостепной полосе РСФСР.—КСИА АН СССР, 1971, вып. 126, с. 108—114.
- ²² Неприна В. И. Неоліт ямково-гребінчастої кераміки..., с. 23.
- ²³ Там же, с. 24.
- ²⁴ Там же.
- ²⁵ Рудинський М. Я. Деякі підсумки та близькі завдання палеонтологічних вивчень у межах УРСР.—Антропологія, 1931, т. 4, с. 153, 163; Воеводский М. В., Формозов А. А. Стоянка Песочный Ров на р. Десне.—КСИИМК, 1950, вып. 35, с. 54.
- ²⁶ Левенок В. П. Неолитические поселения на р. Матыре под Липецком.—КСИА АН СССР, 1967, вып. 111, с. 116—120; Фосс М. Е. Поселение на дюне Озименки.—КСИИМК, 1959, вып. 75, с. 4—16; Синюк А. Т. Памятники неолита и энеолита на Среднем Дону.—Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. М., 1971, с. 7—9.
- ²⁷ Левенок В. П. Долговская стоянка и ее значение для периодизации неолита на Верхнем Дону.—МИА, 1965, № 131, с. 227—242.
- ²⁸ Єфименко П. П. До питання про джерела культури пізньої бронзи на території Волго-Кам'я.
- ²⁹ Раушенбах В. М. Древнейшая стоянка льяловской культуры.—СА, 1964, № 2, с. 188—191.
- ³⁰ Нейштадт М. И., Завельский Ф. С., Микляев А. М., Хотинский Н. А. Комплексы стоянок мезолита и неолита на болотах Берендеево и Ивановское в Ярославской области.—В кн.: Голоцен. М., 1969, с. 129—138.

В. И. НЕПРИНА

**Происхождение неолита
ямочно-гребенчатой керамики
на территории Украины**

Резюме

В статье делается попытка решения вопроса о происхождении неолитической культуры с ямочно-гребенчатой керамикой, которая существовала на территории Украины в IV—III тысячелетиях до н. э. и прошла в своем развитии три этапа. На основе анализа кремневого инвентаря и керамики сделан вывод о том, что эта культура слагается на территории лесостепи между Днепром и Доном на основе различных культур эпохи раннего неолита: лисогубовской культуры Левобережной Украины и родственных ей памятников с накольчатой керамикой на Верхнем Дону, а также культуры раннего этапа дне-про-донецких неолитических племен при участии жившего на Десне мезолитического населения с его местной палеолитической традицией. Прослежено становление типичной ямочно-гребенчатой белемнитовой керамики на основе гребенчато-накольчатой.

В свете материалов Левобережной Украины и прилегающих к ней с востока районов лесостепи РСФСР происхождение ранних звенев льяловской культуры увязывается с неолитом ямочно-гребенчатой керамики именно лесостепной территории. Мезолит Волго-Окского бассейна, по-видимому, был ассилирован проникшим сюда населением с ямочно-гребенчатой керамикой и послужил местным компонентом для сложения на базе льяловских памятников культур с ямочно-гребенчатой керамикой эпохи позднего неолита в лесной полосе Восточной Европы.

Д. Я. ТЕЛЕГІН

**Про становлення скотарства і землеробства на
південному заході Європейської частини СРСР**

Як відомо, для неолітичної епохи властиві значні зрушенні в розвитку економіки первісного суспільства, зокрема поява відтворюючих форм господарства — скотарства та землеробства. Деякі дослідники взагалі вважають цей історичний рубіж основною віхою, що стоїть на межі мезолітичної і неолітичної епох. Таким чином, розробка питань, пов'язаних з появою скотарства і землеробства, є невід'ємною частиною проблеми формування неолітичного етапу в історії людства.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених розгляду цих питань на основі культур старого світу, остаточне вирішення проблеми місця, часу та процесу доместикації різних видів тварин, як і окультурення окремих видів рослин, далеке від свого завершення. Досить загати хоча б про існуючий різнобій у поглядах на шляхи доместикації великої рогатої худоби. Ряд дослідників-археологів (Є. Р. Штерн, Б. Л. Богаєвський, Д. О. Крайнов) і палеозоологів (І. Г. Підоплічко) вважають, що свійський бик, як і свиня, мали місцеве східноєвропейське походження. А палеозоологи В. Громова, В. І. Цалкін і археолог В. М. Даниленко¹ не погоджуються з цією думкою. В. Громова припускає, що бик, як і вівця та коза, проникли в межі Європейської частини СРСР десь із заходу — з Південної чи Середньої Європи. В. М. Даниленко, спираючись на висновки Г. Польгаузена про фауну з печери Белт в Прикаспії, шукає імпульс одомашнення бика на Сході. В одній з останніх статей О. О. Формозов, слушно підкреслює переважання в процесі виникнення скотарства в Причорномор'ї балканського імпульсу над середньоазіатським, хоча, можливо, й перебільшує його роль².

На жаль, у переважній більшості відомих нам праць питання походження скотарства і землеробства розглядаються здебільшого ізольовано один від одного — для Стародавнього Сходу, Балкан і Центральної Європи та для території Європейської частини СРСР. Порівняльний аналіз усіх фактів, особливо найновіших, проводився ще мало.

В данній статті ми намагаємося висвітлювати (наскільки дають

змогу існуючі джерела) процес неолітичних перетворень, зокрема появи і розвитку скотарства і землеробства в економіці населення Південної Західної Європейської частини СРСР (Молдавія, Україна) з урахуванням найновіших даних як для досліджуваної території, так і сусідніх областей.

Розглянемо, насамперед, походження скотарства. Тепер уже слід вважати остаточно доведеним, що епіцентром його виникнення як, до речі, й відтворюючих форм господарства взагалі, були країни Переднього Сходу (Палестина, західні схили Іранського нагір'я, Мала Азія). Саме тут досліджені найраніші поселення, фауністичні залишки яких включають кістки тварин, що вже були одомашнені. За методом С¹⁴, деякі з пам'яток датуються IX—VIII тисячоліттям до н. е.

На Передньому Сході, мабуть вперше на Землі, склалися всі об'єктивні передумови для докорінних змін в економіці: значний загальний розвиток матеріальної культури і нагромадження певної суми позитивних знань, відносно велика густота населення, що нерідко приводила до кризи мисливського господарства тощо. Виникненню свідомості про можливість доместикації тварин та окультурення рослин сприяли також місцеві умови, оскільки тут в значній кількості водились придатні для приручення ссавці й росли злаки. Таким чином, ідея (поняття) доместикації тварин назріла як закономірний результат розвитку матеріальних умов існування людства.

Дециль пізніше свійські тварини з'являються на південному узбережжі Каспію, в північній частині Ірану. Досить раннім центром приручення їх був і Південь Балканського півострова. Але в Єгипті свійські тварини відомі з відносно пізнішого часу, мабуть, не раніше ніж з середини V тисячоліття до н. е.³ На Півдні Європейської частини СРСР доместикація почала відігравати певну роль лише наприкінці V—IV тисячоліття до н. е., а на більш північних заліснених територіях значно пізніше — у III—II тисячолітті до н. е.

Отже, час появи свійських тварин в неолітичних культурах окресленої території Старого світу був неоднаковий, щоaprіорі не виключає можливості запозичення цього досягнення племенами тих областей, де воно не було відоме, від більш передових сусідніх. При цьому таке запозичення, тобто вплив однієї цивілізації на іншу, дифузія надбань могли поширюватись кількома способами: шляхом проникнення на інші території нових мас населення, що несли з собою і скотарство; шляхом появи на нових землях одомашнених тварин і навіків догляду за ними в результаті обміну між племенами; не виключене, нарешті, проникнення до населення, яке ще не знало скотарства, самої ідеї приручення диких тварин і використання їх в своєму господарстві.

Як зазначалося вище, скотарство на наших землях виникло набагато пізніше, ніж у країнах Переднього Сходу, і, можливо, не без сторонніх впливів. Який же з названих вище трьох шляхів у процесі розвитку скотарства тут відігравав основну роль? Для з'ясування цього питання, коротко зупинимось на проблемі часу і умовах приручення окремих видів ссавців на різних територіях Старого світу.

Як свідчать численні факти, першими свійськими тваринами в культурах Переднього Сходу, якщо не рахувати собаки, відомої ще в мезоліті, були вівця і коза. Останніх було приручено тут ще в докерамічний час, причому, за найновішими даними, спочатку вівцю, а потім козу (Ш. Рід, С. Коле)⁴. Вони добре представліні в Шанідарі і Заві-Чемі (9000—8000 рр. до н. е.), Алі-Кош, Єріхоні (8000—7000), Белті (6595 р. до н. е.)⁵, Джармо і багатьох інших поселеннях, що датуються IX—VII тисячоліттями до н. е. Основним доказом належності цих тварин свійським видам є значний відсоток кісток молодих особин віком до одного року (в Заві-Чемі — близько 50%, Алі-Кош — 50—60%) і деякі зміни в формі їх рогів.

Значно пізніше, ніж вівця і коза, на Передньому Сході була одомашнена свиня. В комплексах остеологічних матеріалів її кістки трапляються дуже рідко. Виявлені вони, наприклад, у верхніх керамічних шарах Джармо (блізько 6000 р. до н. е.). Однак їх належність свійському виду визначається не всіма дослідниками. Б. Брентьес, зокрема, вважає, що мешканці цього поселення ще не знали свійської свині. Виходячи з аналізу глиняної пластики, дослідник припускає, що вперше на Сході цей вид свійських тварин з'являється лише в період Джемдет-Наср (блізько 3000 р. до н. е.)⁶. На думку Д. Меллаарта, в Джармо на свиню, як і на велику рогату худобу та газель, ще полювали.

Відносно пізне приручення свині на Близькому Сході, де її кістки з'являються лише в пізніх (керамічних) шарах неоліту, як зазначає

Тисяч років до н. е.

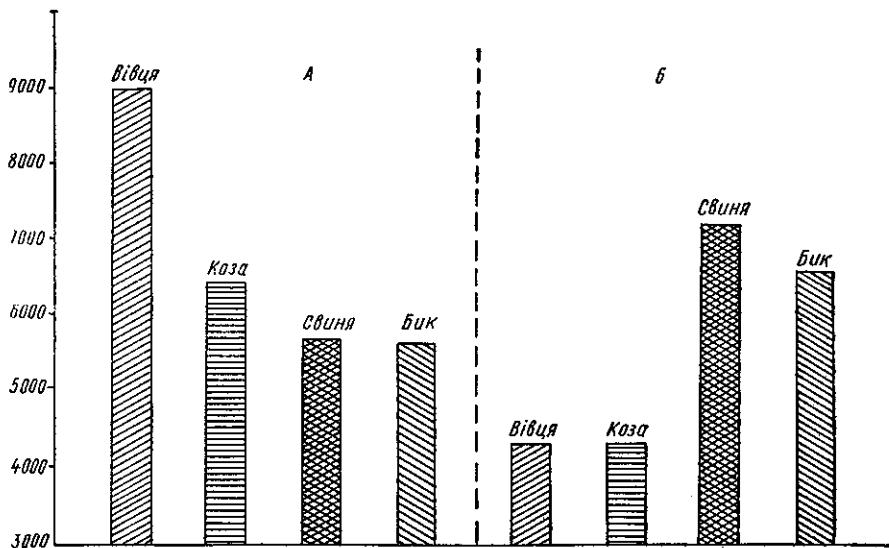

Рис. 1. Час і послідовність доместикації вівці, кози, свині і бика:

А — в культурах Близького Сходу (за С. Коле); Б — на південному Заході Європейської частини СРСР.

С. Коле, не може не викликати подиву. Дослідниця схильна пояснювати це тим, що дика свиня за віруванням первісного населення цих територій була під забороною (табу)⁷.

Поява у свійському стаді бика в країнах передових цивілізацій відбулася тоді, коли вівчарство і розведення кіз у багатьох областях давно стало основною галуззю первісного господарства.

Даних щодо приручення бика, як і свині, зібрано дуже мало. Відомо, що у VI — на початку V тисячоліття до н. е. він уже був одомашнений на півночі Ірану (Бенагілк, Тапе-Сабз)⁸. На думку К. Ріда, вірогідні докази його приручення на Близькому Сході належать до IV тисячоліття до н. е. (6000—5000 років тому)⁹. За періодизацією культур Західного Ірану, розробленою К. Фланері і Ф. Голе, кістки свійського бика зафіксовано лише на третьому пізнньому етапі (5500—3000 до н. е.), коли була одомашнена також і свиня¹⁰.

Всі найновіші матеріали про час приручення тварин на Близькому Сході підсумовані в таблиці С. Коле, наведений у нашій статті з додатковими відомостями щодо територій СРСР (рис. 1). В Середній Азії свійські тварини з'являються дещо пізніше, ніж у населення Стародавнього Сходу, але послідовність доместикації різних видів була така ж: вівця-коза, потім бик-свиня¹¹.

Багато фактів свідчать що перші спроби доместикації тварин на території Європейської частини СРСР розпочалися ще в пізньомезолітичний час. На площі мезолітичного могильника Василівський III знайдено кістки бика великої породи, що, на думку І. Г. Підоплічка, має ознаки приручення. За визначенням В. І. Бібікової, серед фауністичних залишків мезолітичної стоянки Гіржеве є кістки бика з ознаками одомашнення цього виду¹². Багато кісток свині виявлено і в мезолітичних шарах Криму. Вартим особливої уваги є факт наявності великої кількості ос-теологічних залишків молодих особин. За підрахунками В. Громової і В. І. Громова, цей показник серед молодняка свиней в азільських та тарденуазьких шарах Криму — близько 70%¹³. За даними статистичної обробки кісток цих тварин з печери Фатьма-Коба, виявлено близько 50% залишків молодих особин¹⁴. Наведені факти, що узгоджується з даними переважання молодняка кіз і овець на стоянках Заві-Чемі, Алі-Кош та інших, слушно розцінюються археологами (С. М. Бібіков, Д. О. Крайнов, А. Д. Столляр) і палеозоологами (В. Громова, В. І. Громов, О. Л. Дмитрієва) як безперечний доказ перших спроб приручення цих тварин¹⁵.

Кістки свійських тварин — бика, свині й собаки — виявлено і в до-керамічних шарах поселення Сороки в Молдавії, що датується за С¹⁴ серединою VI тисячоліття до н. е. (5570 і 5470 рр. до н. е.)¹⁶. Всі інші названі вище пам'ятки пізньомезолітичної епохи України, на жаль, ще не мають визначень віку радіокарбонним методом. За археологічним датуванням вони можуть бути віднесені до VII—VI тисячоліття до н. е.

Значно більше є фактів, що характеризують склад свійського стада в культурах України і Молдавії за неолітичної доби. Це, насамперед, дані поселення Сороки в Молдавії, де в ранніх керамічних шарах (4480 р. до н. е.) виявлено кістки як свині, так і бика. Кістки останнього з ознаками ранньої доместикації (за визначенням В. І. Бібікової), є у списку фауни буго-дністровської культури¹⁷ в межах Базькового і Митькового островів. Серед матеріалів поселення на острові Сурському в Надпоріжжі визначено собаку, свиню та бика. Кістки останнього знайдено і в ранньо-неолітичному горизонті Ігрені 8 та на стоянці Ігрень 5 поблизу Дніпро-петровська¹⁸. Отже, слід вважати цілком доведеною наявність свійських свині й бика в ранньо-неолітичних культурах України та Молдавії, зокрема в буго-дністровській, сурській та на ранньому етапі дніпро-до-нецької культур. За нашим датуванням, всі названі культури належать до кінця VI—IV тисячоліття до н. е.¹⁹

З наведеного вище огляду випливає, що на території України і Молдавії першими прирученими тваринами були свиня і бик, які з'явились тут ще в докерамічний час, в усікому разі у VII—VI тисячоліттях до н. е. Зокрема, свиня, доместикація якої розпочалася в печерах ще в пізньомезолітичний (тарденуазький) час, була приручена тут принаймні на тисячу років раніше, ніж на Передньому Сході і на Балканах. Мабуть, це стосується і появи свійського бика. Варто підкреслити, що на півдні Східної Європи дики предки свині та бика водились у великій кількості, очевидно, стали одним з перших об'єктів доместикації.

Значно пізніше засвідчена тут наявність вівці й кози (лише в кінці V—IV тисячоліття до н. е.), зокрема в культурах лінійно-стрічкової кераміки, трипільській та ін.* Якщо врахувати, що на територіях півдня Східної Європи були відсутні дики предки вівці й кози, то слід припускати, що ці види тварин проникли до нас уже в одомашненому стані. Вони очевидно, були запроваджені спочатку носіями культури лінійно-стріч-

* Залишається, проте, малозрозумілою наявність значної кількості кісток вівці-кози в нижніх шарах Кам'яної Могили. Вони залягають тут разом з численними кістками свійського коня. Останній факт, як нам здається, ставить під сумнів чистоту всього ос-теологічного комплексу цього шару. Дуже можливо, що сюди проникли якісь сторонні матеріали.

кової кераміки, а пізніше трипільцями, племенами культури Гумельниця.

Наведені факти дають підстави для висновку, що становлення і розвиток скотарства в країнах Переднього Сходу і на Південному Заході Європейської частини СРСР були не однаковими. На Сході скотарство розвивалось так: вівця/коза→свиня/бик, а в межах Південного Заходу Європейської частини СРСР — свиня/бик→вівця/коза.

Отже, прямого копіювання надбань Переднього Сходу в галузі зараження і розвитку скотарства у населення Східної Європи не було. Можливо, лише Північний Кавказ, як і Середня Азія, що перебували в зоні прямих впливів культур Стародавнього Сходу, мали подібний розвиток скотарства. В майкопський час, як відомо, основну роль у господарстві відігравала вівця-коза²⁰.

Навички ведення скотарства не були перенесені в Північне Причорномор'я у готовому вигляді з Балкан, де вже на найбільш ранніх етапах розвитку господарства складається своя локальна «балканська» модель утворення свійського стада, відмінна від «передньосхідної» і «причорноморської».

Як відомо, на Балканах вже в найраніших неолітичних культурах VII тисячоліття до н. е. (Аргісса — 6550 р. до н. е., Неа Нікомедія — 6150 р. до н. е.) відзначається поява одночасно всіх чотирьох видів свійських тварин — вівці, кози, бика і свині при кількісному переважанні в домашньому стаді вівці-кози (Аргісса — 84,4%, Неа Нікомедія — понад 50%)²¹. Це стосується і культури Кріш-Старчеве, але тут перше місце в стаді посідає бик (Глевенешті-Век — 98%, Гура Бацілу — 58%)²².

Таким чином, зіставляючи всі відомі нам факти, можна дійти висновку, що в Північному Причорномор'ї та Криму був свій епіцентр виникнення скотарства, де, на відміну від Переднього Сходу і Балкан, склалася своя локальна модель цього процесу. Почався він ще в пізньомезолітичний час десь у VII—VI тисячоліттях до н. е. Як вже говорилося, першими тут були приручені свиня і бик. Тому важко погодитись з думкою тих дослідників (В. Громова, В. М. Даниленко), які намагаються шукати центр появи великої рогатої худоби десь на Заході чи Сході. До речі, висновки Г. Польгаузена, на які спирається В. М. Даниленко, обґруntовуючи свою «східну» орієнтацію в цьому питанні, нині визнаються переважною більшістю спеціалістів (І. Бознек, К. Нарр, Е. Заунер)²³.

Слід зупинитися ще на одному моменті: як у населення Північного Причорномор'я і Криму з'явилася думка про можливість приручения свині й бика? Чи мало воно місцеве походження, чи було запозичене від інших племен? Остаточно розв'язати це питання на сучасному рівні знань неможливо. Не виключено, однак, що перші спроби одомашнення свині, як свідчать матеріали з тарденузьких шарів Криму, не залежали від впливів передових цивілізацій Сходу. Про це свідчить, зокрема, той факт, що скотарство в Криму розпочалося саме з приручення кабана, а не барана і козла, як на Сході. На думку С. М. Бібікова, саме в Криму рано склалися умови, що сприяли кризі мисливського господарства в зв'язку з перенаселеністю півострова і нестачею дичини. Деякі дослідники вважають навіть, що Крим поряд з Балканами і Передньою Азією міг бути одним з основних центрів появи і поширення неолітичних петретворень в Європі взагалі²⁴. Довести все це, однак, поки що важко. Ми не маємо, зокрема, гарантії того, що поняття про доместикацію, а можливо й перші навички догляду за тваринами, не проникли в Крим звідти, де вони були відомі на кілька тисячоліть раніше. Якщо ж врахувати, що з країн стародавнього Сходу поширились на інші території такі культурні надбання, як землеробство, керамічне виробництво, перші мечеті тощо, то думка про запозичення ідеї скотарства (а не місцевого її виникнення) здається більш вірогідною.

Висновок про шляхи проникнення понять, пов'язаних з доместикацією тварин, на Південній Європейській частині СРСР, певною мірою співзвучний з думкою Е. Ісаака, який вивчав умови появи перших свійських тварин у Центральній Європі. Спираючись на праці Херра, цей дослідник стверджує, що «техніка і ідеал приручення пересувались швидше, ніж реальні свійські тварини»²⁵. Зауважимо також, що наші висновки про досить ранній час приручення свині й бика на території СРСР не суперечать поглядам Р. Протша та Р.Бергера, згідно з якими Південні Східній Європі і Балкані взагалі були первинним центром доместикації цих тварин²⁶.

Отже, ідея приручення тварин до населення південного сходу Європейської частини СРСР могла проникнути із країн Стародавнього Сходу. Але, якщо це і так, то її практична реалізація мала тут зовсім іншу модель, про що свідчить приручення тут вперше не вівці і кози, як на Сході, а свині і бика.

Поява культурних злаків і становлення землеробства на Україні і Молдавії пов'язуються з ранньонеолітичною епохою. Найдавніші сліди культурних рослин відзначені в ранніх керамічних пам'ятках буго-дністровської культури. Відбитки зерен пшениці, ячменю виявлені, зокрема, на кераміці з поселень Сороки і Руптури²⁷, що датуються початком V тисячоліття до н. е. Безперечно, землеробський характер мала і культура лінійно-стрічкової кераміки, яка проникла на Україну і в Молдавію трохи пізніше. Відносно рано (IV тис. до н. е.) культурні злаки з'являються і в долині Дніпра, зокрема у племен дніпро-донецької культури. Про це свідчать відбитки зерен ячменю на горщиках другого періоду цієї культури з поселення Віта-Литовська під Києвом²⁸.

На початкові форми землеробства — обробку ґрунтів, збирання врожаю, переробку зерен на борошно і крупу — вказують і знахідки з поселень неолітичної епохи: різноманітні знаряддя типу рогових мотик, крем'яних вкладишів до серпів, кам'яних зернотерок тощо²⁹. Кількість цих виробів у комплексах, звичайно, дуже незначна, що свідчить, напевно, про незначну роль землеробства в житті неолітичного населення. Лише пізніше, в мідному віці (IV—III тисячоліття до н. е.), у племен трипільської, гумельницької та інших культур зростає значення землеробства у забезпечені потреб населення в засобах існування.

Батьківщина культурних злаків, де вони відомі в дикому стані, знаходиться в зоні субтропіків Південно-Західної Азії та Північно-Східної Африки³⁰. Дики пшениця і ячмінь — це рослини сухих сонячних гірських схилів. Вирощування злаків людиною вперше розпочалося в передгірських районах Загроса, тепер в межах Ірану та Іраку, а також на Турському плоскогір'ї на півдні Туреччини та висотах Галілейських в Палестині³¹. Зерна культурних злаків чи їх відбитки виявлені тут на поселеннях VIII—VII тисячоліть до н. е. (Єрихон, Алі-Кош, Рамад, Хаджілар, Джармо тощо). Землеробство в країнах Стародавнього Сходу, як і скотарство, з'явилося ще в докерамічний час. На початку VI тисячоліття до н. е. зернові культури вже поширились за межі свого первісного середовища. Зокрема, високорозвинута система іригаційного землеробства виникає в долині рік Тігра і Ефрата.

Досить рано культивування диких рослин розпочинається в неоліті Греції. На поселенні Аргіssa, що датується кінцем VII тисячоліття до н. е., виявлені залишки двох сортів пшениці (однозернянки і двозернянки), ячменю, сочевиці та проса³². Дослідники вважають, що самостійно землеробство могло скластись і в Закавказзі³³.

Культурні злаки і землеробство в межах України і Молдавії, таким чином, з'явилися на дві тисячі років пізніше, ніж в країнах Стародавнього Сходу і на південні Балкан. Відсутність в межах Східної Європи диких

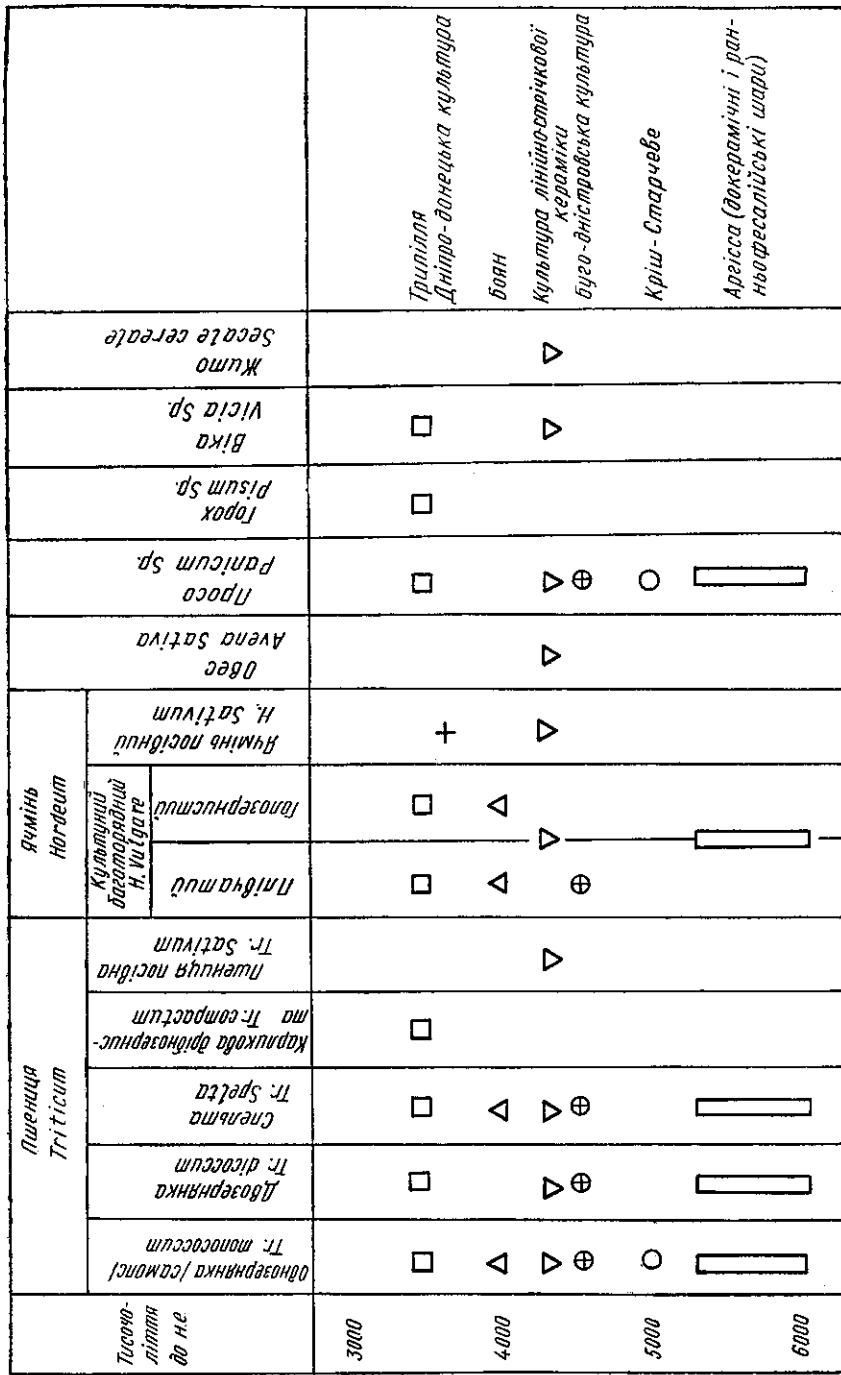

Рис. 2. Видовий склад культурних злаків докерамічних і керамічних культур Фесалії (за М. Гонф), Кріш-Старчеве (за С. Габанинським), буго-дністровської (за З. Янушевичем і В. Маркевичем), лінню-стрижкової кераміки (за Кульчицького-Левицьким), Трипілля (за З. Янушевичем і В. Маркевичем) та дніпро-донецької (за Д. Зеровим, Н. Окснером і Д. Телегіним).

видів ячменю, пшениці тощо свідчить на користь того, що їх культурні види були занесені в процесі міжплемінного обміну з районів передових цивілізацій.

Балкани і Нижнє Подунав'я, здається, були найбільш можливим шляхом проникнення культурних рослин, як і землеробства взагалі, в межі Східної Європи. Процес цей відбувався, насамперед, через зв'язки між населенням буго-дністровської та кріш-старчевської культур і культурами південних районів Балкан. Видовий склад злаків буго-дністровської культури має, зокрема, близькі паралелі серед матеріалів поселення Аргісса в Фессалії, де в докерамічних і ранньокерамічних шарах кінця VII—VI тисячоліття до н. е. виявлені всі види рослин, що їх культивувало неолітичне населення Подністров'я і, очевидно, Побужжя (рис. 2). Все це безперечно свідчить про культурно-генетичні контакти ранньонеолітичного населення Молдавії та України з племенами півдня Балкан, звідки були занесені до нас культурні злаки і проникло землеробство.

Проте балкано-нижньодунайський шлях був не єдиним. Існував ще напрямок, що вів з заходу, в обхід Карпат з півночі на Південь Східної Європи. Пов'язується він з проникненням на Україну і Молдавію культури лінійно-стрічкової кераміки. Племена останньої, крім злаків, відомих у населення буго-дністровської культури, вирощували ще голозернистий багаторядний ячмінь, овес, віку і жито. Пізніше деякі з цих видів широко культивувалися трипільцями.

В поширенні культурних злаків на території Східної Європи, крім згаданих шляхів, мабуть, існували й інші, досі нам не відомі. Про це може свідчити наявність у трипільських комплексах (Русешті, Варварівка) карликової пшениці, відсутньої як в культурі Кріш-Старчеве й Аргісси, так і в матеріалах культури лінійно-стрічкової кераміки. Про шляхи проникнення цього виду пшениці до енеолітичного населення Півдня Східної Європи щось певне сказати важко.

Появу культурного ячменю у племен дніпро-донецької культури Півднів'я (IV тисячоліття до н. е.) можна пояснити, ймовірно, наслідком контактів з населенням Побужжя неолітичної епохи або трипільської енеолітичної культури.

Отже, цілком закономірним є висновок, що землеробство як одне з основних явищ «неолітичної революції» на Півдні Східної Європи склалося повністю в результаті культурних впливів і дифузії культурних надбань, запозичених у V тисячолітті до н. е. з країн передових цивілізацій Стародавнього Сходу. Поширювався цей процес в напрямі через Балкани і Центральну Європу в обхід Карпат з півночі.

В цьому плані слід негативно відповісти на питання щодо можливості проникнення землеробства через Кавказ, де на південних схилах гір були відомі дики предки злаків і досить рано почалося їх вирощування. Адже на Кавказі зовсім інший видовий склад твердих і м'яких пшениць, виявлених під час археологічних розкопок закавказьких пам'яток³⁴. Те, що землеробство поширилось на Україну з Балкан і Подунав'я, а не з південного сходу, певною мірою підтверджується й розміщенням найдавніших неолітичних культур Північного Причорномор'я, поблизу культур Балкан і Подунав'я, знайомих з практикою землеробства.

Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що скотарство і землеробство на південному сході Європейської частини СРСР виникли пізніше, ніж в країнах Стародавнього Сходу. Поява в мезолітичних і неолітичних культурах України і Молдавії перших свійських тварин і культурних злаків була, однак, не простим копіюванням культурних надбань передових на той час цивілізацій, а значною мірою творчим процесом. Якщо вперше ідея доместикації тварин в мезолітичний час справді була запозичена населенням Криму та Північного Причорномор'я десь у племен

Стародавнього Сходу, то вона все ж реалізувалась в умовах Східної Європи інакше. В зв'язку з відсутністю на цій території диких видів пшениці й ячменю землеробство також виникло тут в результаті контактів з країнами Стародавнього Сходу і Балкан.

Таким чином, у формуванні неоліту на Південній Європейській частині СРСР досить тісно переплелися екзогенні і ендогенні процеси зовнішніх впливів та внутрішнього розвитку. Екзогенні процеси мали подвійний характер і виявлялись в запозиченні ідей і важливих відкриттів на сусідніх територіях (ідея скотарства взагалі), а також в одержанні готових імпортів у вигляді доместикованих тварин (вівця, коза) та культурних злаків. Прояви внутрішнього (ендогенного) розвитку простежуються в конкретних шляхах реалізації і вдосконалення сприйнятих ідей, наприклад, у приуроченні інших видів тварин, акліматизації в нових умовах одержаних рослин тощо.

Існуючі матеріали не дають підстав для висновку про якусь помітну роль прямої міграції великих груп чужого населення у становленні неоліту на південному заході Європейської частини СРСР.

¹ Громова В. Об ископаемых остатках козы и других домашних животных в СССР.— В кн.: Проблемы происхождения, эволюции и породообразования домашних животных. Т. 1. М.—Л., 1940; Цалкин В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы. М., 1970; Даниленко В. Н. Неолит Украины. К., 1969, с. 180.

² Формозов А. А. К истории древнейшего скотоводства на юге СССР.— Труды Московского общества испытателей природы, 1972, вып. 43.

³ Klark J. D. A reexamination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Valley.— In: Proceedings of the Prehistoric Society, 1971, fasc. 37, 2.

⁴ Reed Ch. A. Animal domestication in the Prehistoric Near East.— In: Prehistoric Agriculture. New York, 1971; Cole S. Animals of the new stone age. London, 1972.

⁵ Mellaart J. Earliest Civilisation of the Near East. London, 1965; Coon C. S. Cave exploration in Iran. Philadelphia, 1949.

⁶ Brentges B. Das Schwein als Haustier des Alten Orients.— Etnog. archeol. Zeitschrift, 1962, № 2.

⁷ Cole S. Animals of the new stone age, p. 20—21.

⁸ Klark J. D. A reexamination of the Evidence for Agricultural Origins in the Nile Valley; Quitta H. Der Balkan als Mittler Zwischen Vorderen Orient und Europa.— In Evolution und Revolution im Alten Orient und in Europa. Berlin, 1971.

⁹ Reed Ch. A. Animal domestication in the Prehistoric Near East, p. 441.

¹⁰ Flannery K. V. Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East.— In: Prehistoric Agriculture. New York, 1971.

¹¹ Марков Г. Е. Гrot Дам-Дам Чешме 2 в Восточном Прикаспии.— СА, 1966, № 2; Массон В. М. Поселение Джейтун.— МИА, 1971, № 180, с. 76, 86; Цалкин В. И. Древнейшие животные Средней Азии.— Бюл. О-ва испытателей природы, 1970, вып. 25.

¹² Станко В. Н. Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области.— СА, 1966, № 2.

¹³ Громова В., Громов В. И. Материалы к изучению палеолитической фауны Крыма в связи с некоторыми вопросами четвертичной стратиграфии.— Труды АИЧП, 1957, вып. 1.

¹⁴ Бибикова В. И. Fauna навеса Фатъма-Коба.— КСИА АН УССР, 1959, вып. 8.

¹⁵ Дмитриева Е. Л. Fauna крымских стоянок Замиль-Коба II и Тапи-Аир I.— МИА, 1960, № 91; Бибиков С. Н. Позднепалеолитическое поселение в навесе Шан-Коба и гробе Мурзак-Коба в Крыму.— КСИА АН СССР, 1946, вып. 13; Крайнов Д. А. К вопросу о происхождении животноводства в юго-западном Крыму в послепалеолитическое время.— СА, 1957, № 2; Столляр А. Д. Об одном центре одомашнивания свиньи.— СА, 1953, № 3.

¹⁶ Маркевич В. И. Исследование неолита на Среднем Днестре.— КСИА АН СССР, 1965, вып. 105; Давид А. И. Новые находки остатков антропогеновых млекопитающих на территории Молдавии.— В кн.: Антропоген Молдавии. Кишинев, 1969.

¹⁷ Даниленко В. Н. Неолит Украины, с. 178.

¹⁸ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР, 1956, вип. 2, с. 16; Добровольський А. В. Восьма Ігренська стоянка.— АП, 1951, т. 2.

¹⁹ Телегін Д. Я. О культурно-територіальному члененні та періодизації неоліта України та Білорусії.— СА, 1971, № 2.

²⁰ Формозов А. А. О хобястві племен майкопської культури Прикубанья.— КСИА АН СССР, 1962, вып. 88.

²¹ Milojcic V., Bossneck J., Hopf M. Argissa-Magula. Bonn, 1962; Rodden R. J. Excavations at the Early Neolithic site at Nea-Nikomedea Greek Macedonia.— Proceeding, 1962, vol. 28.

- ²² Tabaczynski S. Neolit Sródkowoeuropejski. Warszawa, 1970, s. 179.
- ²³ Narr K. J. Kulturgeschichtliche Erwägungen zu frühen Haustierzvorkommen.— Zit. Tierzüchtung und Züchtung biologie, t. 76, 1961/62.
- ²⁴ Lichardus J., Pavuk J. Bemerkung zuni prakoramischen Neolithikuns in der Argossa Magula und zu seinem existens in Europa.— SA, 10—2, 1962.
- ²⁵ Isaak E. On the domestications of Cattle.— In: Prehistoric Agriculture. New York, 1971, p. 466.
- ²⁶ Protsh R., Berger R. Earliest Radiocarbon Dates for Domesticatian Animals.— In: Science, vol. 179, N 40, 70. New York, 1973.
- ²⁷ Янушевич З. В., Маркевич В. И. Археологические находки культурных злаков на первобытных поселениях прутско-днестровского междуречья.— Интродукция культурных растений. Кишинев, 1970.
- ²⁸ Телегин Д. Я. Днепро-донецкая культура. К., 1968, с. 207.
- ²⁹ Краснов Ю. А. О системах и технике раннего земледелия в лесной полосе Восточной Европы.— СА, 1967, № 1.
- ³⁰ Бавилов Н. И. Центры происхождения культурных растений.— Избранные произведения. Т. 1. М., 1967.
- ³¹ Mellaart J. Earliest Civilization of the Near East; Tabaczynski S. Neolit sródkowoeuropejski, s. 32; Quitta H. Der Balkan als Mittler Zkisschen Vordevan und Europa.
- ³² Milojcic V., Boessneek J., Hoft M. Argissa-Magula, s. 24.
- ³³ Нариманов И. Г. О земледелии эпохи энеолита в Азербайджане.— СА, 1971, № 3.
- ³⁴ Там же.

Д. Я. ТЕЛЕГИН

О сложении скотоводства и земледелия на юго-западе Европейской части СССР

Резюме

Среди основных достижений и нововведений первобытной культуры, знаменующих собой переход от мезолита к неолиту, обычно называют сложение воспроизводящих форм хозяйства — скотоводства и земледелия, впервые возникших на древнем Востоке.

Доместикация животных на юге Европейской части СССР началась примерно на 2—2,5 тысячи лет позже, чем на Востоке, причем последовательность приручения отдельных видов была различной. В отличие от стран древнего Востока на юге Европейской части СССР первыми домашними животными стали свинья и бык (VII—VI тысячелетия до н. э.); овца и коза появились только в IV тысячелетии до н. э. Земледелие на нашей территории в связи с отсутствием здесь диких видов пшеницы и ячменя возникло в результате заимствования из стран древнего Востока и Балкан. Первые культурные злаки появились у нас значительно позже, чем на востоке, и проникли сюда, видимо, через Балканы.

Таким образом, в ходе сложения неолита на юге Европейской части СССР весьма тесно переплелись экзогенные и эндогенные процессы внешних влияний и внутреннего развития. Преобладали, по-видимому, первые, имевшие двойкий характер: заимствование только идей и понятий (идея скотоводства вообще) и получение уже готовых импортов (домашние животные и культурные злаки). Эндогенное развитие прослеживается в конкретных путях внедрения новых заимствований.

Прямая миграция каких-либо больших групп населения, очевидно, не сыграла заметной роли в сложении неолита юга Европейской части СССР.

А. О. ЩЕПИНСЬКИЙ

Населення південного берега Криму в епоху раннього заліза

Починаючи з 1969 р. Інститут археології АН УРСР проводив систематичне обстеження Південного узбережжя Криму з метою виявлення та вивчення пам'яток первісних культур. Зокрема, розвідки й невеликі охоронні розкопки пам'яток таврської культури були здійснені автором.

У районі Алушти, поблизу с. Розове, де, за даними О. Бранта¹, розташовувалась група кам'яних ящиков (уроч. Малоба, у долині р. Улу-Узень), досліджувалось пов'язане з ними поселення. Воно займало невелику площинку біля джерела прісної води і було оточене із заходу кам'яним валом ширину до 4 м, висотою до 1,5 та довжиною не менше

50 м. Один кінець валу входить у глибокий яр, а другий — у відроги гір. Певно, це розвал оборонної стіни. Тут знайдено залишки невеликих споруд, складених насухо з місцевого необробленого вапняку. Ширина їх — від 1 до 1,5 м, висота — близько 0,5 м. Недалеко від могильника можна помітити прямоугутну кам'яну споруду, довжина якої з південного заходу на північний схід до 2 м, ширина близько 2 і висота — 0,55 м. У цьому ж районі чимало кам'яних насипів (діаметр їх майже 4 м, висота — 0,5—0,7 м), що нагадують кургани.

На розкопаних ділянках знайдено типову для таврських поселень і поховань ліпну неорнаментовану кераміку брунатно-сірого кольору. Трапляються зрідка фрагменти амфор античного часу. Могильник розташовано на невеликому підвищенні. Він являє собою п'ять витягнутих з півночі на південь рядів куп, складених з каміння різних розмірів і форм. В середині їх стоять майже щільно один до одного кам'яні ящики. Купи (діаметр — 3,5 м, висота — 0,5—0,7 м) обкладені більшими каменями. Ящики побудовані з цільних необроблених плит місцевого мармурового вапняку або дрібнозернистого щільного пісковику і майже повністю опущені в землю. Довжина окремих плит — 1,8—2 м, товщина в середньому — від 0,20 до 0,25 м. В одному випадку ящик був перекритий великою плитою розміром 2 × 2 × 0,33 м. Такі ж плити лежали і біля інших ящиків, яких у могильнику налічується близько 20—25. Більшість їх зруйнована, збереглося лише 2—3 плити (рис. 1, 2; і 2, 1).

Ящик правильної прямокутної форми (довжина — 1,4 м, ширина — 1,2, висота — 0,75 м) було розкопано в південно-західній частині могильника (рис. 2, 2). У ньому виявлені дрібні фрагменти кістяка дорослої людини. Обряд поховання встановити важко. Супровідний інвентар типовий для таврських кам'яних ящиків V—IV ст. до н. е. Це скляні намистини, кістяна проколка (рис. 3, 18—22) черепашки каурі (рис. 3, 23—32), бронзові бляшки (рис. 3, 12—17) трубчасті пронизки (рис. 3, 3—6); уламки амфор, бронзові шпильки, спіралі, кільця (рис. 3, 1, 2, 7—11).

До більш раннього часу належать ящики, досліджені на так званих грецьких полянах поблизу гори Малова за 14 км на північ від Алушти. Ці невеликі споруди складено з тонких плит пісковику й розташовано рядами на невеликому пагорбі, вкритому лісом. Серед типово таврського інвентаря слід виділити бронзовий дволопатевий наконечник стрілі з шипом, що датується VII—V ст. до н. е. Поки що це найраніші пам'ятки такого типу серед виявлених на Південному березі Криму.

До пізнішого часу слід віднести могильник, обстежений нами в районі м. Ялти, за 1 км на захід від с. Понизівки. Тут на краю глибокого яру зафіковано шість кам'яних ящиків та залишки кам'яного ряду довжиною 25 м, ширину до 4 і висотою до 0,7 м. Ящики невеликі, виготовлені з щільних плит вапняку, товщиною близько 0,25 м (рис. 4, 1—3).

Всі могили було пограбовано. У викидах біля них зібрано кілька десятків дрібних фрагментів неорнаментованих типово таврських посудин, уламок бронзового браслета з кінцем у вигляді голівки гадюки і один виток спіралі з бронзового дроту (рис. 4, 4, 5). На підставі цих знахідок поховання в ящиках можна датувати V—III ст. до н. е.

Ще пізнішим часом датуються поселення на околиці Алушти, за 2,5 км на північний захід від с. Ізобільне. Тут на невеликому пагорбі можна побачити залишки кам'яних кладок та уламки ліпної пізньотаврської кераміки з домішкою піску, які мають грубу поверхню брунатно-сірого кольору (рис. 5, 2). Один фрагмент прикрашений соскоподібним наліпом (рис. 5, 1). На цьому ж поселенні знайдено кілька уламків гончарних посудин (рис. 5, 3—6).

Цікавий могильник, що складається з кам'яних ящиків, відкрито поблизу с. Нікіти під Ялтою. На невисокому горбі у лісових хащах розкопано могили, викладені тонкими пісковими плитами. Ящики цілком опущені у землю. В одному з них знайдено залишки скорченого кістяка

дорослої людини, що лежав на боці. Більшість могил зруйнована. Поблизу них зібрано ліпну неорнаментовану таврську кераміку брунатно-сірого або чорного кольорів (рис. 6, 4—6, 10), деякі фрагменти з рельєфними валиками (рис. 6, 1, 3, 5) і один крем'яний відщеп (рис. 6, 2).

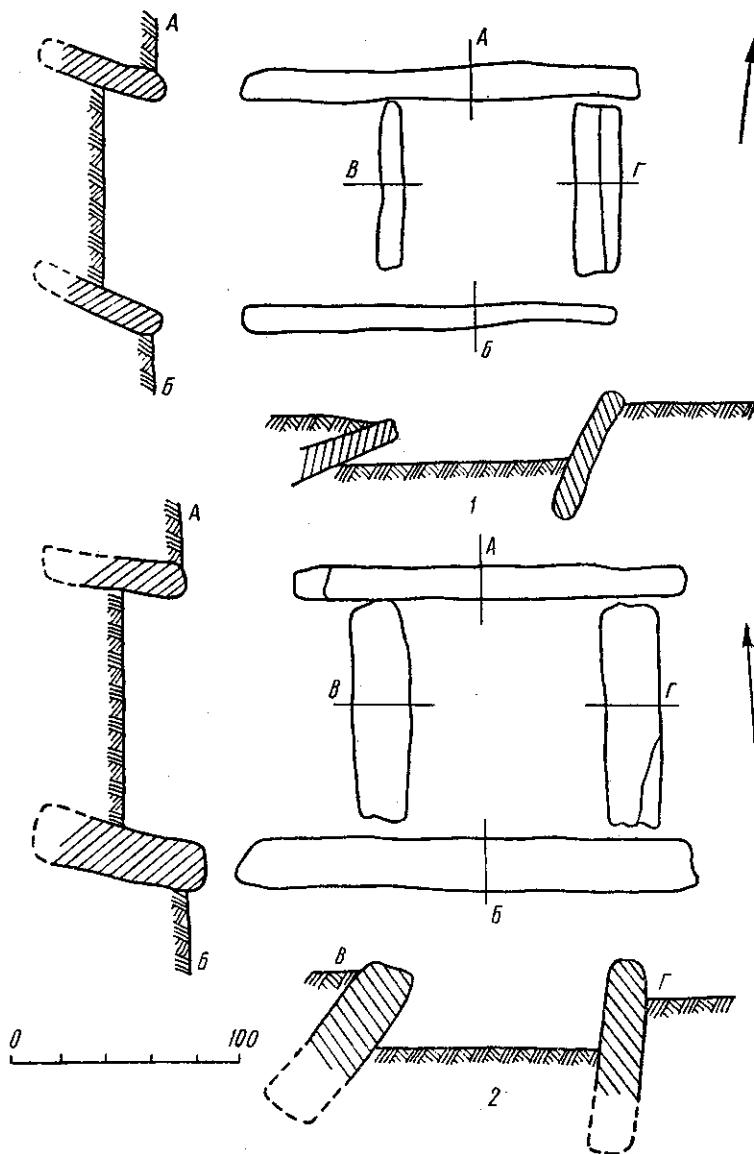

Рис. 1. Кам'яні ящики з могильника поблизу с. Розове.

Недалеко від могильника, в густому лісі, виявлено залишки кам'яних споруд (огорож, жител) та ліпну таврську неорнаментовану кераміку (рис. 6, 8, 11). У цьому районі, на так званому Нікітиному мисі, розташовано укріплення, про яке згадує П. Кеппен². Добре простежується розвал оборонної стіни (висотою до 2,5 м і ширинорою до 5 м), яка була складена з великих каменів на вапняковому розчині з домішкою дрібної морської гальки. На території сховища і поблизу стін трапляється ліпний таврський посуд. Ця пам'ятка як за місцезнаходженням, так і за керамікою, цілком аналогічна таврським укріплениям гірського

Криму (Залісся, Таш-Джарган, Алімовське та ін.). Однак наявність вапнякового розчину в кладці оборонних стін не дає підстав пов'язувати це укріплення з ранніми таврами. Можливо, воно таврське в своїй основі, але в часи середньовіччя перебудовувалося. Ймовірно також, ще вапняковий розчин був відомий пізнім таврам Південного узбережжя Кри-

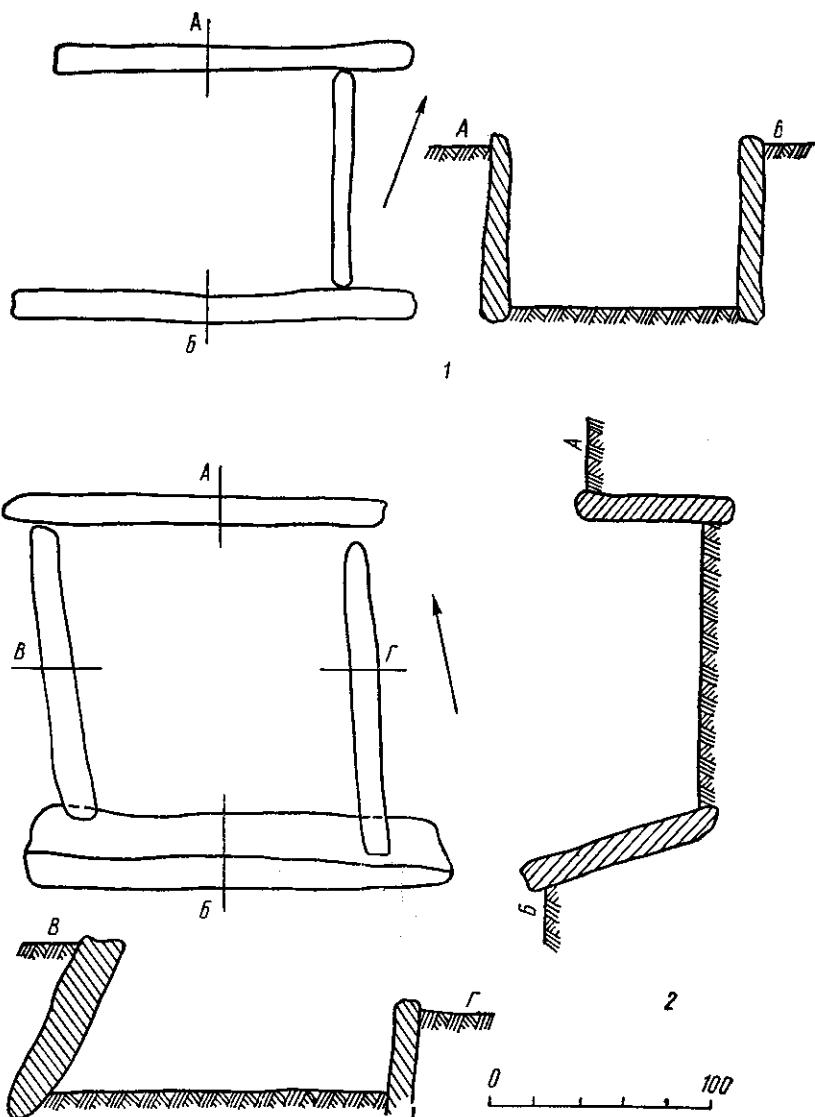

Рис. 2. Кам'яні ящики з могильника поблизу с. Розове.

му і що цей будівельний матеріал вони перейняли від римлян, пам'ятки яких добре відомі на місії Ай-Тодор поблизу Харакса.

Залишки поселень відкрито також поблизу кам'яних ящиків на горі Малоба в районі Гаспра, поблизу с. Оползневе та в інших місцях Південного узбережжя Криму. Для них характерна однорідна ліпна неорнаментована кераміка сірого або брунатно-сірого кольору. Найближчі аналогії вона має в посуді кам'яних ящиків, поселень і укріплень гірського та передгірського Криму.

Нові знахідки переконливо свідчать, що таврські старожитності Південного узбережжя гірського та передгірського Криму складають

одне ціле, причому на Південному узбережжі добре представлена не лише могильники, а й поселення. Довгий час вважалося, що для останніх характерна кераміка кизил-кобинського типу — лощена, з різьбленим геометричним орнаментом. Здається дивним, чому на Південному узбережжі, де відомо безліч таврських некрополів з кам'яними ящиками,

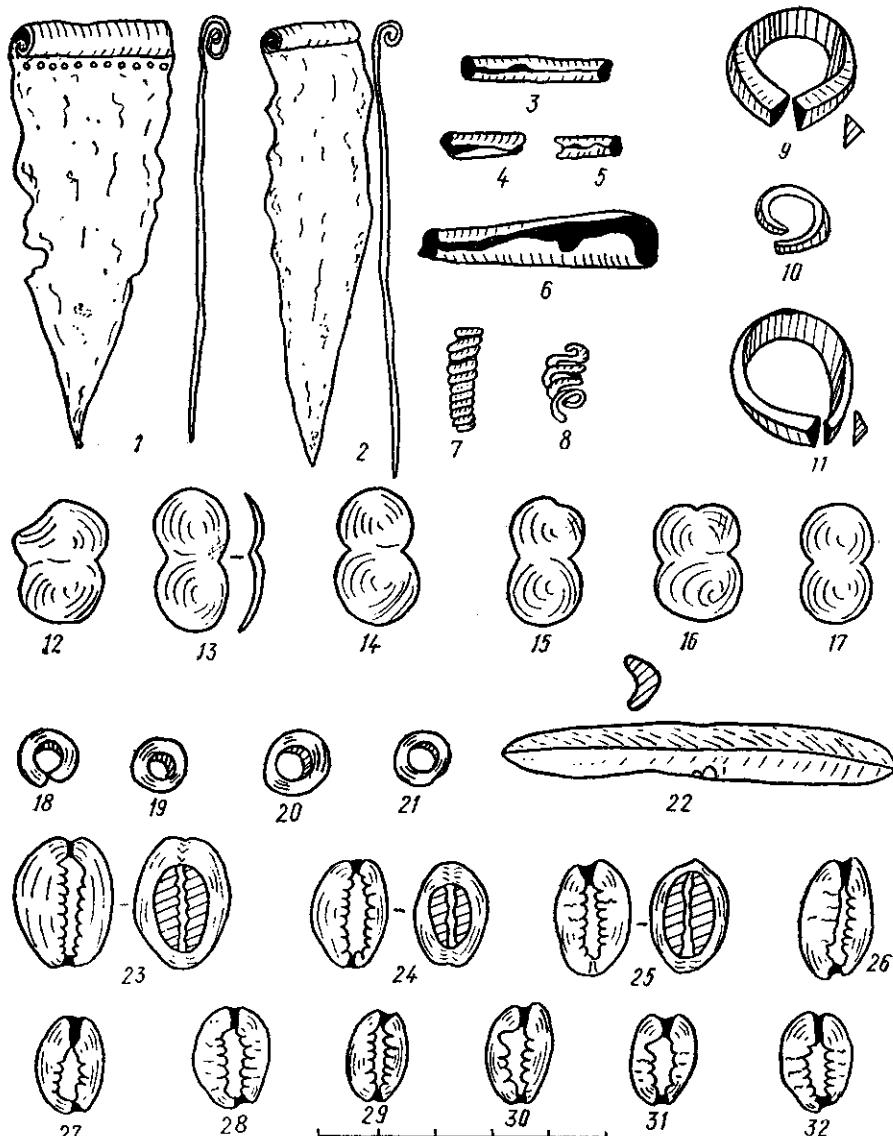

Рис. 3. Інвентар з кам'яного ящика могильника поблизу с. Розове:
1—17 — бронзові прикраси; 18—21 — намисто; 22 — кістяна проколка; 23—32 — черепашки каурі.

майже відсутні поселення з керамікою кизил-кобинського типу. Згадаємо поселення на горі Кошка недалеко від Сімеїзу та кілька в горах поблизу Алушти. За повідомленням О. І. Домбровського, такий посуд з різьбленим орнаментом було зафіксовано під час розкопок середньовічної фортеці Кучук-Ісар на мисі Кикінєй поблизу селища Жуковка. Розглянемо це питання докладніше.

Згідно з давніми писемними джерелами, у VIII—III ст. до н. е. в Криму жили кіммерійці, таври і скіфи. Перед дослідниками постало

питання, які культури епохи раннього заліза (насамперед кизил-кобинська) належали населенню, про яке згадують стародавні автори.

Свого часу Г. О. Бонч-Осмоловський припустив, що поселення з кизил-кобинською лощеною керамікою слід пов'язувати з ранніми таврами³. Цієї точки зору дотримувалась більшість дослідників, що займались пам'ятками раннього заліза в Криму. Було опубліковано багато

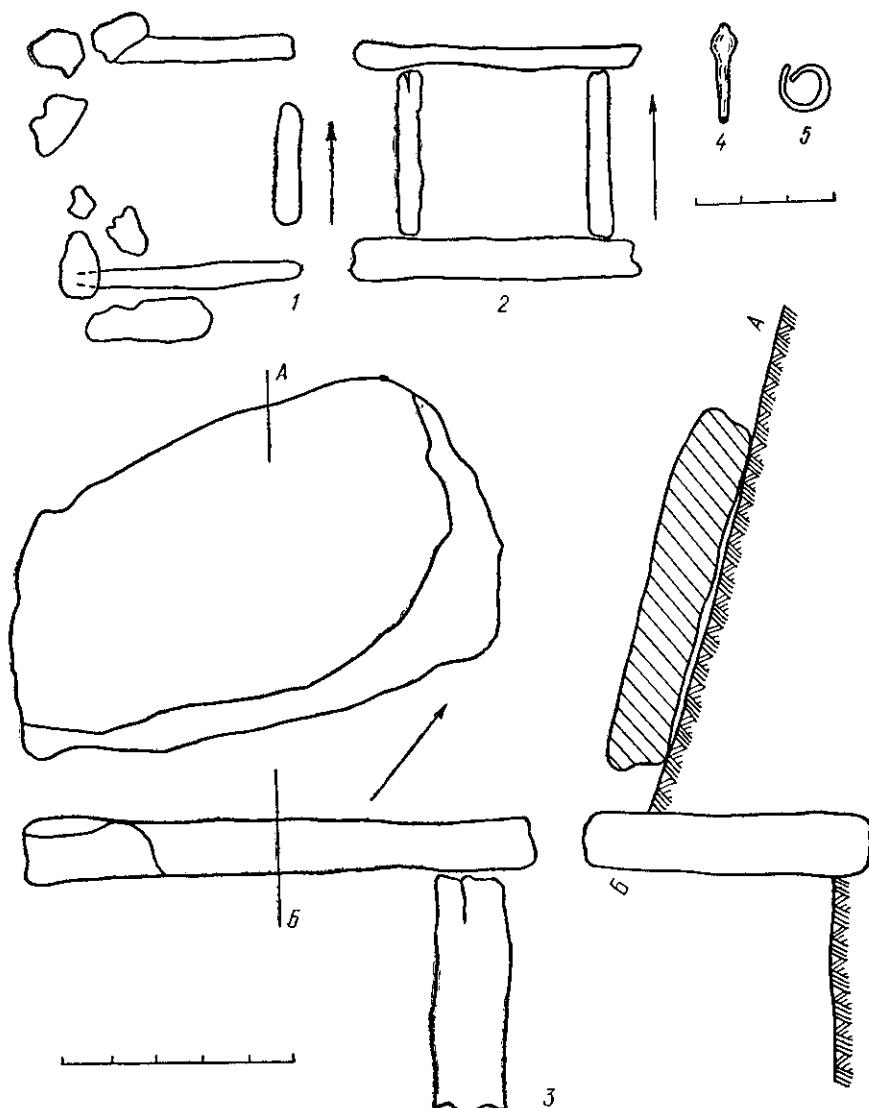

Рис. 4. Кам'яні ящики з могильника поблизу с. Понизівка та їх інвентар.

праць, але в жодній зв'язки кизил-кобинської культури з таврами належним чином не обґрунтовувалися.

Слід нагадати, що на думку В. М. Дьякова⁴, специфіка кизил-кобинської кераміки не дає підстав пов'язувати її з таврською культурою. Значно пізніше до цієї точки зору приєднався і автор цієї статті⁵. Польові дослідження останніх років на Південному узбережжі Криму підтверджують наведені міркування.

Що ж нам відомо про таврську і кизил-кобинську культури? Щодо таврів загальноприйнятими слід вважати такі положення.

1. Племена таврів жили в Криму з Х—ІХ ст. до н. е. по III ст. н. е.⁶

2. Територія, яку вони займали була обмежена Південним узбережжям, гірським і передгірським Кримом. З одного боку вона прилягає до моря, з другого — до степу, приблизно по лінії Севастополь — Сімферополь — Білогірськ — Феодосія⁷. У степовій частині Криму таврські пам'ятки невідомі. Ці археологічні дані добре узгоджуються з повідомленнями Геродота, Страбона та Плінія Старшого, які писали, що таври заселяли гірську частину півострова⁸.

3. Таврські могильники — кам'яні ящики (до 50 могил в одному місці) звичайно розташовані на підвищених місцях. Часто вони мають округлу або прямокутну огорожу. Курганні насипи для них нехарактерні.

Нерідко ящики являють собою колективні усипальниці, кістяки лежать на боці в скороченому стані і орієнтовані головою найчастіше на схід або північний схід⁹.

4. Поховальний інвентар представлено ліпною, простою та лощеною керамікою, іноді прикрашеною гладкими невисокими рельєфними валиками: різьблений орнамент (кілька смуг) дуже рідкісний. Трапляються також вироби з бронзи, кісток, каменю, заліза тощо¹⁰.

Рис. 5. Знахідки на поселенні поблизу с. Ізобільне.

Найдавніші з кизил-кобинських пам'яток належать до VIII ст. до н. е. (мабуть, не до початку, а до більш пізнього часу); розквіт припадає на VII—V ст. до н. е., а найпізніші датуються III—II ст. до н. е.¹¹ Нижче наведено характерні ознаки культури.

Основну масу кизил-кобинських пам'яток зосереджено в гірській частині півострова, менше їх виявлено на Південному узбережжі та в інших місцях: Керкінітіді, Чайці, поблизу с. Попівки, недалеко від оз. Донузлав, в околиці с. Володимирівка в північно-західному Криму, а також у Пантікапеї, Тірітаці, Мірмекії, Німфеї на Керченському півострові¹². Відомі вони й на Півдні України, наприклад в Ольвії та на о. Березань¹³. Кераміку, подібну до кизил-кобинської, виявлено й на пам'ятках раннього заліза на Кавказі¹⁴.

Поселення розташовані недалеко від джерел прісної води. Основним заняттям населення було землеробство і скотарство. Кераміка ліпна, проста і лощена, прикрашена досить складним різьбленим або заглибленим геометричним орнаментом з трикутників, ромбів тощо, що чергуються з ямковими вдавленнями та наколами. Саме цей посуд характеризує кизил-кобинські пам'ятки (рис. 7). З цією ж культурою пов'язані вироби з бронзи, заліза, кістки, каменю, які знаходять численні аналогії в багатьох культурах того ж часу Молдавії, півдня України, Кавказу.

До кизил-кобинських поховань дослідники слідом за Г. О. Бонч-Осмоловським¹⁵, відносять ранні таврські кам'яні ящики. Вважається, що на користь цього свідчить спільність посуду кизил-кобинських поселень і згаданих ящиків, про що пишуть, зокрема, О. М. Лесков та Х. Й. Кріс¹⁶. Такі висновки звичайно ґрунтуються на випадковому й по-

гано документованому матеріалі. Навіть аналіз літератури дає підстави твердити, що кераміка кизил-кобинських пам'яток не схожа на кераміку таврських кам'яних ящиків, як ранніх, так і пізніх. Перша, що вже під-

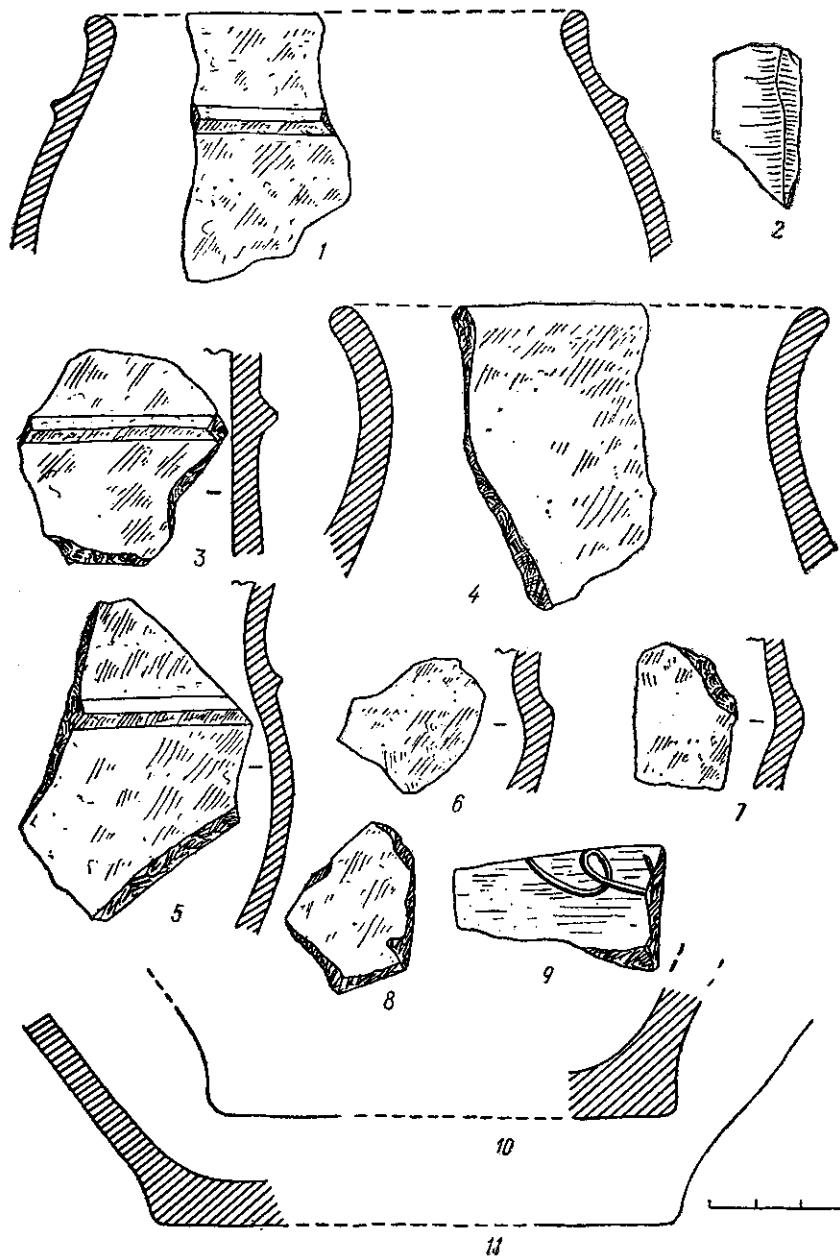

Рис. 6. Інвентар з таврського поселення та могильника в околиці с. Нікіти поблизу Ялти:
1, 3-11 — кераміка; 2 — кремінь.

креслювалось, прикрашена різьбленим орнаментом, остання — звичайно не має орнаменту (рис. 7).

О. М. Лесков, Х. Й. Кріс та інші дослідники найбільш раннім (VIII—VII ст. до н. е.) поселенням кизил-кобинської культури вважають Ашлама-Дере. Судячи з опублікованих матеріалів, тут майже відсутня кераміка з різьбленим або заглибленим орнаментом¹⁷. Виникає

Кизил-Кобинська культура		Гавурска культура	
Поселення	Поховання	Поселення	Поховання
I			
II			
III			
IV			
V			
VI			
VII			
VIII			
IX			

Рис. 7. Таблиця зіставлення кераміки з кизил-кобинських і гавурських поселень та поховань.

питання, на якій підставі ця пам'ятка віднесена до числа кизил-кобинських? Може, це поселення ранніх таврів, для яких типова саме така неорнаментована кераміка? Що ж до знахідок з Кизил-Коби та поселень Альма I, II і Уч-Баш, то тут, крім неорнаментованої керамікі є й численні фрагменти посудин з візерунком, характерним для кизил-кобинської культури¹⁸.

Невідповідність обох типів кераміки чітко виявляється, якщо зіставити матеріали розкопок кам'яних ящиків та поселень гірського Криму. Так, наприклад, всі посудини з кам'яних ящиків Таш-Даргана поблизу Сімферополя, в уроч. Чуюнча, Карли-Кая та ін. не мають різьблених геометричного орнаменту кизил-кобинського типу, а на розташованому в цій частині Криму Сімферопольському поселенні та святилищі Кизил-Коба знайдено багато фрагментів такої кераміки. Слід підкреслити два моменти: загадані могильники з кам'яних ящиків датуються VII — початком VI ст. до н. е., до цього ж часу належать Кизил-Коба та Сімферопольське поселення; кам'яні ящики та поселення нерідко розташовані недалеко одно від одного. Цей факт спростовує думку деяких дослідників, що таврські некрополі передгірських районів, на відміну від могильників Південного узбережжя Криму і Байдарської долини, близькі за посудом до поселень кизил-кобинської культури і що відмінність в кераміці пояснюється хронологічно.

Опубліковані матеріали виразно вказують, що за час існування обох культур кераміка зберігає свої основні ознаки (рис. 7). Отже, археологічні факти переконливо свідчать на користь тих дослідників, які в таврах і кизил-кобинцях бачать носіїв самостійних культур.

Авторові можуть закинути, що при такому підході залишаються тільки таврські могильники без поселень і, навпаки, є лише кизил-кобинські поселення і відсутні некрополі. Однак уже підкresлювалося, що на поселенні Ашлама-Дере поблизу Бахчисарай (VIII — початок VII ст. до н. е.) переважає кераміка, типова для таврських кам'яних ящиків (фрагменти посудин з різьбленим орнаментом представлені тут лише кількома екземплярами). Багато поселень з неорнаментованим посудом цього типу є й на Південному узбережжі Криму. Тут вони звичайно розташовані поряд з могильниками — кам'яними ящицями.

Цікаві матеріали дали розкопки поселення на горі Кошка¹⁹. Тут виявлено культурні нашарування епохи бронзи (II тисячоліття до н. е.), кизил-кобинської культури (перша половина I тисячоліття до н. е.), середньо- і пізньотаврського часу з неорнаментованою керамікою (рис. 8, 1—4; 9, 1—12). Немає сумніву, що саме з таврськими шарами пов'язується розташований поряд некрополь VI—V ст. до н. е.

Отже, зараз сміливо можна виділити стоянки, поселення та сховища, які дають аналогії матеріалам таврських кам'яних ящиків.

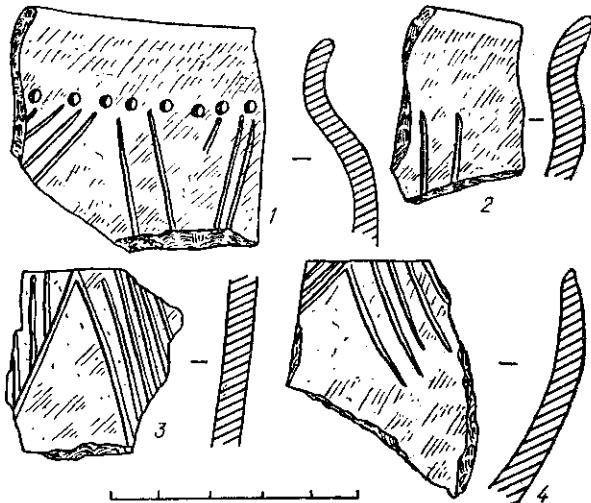

Рис. 8. Кизил-кобинська кераміка з поселення на горі Кошка (за П. М. Шульцем).

Не залишається нерозв'язаним питання про кизил-кобинські поховання. Ретельний аналіз курганів, досліджених Ю. О. Кулаковським, М. І. Веселовським та іншими археологами в дореволюційні роки, матеріалів 20-х років і особливо результатів розкопок, проведених після Великої Вітчизняної війни, дає можливість виділити в Криму підкурганні поховання, що супроводжуються типовим для кизил-кобинської культури

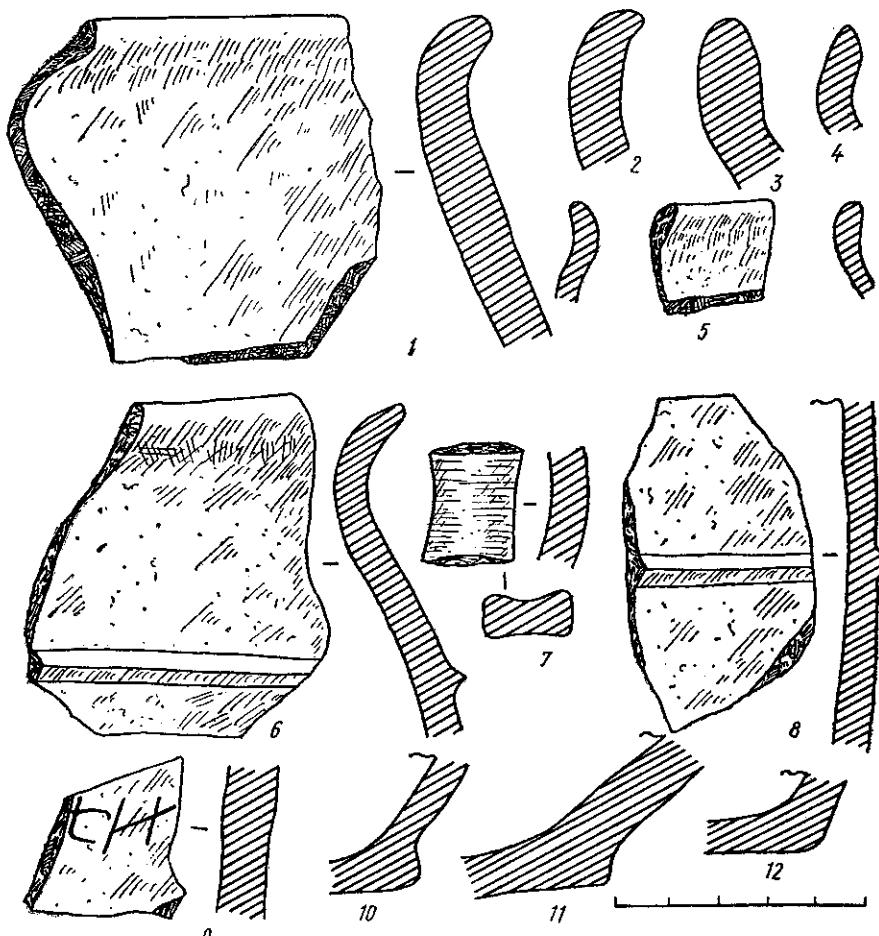

Рис. 9. Таврська кераміка з поселення на горі Кошка.

посудом. Ці поховання можуть бути як основними, так і впускними. Іноді їх кілька в одному кургані. В могилі звичайно — один, рідше два кістяки. Останні лежать на спині, в окремих випадках злегка скорочені. Орієнтація західна. У селищі Кирпичне, на Таш-Джаргані і у верхів'ях р. Малий Салгір такі кургани утворюють могильники. Цікаве кількісне співвідношення поховань різних культур у курганах передгірського і гірського Криму. Так, в 14 насипах, розкопаних у 1954 р. поблизу с. Мар'їне виявлено 104 поховання, з яких 22 належать до кизил-кобинської культури. Загалом їх досліджено близько 40 тільки в курганах Сімферопольського району.

Слід зазначити, що, як і поселення, кизил-кобинські поховання трапляються в гірській і степовій частинах Криму. Невідомі вони лише на Південному узбережжі. Поселення зустрічаються тут зрідка.

Т. М. Троїцька склала перше зведення про поховання цього типу і вважає, що вони належали, головним чином, таврам — раннім кизил-кобинцям²⁰. Її підтримує П. М. Шульц²¹. О. М. Лесков, вважає,

що ці пам'ятки залишенні скіфами, які перебували під впливом таврської культури²². Проти тверджень дослідників, які вважають підкурганні кизил-кобинські поховання таврськими, свідчать такі факти.

По-перше, таври ховали своїх небіжчиків у дуже скорченому стані у безкурганних кам'яних ящиках, які утворювали так звані поховальні поля. Поодинокі таврські могили нам невідомі. Натомість кизил-кобинські поховання, як правило, здійснювалися в курганах (кістяки були випростані) та ґрунтових ямах. Така відмінність в поховальному ритуалі однієї культури навряд чи можлива, зважаючи на консервативність обряду.

По-друге, кераміка таврських кам'яних ящиків і підкурганних кизил-кобинських поховань різиться одно від одної: перша неорнаментована, друга — прикрашена складним геометричним орнаментом.

Нарешті, межі поширення таврських пам'яток не відповідають території кизил-кобинських.

Ще менш обґрунтоване твердження, що кизил-кобинські поховання слід розглядати як ранньоскіфські. На великому конкретному матеріалі Т. М. Троїцька переконливо довела, що в Криму окремі скіфські поховання з'являються лише у другій половині VII — на початку VI ст. до н. е. Відомі тільки дві такі пам'ятки. Одна з них відкрита на Керченському півострові, друга (початок VI ст. до н. е.) — в степах південно-західного Криму. Більш-менш значна кількість пам'яток зафіксована пізніше — у IV—III ст. до н. е.²³ В ранньоскіфський час, як вважає Т. М. Троїцька, «на території передгірської і, можливо степової частини Криму основним населенням були місцеві племена, носії кизил-кобинської культури»²⁴. Важко припустити, щоб скіфи, які прийшли в такій значній кількості в передгірський та гірський Крим і розселилися серед місцевих племен, могли зовсім втратити характерні особливості свого поховального інвентаря і не залишити тут своїх поселень.

Таким чином, ми вважаємо, що в епоху раннього заліза на території Криму були поширені три основні самостійні культури — таврська, кизил-кобинська та скіфська. Перша з них займала Південне узбережжя, гірські та передгірські райони Криму, друга — всю територію півострова і, цілком ймовірно, виходила навіть за його межі. Щодо скіфів, то вперше вони з'являються на Керченському півострові десь наприкінці VII ст. до н. е., а в передгірській частині Криму, за існуючими даними, — лише у IV—III ст. до н. е.

Кожна з цих культур має свої яскраво визначені типи поселень, поховань та кераміку. Цікаво, що таврська і кизил-кобинська культури свого найвищого розквіту досягли приблизно в один час. Очевидно, тут діяв фактор мирного співіснування племен. Звідси неминучий взаємовплив та проникнення окремих елементів обряду, інвентаря тощо з однієї культури в іншу.

Ю. В. Готье, С. Ф. Стржелецький, М. І. Рєпников²⁵ та інші припускають, що таврська культура виникла на основі підкурганних кам'яних ящиків епохи бронзи Криму, тобто пам'яток, виділених в кемі-обинську культуру. Справді, обидві вони мають ряд спільних рис: поховання зі скороченими на боці кістяками і переважно східною орієнтацією, наявність кам'яних ящиків; проста та лощена, найчастіше неорнаментована кераміка тощо. Однак між найранішими таврськими і найпізнішими кемі-обинськими пам'ятками існує значний розрив у часі.

Очевидно, мають рацію ті дослідники, які вважають кизил-кобинські пам'ятки належними до пізніх кіммерійців. На користь такого припущення свідчить, безперечно, кіммерійське поховання VIII — початку VII ст. до н. е. з Зольнинського кургану поблизу Сімферополя, яке за обрядом дуже близьке до кизил-кобинських²⁶. До « класичних» кіммерійців, очевидно, слід віднести і поселення поблизу Алімової печери під Сімферополем.

Однак ранніх пам'яток, що належали кіммерійцям, у цій частині Кримського півострова мало. Певно, до VII ст. до н. е. вони головним чином селились в інших районах Північного Причорномор'я та Керченського півострова. В гірському ж Криму жили ранні таври. Проте, за археологічними даними, у VII ст. до н. е. на Керченському півострові вже з'являються перші скіфи-кочівники, а в південній і гірській частинах Криму — племена кизил-кобинської культури. Отже, археологічні матеріали добре підтверджують повідомлення давніх авторів, що VIII—VII ст. до н. е. озnamенувались важливими подіями: кочові скіфи — мешканці Азії, яких «тіснили війною масагети, перейшли річку Аракс і пішли на Кіммерійську землю (справді, кажуть, що країна, яку займають тепер скіфи, спочатку належала кіммерійцям)»²⁷.

За Геродотом відомо також, що з цього приводу у кіммерійців виникли суперечки — чи вступати в боротьбу із скіфами, чи піти з країни, не приймаючи бою. Отже, можна припустити, що не всі кіммерійські племена залишили Північне узбережжя Чорного моря. Частина їх могла перейти в гірський Крим, де розселилася серед таврських племен і асимілювалася з останніми. У наш час такі кіммерійські пам'ятки відомі під умовною назвою кизил-кобинської культури²⁸. Не виключено, що саме ці події, пов'язані з появою кіммерійців у Криму, мав на увазі Страбон, повідомляючи про гору Кіммерій у гірській країні таврів.

¹ Брант А. А. Заметки по археологии Крыма.—ИАК, 1914, вып. 54, с. 110.

² Кеппен П. И. О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических. Спб., 1837.

³ Бонч-Осмоловский Г. А. Доисторические культуры Крыма.—Крым, 1926, № 2, с. 93.

⁴ Дьяков В. И. Древняя Таврика до римской оккупации.—ВДИ, 1939, № 3, с. 80.

⁵ Щепинский А. А. Во тьме веков. Симферополь, 1966, с. 131—134; Щепинский А. А. Крымская охранно-археологическая экспедиция.—В кн.: Археологические открытия 1968 г. М., 1969, с. 250.

⁶ Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров.—В кн.: Проблемы истории Северного Причерноморья в античную эпоху. М., 1959, с. 243—258; Лесков А. М. Горный Крым в I тысячелетии до н. э. К., 1965, с. 113—132, рис. 34.

⁷ Шульц П. Н. Вказ. праця, с. 243—258; Лесков А. М. Горный Крым..., с. 6, рис. 1.

⁸ Геродот. История, 4, 3; Страбон. География, 7, 44; Плиний Старший. Естественная история, 4, 85.

⁹ Репников Н. И. О так называемых долъменах Крыма.—ИТУАК, № 44. Симферополь, 1910; Щепинский А. А. Вказ. праця, с 131—134; Крис Х. И. Классификация таврских каменных ящиков.—КСИА АН СССР, 1967, вып. 112, с. 23—30.

¹⁰ Репников Н. И. Вказ. праця; Лесков А. М. Горный Крым...

¹¹ Крис Х. И. К вопросу о периодизации кизил-кобинской культуры.—СА, 1961, № 4, с. 66; Дащевская О. Д. О таврской керамике с гребенчатым орнаментом.—СА, 1963, № 4, с. 205—209.

¹² Наливкина М. А. Раскопки в Евпатории.—КСИИМК, 1955, вып. 58, с. 64; Карасев А. Н. Раскопки на городище Чайка близ Евпатории в 1959 г.—КСИА АН СССР, 1963, вып. 95; Дащевская О. Д. Раскопки Южнодонузлавского городища в 1960 г.—КСПИ ОГУ и ОГАМ в 1960 г. Одесса, 1961, с. 56; Шульц П. Н. О некоторых вопросах истории тавров, с. 246.

¹³ Капошина С. И. О скіфських елементах в культуре Ольвии.—МИА, 1956, № 50, с. 159; Дзис-Райко Г. А. Лепная керамика с острова Березани VII—VI вв. до н. э.—МАСП, 1958, вып. 2, табл. 1.

¹⁴ Бобин В. В. Черты сходства культур населения Крыма и Северного Кавказа времени перехода от бронзы к железу.—ИАДК, 1957, с. 54—60.

¹⁵ Бонч-Осмоловский Г. А. Доисторические культуры Крыма, с. 66.

¹⁶ Лесков А. М. Горный Крым..., с. 19—20; Крис Х. И. К вопросу о периодизации..., с. 66—77.

¹⁷ Крис Х. И. Разведка на поселении эпохи поздней бронзы и раннего железа в балке Ашлама-Дере близ Бахчисарай.—СА, 1955, № 4.

¹⁸ Щепинский А. А. Пещерные святилища времен раннего железа в горном Крыму.—Труды Северо-Крымской экспедиции. К., 1963, с. 138—152, рис. 2, 5.

¹⁹ Шульц П. Н. Таврское укрепленное поселение на горе Кошка в Крыму.—КСИА АН УССР, 1957, вып. 7, с. 64.

²⁰ Троицкая Т. Н. Скифские погребения в курганах Крыма. Автореф. канд. дис. Симферополь, 1954, с. 6; Троицкая Т. Н. Погребение у с. Белоглинка.—СА, 1957, вып. 27, с. 222.

²¹ Шульц П. Н. О некоторых вопросах..., с. 244—245.

²² Лесков А. М. Горный Крым..., с. 178.

²³ Троицкая Т. Н. Скифские погребения..., с. 4—9.

²⁴ Троицкая Т. Н. Скифские погребения..., с. 6.

²⁵ Готье Ю. В. Очерки по истории материальной культуры Восточной Европы. Т. 1. Л., 1925, с. 232; Стржелецкий С. Ф. Очерки истории Гераклейского полуострова и его округи в эпоху бронзы и раннего железа. Автореф. канд. дис. М., 1954, с. 9, 15; Ренников Н. И. О так называемых «дольменах» Крыма.— ИТУАК, 1910, вып. 44, с. 19—20.

²⁶ Щепинский А. А. Погребение начала железного века у Симферополя.— КСИА АН УССР, 1962, вып. 12, с. 57—65.

²⁷ Геродот, 4, 2.

²⁸ Жебелев С. А. Народы Северного Причерноморья в античную эпоху.— ВДИ, 1938, № 1; Дьяков В. Н. Древняя Таврика до римской оккупации.— Там же, 1939, № 3.

А. А. ЩЕПИНСКИЙ

Население Южного берега Крыма в эпоху раннего железа

Резюме

В статье опубликованы новые материалы таврской культуры, добытые на Южном побережье Крымского полуострова в последние годы (поселения и каменные ящики под Алуштой, могильники у Ялты). Анализ археологического материала позволяет утверждать, что в эпоху раннего железа в Крыму существовали три самостоятельные культуры: таврская, скифская и кизил-кобинская (последнюю исследователи часто связывали с таврами).

По мнению автора, кизил-кобинская культура имеет общие черты с древними киммерийцами, в VIII—VII вв. до н. э. под давлением скифов продвинувшимися из Северного Причерноморья в Крым и частично ассимилированным местным тавским населением.

С. С. БЕССОНОВА, Д. С. РАЄВСЬКИЙ

Золота пластина із Сахнівки

Численні твори торевтики із скіфських курганів, прикрашені антропоморфними сюжетними композиціями, широко відомі й постійно привертають увагу дослідників. Найчастіше вони використовуються як джерело, що збагачує неповні відомості про скіфський побут. Практично кожна значна праця з історії та археології південних областей Європейської частини СРСР не обходить без відтворень сцен, що зображені на базі з Чортомлика, гребені із Солохи, посудини з Куль-Оби або інших пам'ятках такого роду. Ці сцени ілюструють розділи, в яких розповідається про зовнішність та спосіб життя скіфів. Важливим є й інший аспект вивчення цих пам'яток, коли названі композиції розглядаються з точки зору відтворення різних сюжетних мотивів міфології та епосу або епізодів релігійного ритуалу. Дослідження М. І. Ростовцева, Б. М. Гракова, М. І. Артамонова яскраво продемонстрували, що зображені на скіфських пам'ятках сцени, розглянуті в такому плані, є цінним джерелом для реконструкції не лише системи релігійних уявлень скіфів, але й іх соціально-політичної ідеології, оскільки арсенал релігійно-міфологічних сюжетів являє собою базу для обґрунтuvання різних соціальних інститутів і політичних концепцій¹. Чудові знахідки, виявлені за останні роки в курганах Гайманова Могила, Товста Могила та інш., не лише істотно поповнили число подібних пам'яток, але й з новою гостротою поставили питання про необхідність інтерпретації зображень на цих виробах.

Золота пластина із Сахнівки відома вже понад півстоліття, але в літературі до цього часу її не приділялося належної уваги. Деякі стилістичні особливості сахнівської пластини поставили під сумнів її автентичність, чим значною мірою й викликана недооцінка з боку спеціалістів. Тим часом, уважний аналіз пам'ятки не лише дасть змогу розсіяти ці сумніви, але й використати вказані особливості як джерело

додаткових відомостей про історію створення пластин і про те, яку роль відігравали антропоморфні сюжетні композиції в скіфській ідеології.

Сахнівська знахідка була виявлена В. Є. Гезе у 1901 р. під час розкопок курганів скіфського часу в уроч. Бабиця на березі р. Рось, за 3—4 версти від с. Сахнівка колишнього Канівського повіту (сучасна Черкаська область) на правобережжі Дніпра. Короткий звіт про розкопки було опубліковано в тому ж році², а розгорнуту публікацію, присвячену пластині, видано у 1904 р. А. Міллером та А. де Мортльє³. Останні, як зазначено в підзаголовку статті, спирались на повідомлення В. Є. Гезе⁴. В цих двох публікаціях дається опис курганної групи, в якій розташувалося 11 курганів скіфського часу, і досить докладно характеризується будова поховальної споруди та деталі обряду, простежені в кургані, де була знайдена пластина. Цей курган найбільший з усієї групи — заввишки 4,35 м та діаметром 32 м. Прямокутна глибока яма, орієнтована по лінії схід — захід, була впущена у материк. Камера зсередини облицьована дерев'яними плахами, вздовж стін вісім дубових стовпів підtrzymували похилу покрівлю; вхід у камеру з північного боку. Зруб був підпалений і потім засипаний землею. Яма наповнена вугіллям, попелом та шматками обпаленої глини. Поховання було пограбовано, збереглись тільки залишки інвентаря та заупокійної іжі; фрагменти амфори, невеликої червоної глиняної посудини, кілька обпалених кісток тварин, металеве кільце від зброя, сліди від бронзового предмета, що не зберігся. При розчистці ґрунту в південно-східному кутку камери в одній з ямок від стовпа була знайдена згорнута в трубку золота пластина та електрова гривня з відігнутими нарізно кінцями*.

Пізніше пластина із Сахнівки потрапила до колекції Б. І. та В. Н. Ханенків разом з деякими іншими речами, придбаними у В. Є. Гезе⁵. Потім вона увійшла у фонд створеного на базі цієї колекції Музею мистецтв Всеукраїнської Академії наук (сучасний Київський державний музей західного і східного мистецтв) і була записана (1921 р.) під № 2182 без зазначення місця знахідки та джерела надходження. Зараз пластина зберігається в Музеї історичних коштовностей УРСР, що є філіалом Київського державного історичного музею**.

У авторів першої публікації автентичність пластини не викликала сумніву. Слідом за В. Є. Гезе вони відзначали оригінальність сюжету, аналогії його окремим мотивам — зображеню жінки з дзеркалом та скіфа, який стоїть, а також групі «побрратимів» (знахідки з Куль-Оби та Чортомлика). Зверталась увага й на предмети (округлу посудину, амфору) і такі деталі, як певна грубість виконання, наївність та перенасиченість композиції, залежність її від грецьких зразків.

В російській археологічній літературі найгрунтовніше цю пам'ятку охарактеризував М. І. Ростовцев. Зміст композиції він трактував як ритуальний і слідом за авторами першої публікації вказував на близькість деяких мотивів до вже відомих зображень на інших скіфських пам'ятках. Однак М. І. Ростовцев висловив сумнів у її автентичності, посилаючись на ряд особливостей: дивовижність вбрання, уклінну позу усіх фігур, збірність зображених на ній сцен, хоч і об'єднаних однаковим культовим змістом, і нарешті, деякі технічні особливості та суперечливість розповідей про те, як було знайдено пластину⁶. Правда, прагнучи до максимальної об'єктивності в оцінці пам'ятки, дослідник підкреслив моменти, що засвідчують, і досить ґрунтовно, її автентичність, передусім наявність в зображенні таких деталей (наприклад, китиці на горітах), які не могли бути відомі фальсифікаторам⁷.

* АЛЮР, с. 213. Проте незрозуміло, яким чином знахідки могли опинитися в ящиці від стовпа. Мабуть, це була сковорінка.

** Автори висловлюють відчінність співробітникам київських музеїв, що допомогли в публікації пластини та з'ясуванні її історії, О. В. Старченко, І. В. Бондарю, Л. М. Романюк, Е. Н. Пісковій, О. М. Рославець.

В наступній праці М. І. Ростовцев уже виразніше висловлюється на користь автентичності сахнівської пластини⁸. Проте в зв'язку з його попередніми висновками пластина була виключена з кола залучених і проаналізованих пам'яток, практично забута. Лише у 1961 р. до неї звернувся М. І. Артамонов, який вважав її справжність безперечною. На його думку, «ні в умовах знахідки, ні в характері пластини, ні в стилі зображення немає нічого, що виправдовувало б недовір'я до цієї пам'ятки»⁹. Однак М. І. Артамонов не розглянув згаданих М. І. Ростовцевим «дивних» рис. Хоч вони й справді існують, але не слід шукати в них доказів підробки пластини, навпаки — значення цієї пам'ятки як історичного джерела не тільки не зменшується, а навіть зростає.

Сумніви М. І. Ростовцева у вірогідності свідчень про умови виявлення сахнівської знахідки, на нашу думку, не мають достатніх підстав*. Щодо стилістичних і технічних особливостей, то вони заслуговують на більш глибокий аналіз і повнішу характеристику в світлі нових археологічних матеріалів.

Пластина розміром 37×10—10,3 см виконана з тонкого листового золота 958-ї проби **. Вага її — 64,45 г. Форма прямокутна, края та кути злегка заокруглені (рис. 1; 2). По верхньому та бічних краях розміщені отвори для нашивання. Пластина розірвана в шести місцях і зім'ята ***. Рельєф в основному не дуже чіткий. Не всі деталі зображення пророблені, контури фігур іноді зникають. Подекуди зображення підправлене якимось інструментом.

За формою та способом кріплення пластина являла собою частину головного убору ****, про що свідчить зображення головного убору центрального персонажа на самій пластині. Вона була пришита на тверду основу (що не збереглася) і, очевидно, прикрашала убір типу невисокого калафа, одягненого поверх покривала *****. Пластина ледве заходить за вуха, отже, вона прикрашала лише фронтальну частину.

Антропоморфні зображення культового характеру відомі в декорі головних уборів, але вони, як правило, виконані на нашивних бляшках, наприклад, менади Великої Близниці, Дієва кургану, Рижанівки, Гайманової Могили і Денисової Могили *****. Цільна багатофігурна композиція представлена на пластині з Карагодеуашха.

* Не виключено, що плутанина виникла тому, що в 1900 р. на околиці Сахнівки було знайдено багатий скарб коштовностей VII—VIII ст. (АЛЮР, т. 3, с. 150—162), який надійшов до зібрання Ханенків (Древности Приднепровья, вып. 5, с. 21—22). В складі скарбу була золота діадема. Оскільки пластина також належала до головного убору, відомості про ці дві знахідки могли викликати суперечливі уявлення. Слід враховувати, що М. І. Ростовцев знав про сахнівську пластину лише з публікації 1904 р.

** Висока проба звичайна для скіфських золотих речей, особливо для більш менш масивних та високохудожніх виробів (за винятком прикрас кінської вузди). Дані одержані від головного хоронителя Музею історичних коштовностей УРСР І. В. Бондаря.

*** Сучасний стан пластини майже не відрізняється від зафікованого на фото 1904 р. і в музейних записах 1921 р. Річ була піддана реставрації, про що свідчить те, що на дзеркалі, яке тримає в руці центральний персонаж, на фото 1904 р. виразно помітне відсутнє зараз ребро зламу, яке проходило по його середині. Відомості про першу реставрацію пластини не збереглися.

**** А. А. Міллер та А. де Мортільє не мають рації, вважаючи пластину прикрашуюю одягу (*Miller A. et de Mortillet A.* Вказ. праця, с. 284) на відміну від В. Е. Гезе, який правильно визначив її функцію.

***** Подібним чином надійний головний убір на найбільш «варварських» зображеннях жіночого божества, таких як відомі навершия із Олександропільського кургану з зображенням богині між двома оленями, а також на золотих бляшках з зображенням богині, факела і чоловічої фігури із IV камери Чортомлика.

***** Цікаві знахідки золотих штампованих фігурок з Куль-Оби, що, очевидно, прикрашали головний убір похованого «царя»: чотири чоловічі фігурки з горитом і чашею та одна група так званих «побратимів» (ці ж мотиви є і в композиції на сахнівській пластині). Скифия и Боспор. М.-Л., 1925, с. 379.

Близький за формою до сахнівського головний убір жриці з Великої Близниці — невисокий калаф, прикрашений по всьому колу судільною золотою пластинкою, що складається з 13 частин, і на якій зображені сцени так званої боротьби аримаспів з грифонами. Доповнювала його грецька стленгіда — налобник, що імітує хвилясте волосся¹⁰.

Сюжетну композицію на сахнівській «діадемі» відділено пояском

Рис. 1. Сахнівська золота пластина. Загальний вигляд.

з трьох паралельних ліній з повернутим донизу миском посередині* від звичайного на діадемах вузького орнаментального фризу з овів та язичків, що тягнеться по нижньому краю.

Майже вся поверхня пластини зайнята композицією з десяти людських фігур, які утворюють більш або менш самостійні групи. В цент-

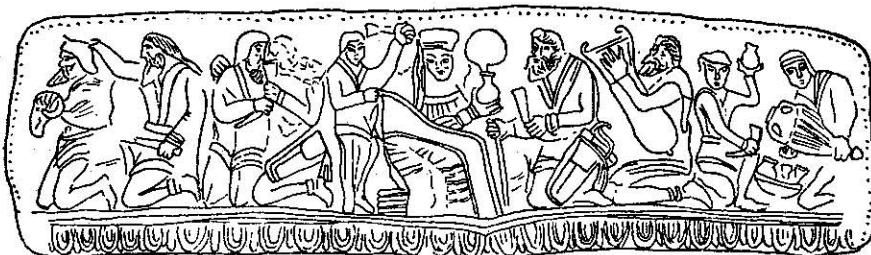

Рис. 2. Сахнівська золота пластина. Схематичний прорис.

ральній частині зображено жінку, яка сидить з дзеркалом у руці (очевидно, богиня), а перед нею стоїть на колінах бородатий скіф з ритоном (рис. 3). За змістом, як і за іконографією богині, ця група близька до зображень на золотих бляшках з деяких скіфських курганів **. Але на останніх богиня представлена у профіль, а на пластицині — у три чверті. Щодо одягу, то він має одинаковий крій — з відкритим коміром, призбираним на грудях, з пишними рукавами та манжетами ***. Зверху також накинуте вбрання типу плаща, але без декоративних рукавів.

* Аналогічний мисок, але більш чіткий є лише на діадемі III ст. до н. е. з кургану № 7 могильника поблизу с. Кут в районі Нікополя. *Березовець Д. Т.* Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут. — АП, 1960, т. 9, с. 53—55, рис. 12, 1.

** На цей час відомо вже шість випадків знахідок таких бляшок, карбованіх дуже схожими штампами: Куль-Оба (ДБК, табл. XX, 11), Чортомлик (ДГС, II, табл. XXX, 16). Верхній Рогачик (ОАК за 1913—1915 pp., с. 135, рис. 221), Перший Мордвинівський курган (*Макаренко Н. Е.* Первый Мордвиновский курган. — Гермес, 1916, т. 19, № 12, с. 271, рис. 5), Мелітопольський курган (*Тереножкин А. И.* Скифский курган в г. Мелітополе. — КСІА АН УССР, 1955, с. 33, рис. 12), уроч. Носаки поблизу с. Балки Запорізької області (розкопки В. І. Бідзілі 1971 р. — НА ІА АН УРСР).

*** Таке ж вбрання у богині є на інших культових зображеннях: мерджансько-му ритоні, карагодеуашхській пластині, стелі з Трохобрального кургану та на так званих сіндських статуях і рельєфах IV ст. до н. е. й більш пізнього часу.

Однак на сахнівській пластині одяг богині, внаслідок іншого повороту фігури, більш загорнутий і прикриває коліна, чітко окреслені під складками одягу. Очевидно, про цю особливість «у костюмі» й згадував Ростовцев.

Богиня сидить на низькому стільці без спинки, позначеному чотирма горизонтальними лініями. З її невисокого головного убору, схожого на циліндричний калаф спускається серпанок. Обличчя з крупними рицарськими очима.

Рис. 3. Сахнівська золота пластина. Деталь.

сами повернуте майже в фас. У правій руці, зігнутій перед грудьми, вона тримає округлу посудину, в лівій — велике дзеркало. Бородатий скіф праворуч від богині одягнений у звичайний скіфський каптан, полі якого спереду спускаються трикутними виступами. Борти, поли та манжети чимось оздоблені. На ногах — шаровари і низькі м'які чобітки. Так само одягнені й інші чоловічі персонажі. На лівому боці скіфа — горит з луком, прикрашений китицями, в лівій руці — ритон, правою він начебто спирається на посох (скіпетр або сокиру?). За цією фігурою розміщено зображення бородатого музиканта, що також стоїть на колінах, він грає на струнному щипковому інструменті * (рис. 4). В одязі музиканта є цікава деталь — щось схоже на «капюшон», що спускається на спину **.

* Фігура музиканта також зі струнним інструментом є у розпису склепу № 9 на некрополі Неаполя Скіфського (Бабенчиков В. Н. Некрополь Неаполя Скіфського. — ИАДК, 1957, рис. 12). Очевидно, цей персонаж не чужий скіфському ритуалу, а можливо, й міфології.

** На цю деталь звернули увагу Й. А. Міллер та А. де Мортільє. Можливо, це також одна з відзначених М. І. Ростовцевим дивних рис в одязі. Є підстави вважати, однак, що така деталь досить звичайна в скіфському костюмі, але на профільних та фрон-

Далі, праворуч, двоє безбородих скіфів наповнюють посудини напоєм з амфори. Один з юнаків стоїть на колінах (на голові його, здається, башлик), тримаючи в руках амфору з канельзованим тулубом. Другий, зліва віднього, стоїть на одному коліні і в лівій піднятій руці тримає посудину з округлим тулубом, а правою підставляє ритон під струмінь, що ллеться з амфори. Між цими фігурами на землі стоїть

Рис. 4. Сахнівська золота пластина. Деталь.

низька металева посудина типу лутерія з трьома невеликими посудинами. Вони, напевно, вже наповнені, одна з них має таку ж форму, як і описана вище, дві інші невиразні, можливо, це ритони *.

Ліворуч від центральної групи розташовано ще п'ять фігур. За спиною богині стоїть безбородий юнак — служник з опахалом у піднятій лівій руці, яке він тримає над її головою. Це єдина в усій композиції постать, зображена на повний зріст, і, отже, в меншому масштабі, ніж інші. Вона повернута до глядача на три четверті. Трактування ніг

тальних зображеннях (а їх серед скіфських старожитностей переважна більшість) вона не помітна. Подібні відлоги, або округлий комір, правда, менших розмірів є в одного з персонажів на чортомлицькій вазі (тулуб його повернутий від глядача), у юнака, що доїть вівцю, на пекторалі з Товстої Могили, у першого воїна на гребені з Солохи, у лівого стрільця на бляшці з Куль-Оби, де зображені двох скіфів, які стріляють з лука.

* У багатьох скіфських похованнях неодноразово траплялись знахідки металевих лутеріїв або блюд з покладеними в них меншими посудинами. Зокрема, вони виявлені в таких пам'ятках, як Куль-Оба, Солоха (ОАК за 1913—1915 рр., с. 125), Гайманова Могила (Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1971, вип. 1, с. 48), Карагодеуашх (Лаппо-Данилевский А. С. Древности кургана Карагодеуашх.— МАР, 1894, № 13, с. 10). Особливо цікава куль-обська аналогія: у двох срібних позолочених тазах стояли три круглі ритуальні срібні посудини, два ритони та кілік з присвятою Гермесу (Скифия и Боспор, с. 382).

цього персонажа складне: права — показана у фас, ліва, — трохи зігнута у коліні, — в профіль. Ліворуч від служника — група так званих побратимів, що створює немовби самостійну композицію (рис. 5). Вони п'ють з одного ритона, обймаючись за плечі. Правий персонаж цієї групи зображеній у профіль, на його лівому боці — горит з китицями, але без лука. Обличчя його пошкоджено. Ліва фігура зображена

Рис. 5. Сахнівська золота пластина. Деталь.

майже у фас, лише обличчя — на три чверті. Обидва вони стоять на колінах і тримаються за ритон (один правою, а другий лівою рукою). Близькі за змістом композиції, де двоє скіфів п'ють з одного ритона, знайдено в Куль-Обі та Солосі (більш стилізовані).

Ліворуч від «побратимів» ще дві фігури, також пов'язані між собою. Ця сцена являє собою жертвоприношення. Два персонажі звернуті обличчями у лівий бік краю пластиини. Один з них несе жертвового барана, підтримуючи його лівою зігнутою рукою. Над його головою занесена права рука чоловіка, що стоїть, другою рукою він тримає оголений кинджал. Ці постаті зображені в уклінній позі, причому їх голови і ноги звернуті у профіль до глядача, а тіла повернуті на три чверті. Обидва вони бородаті й з вусами. Жертвоприношення барана звичні у культових сценах, як грецьких, так і східних.

Звернемося тепер до розгляду тих особливостей композиції, які були помічені ще М. І. Ростовцевим. Насамперед, дослідник підкреслює уклінну позу майже всіх фігур. Він досить переконливо пояснив цю композиційну рису прагненням майстра «добитися ісокефалії при зображенії головної фігури сидячою»¹¹ і вказав, що це ж мав на меті автор куль-обських та чортомлицьких блях, зобразивши скіфа, який стоїть, в меншому масштабі, ніж богиню в сидячій позі. На сахнівській пластиині в такий спосіб трактована фігура слуги з опахалом. Зобра-

ження решти персонажів на колінах теж прагнуло до цієї мети, причому таке рішення «проблеми ісокефалії» знаходить аналоги у виробах торевтики з скіфських курганів.

Більш істотні інші особливості сахнівської композиції, насамперед, поєднання в ній рис, характерних для зовсім різних рівнів майстерності і, здавалося б, несумісних в одній пам'ятці.

Багатофігурні сцени абсолютно нетипові для власне скіфського художнього ремесла, яке, за слівним зауваженням Б. М. Гракова, з труднощами «виходило з примітивного стану, коли справа стосувалась людських зображень»¹². Для них характерні зображення однієї-двох фігур, переданих, як правило, у найбільш простому для відтворення профільному або фронтальному ракурсі. До того ж, техніка виконання низька, часті порушення пропорцій людського тіла. Навпаки, грецькі торевти, відтворюючи на своїх виробах так звані «сцени з життя скіфів» вільно бралися за втілення багатофігурних композицій і виконували це завдання на високому технічному рівні й з художньою майстерністю. Чіткий ритм і продумана організація поля зображення багатофігурних сцен, складні ракурси і пози, динамічність та дотримання пропорцій відзначають зображення на куль-обській та воронезькій посудинах, на базі з Чортомлика, на солохинському гребені та на ряді інших пам'яток.

Розглядаючи з цієї точки зору сахнівську пластину, ми знаходимо в ній риси, властиві обом названим серіям. З одного боку, привертає увагу те, що автор уникає втілення складних поз та ракурсів. Досить згадати положення ніг юнака з опахалом або пози фігур виночерпіїв, абсолютно несхожі на примітивні скіфські антропоморфні зображення, а також перевагу трічвертного ракурсу у трактовці фігур. Чіткий та продуманий ритм властивий усій композиції в цілому. Два персонажі центральної групи звернуті обличчями один до одного, розташовані по боках дві інші постаті, орієнтовані до центра (служник з опахалом і музикант).

По боках центральної чотирифігурної композиції розміщено дві парні сцени з повернутими один до одного персонажами («побратими» та виночерпії). Таким чином, тут зберігається сурова симетричність щодо центральної групи, яка порушена лише фігурами, що приносять жертву.

Відзначенні особливості зближають композицію на пластині з кращими творами «скіфської серії» грецької торевтики. Але від цих останніх вона різниється грубою та примітивною технікою виконання, недосконалою організацією поля зображення. На відміну від багатофігурних фризів грецької роботи, типу воронезького і куль-обського, для яких характерно чітке витримання інтервалів між персонажами та групами, сахнівська композиція справляє враження тісноти, скученості. Окремі фігури й сцени розташовані невиправдано близько одна до одної.

Слід звернути увагу на ще одну деталь, яка, на думку М. І. Ростовцева свідчить про ймовірність підробки сахнівської пам'ятки. Йдеться про збірність зображених на ній сцен. Але майже всі зображені сцени об'єднані спільним змістом. Центральна сцена композиції — богиня з дзеркалом і скіф з ритоном, що стоїть перед нею, — добре відома у скіфському мистецтві. М. І. Ростовцев на підставі куль-обської та чортомлицької знахідок відзначав, що популярність цього мотиву у Скіфії є свідченням важливості для скіфської знаті тих уявлень, які стояли за ним¹³. Нові знахідки наступних років повністю підтвердили правильність такого висновку.

М. І. Ростовцев тлумачив цю сцену як приєднання «царя або просто місту» до богині. Подібне трактування знайшло визнання серед скіфологів. Сахнівське зображення різниється від інших лише наявністю

біля богині служника з опахалом, що підкреслює високе становище жіночого персонажа, але ніяк не впливає на інтерпретацію всієї сцени. Визнання важливості ритуалу, втіленого у центральній групі, призводить до висновку, що п'ять останніх зображених на пластині фігур, пов'язані з центральною групою одним змістом: вони беруть участь у виконанні різних ритуальних дій, що супроводять важливу релігійну церемонію і є звичайним елементом в різних релігіях. Це узливання (права — група — «виночертні»), жертвоприношення (ліва група) та прославлення божества в молитовних співах (музикант) *.

Однак таке пояснення не відповідає композиційному рішенню: єдина за змістом дія не лише розділена на дві ізольовані групи, розміщених на протилежних кінцях пластини (зображення двох видів жертвоприношенні з обох боків центральної сцени було б цілком логічним), але ліва група, до того ж, показана спиною до головних персонажів, а її учасники виходять наче за межі зображення. На нашу думку, саме ця особливість композиції є ключем для з'ясування всіх незрозумілих деталей сахнівської пластини.

Композиційна абсурдність поданої на пластині сцени жертвоприношення, якщо воно пов'язане за змістом з центральною групою, усувається, якщо припустити, що всі зображення призначенні для розміщення не на площині, а на поверхні круглого предмета, наприклад, посудини. Якщо зімкнути кінці пластини, то всі сцени жертвового ритуалу розташовуватимуться послідовно одна за одною з правого боку від центральної групи, і тоді вся композиція знайде логічність і стрункість. Посудини з багатофігурними антропоморфними зображеннями на тулубі, виконані грецькими майстрами, широко представлені в скіфських комплексах. Всі незрозумілі особливості сахнівської пластини можна пояснити, коли розглядати її не як первинну пам'ятку, а відбиток, свого роду естампаж, знятий на золоту пластину з рельєфного фриза, що прикрашав одну з таких посудин.

Таким чином, стають зрозумілими високий рівень композиційного рішення і нехарактерна для власне скіфських пам'яток складність зображених поз і ракурсів. Разом з тим, зображення на посудинах виконувались звичайно в невисокому рельєфі, внаслідок чого перенесення їх на фольгу шляхом відбивання та протирання фіксувало тільки основні контури фігур, а не дрібні деталі. Зокрема, обличчя персонажів були пророблені прямо по відбитку якимось інструментом ** і, мабуть, не дуже вмілою рукою, чим і пояснюється враження грубості, примітивності.

На посудинах типу куль-обської або воронезької зображення розміщалось звичайно на широкій частині тулуба, що мала сферичну поверхню. Зняти відбиток з нього в один прийом, обгорнувши тулуб посудини золотою фольгою, практично неможливо, тому що тоді на верхньому та нижньому краях пластини утворюються незаповнені сектори за рахунок розгортання сферичної поверхні на площині. Але якщо знімати відбиток не в цілому, а послідовно, пересуваючи пластину по різних ділянках поверхні посудини, то легко можна розмістити на ній все зображення. При цьому, однак, важко уникнути певного зміщення, порушення рівномірних інтервалів між ними, і в результаті вся композиція могла втратити стрункість, притаманну античним пам'яткам. Са-

* Загалом така композиція є поки що унікальною для Скіфії. Вона близька до сцен з бенкетами-жертвоприношеннями на передньоазіатських архайчних пам'ятках, для яких звичайні і служники з опахалами, і музиканти, і люди, що ведуть тварин і несуть посудини (*Deshayes Jéan. Les civilisations de l'Orient Ancien*. — Arthaud, 1969, табл. 125).

** Подібна доробка проводилася і на золотих рельєфних зображеннях, виготовлених спеціальним штампом. *Онайко Н. А. Заметки о технике боспорской торевтики*. — СА, 1974, № 3, с. 78—79.

ме цим, мабуть, і викликана деяка скученість персонажів на сахнівській пластині *.

Слід також мати на увазі, що пластина товстіша за фольгу, і перенесення на неї зображення в такий спосіб пов'язане з певними технічними труднощами. Тому не виключений інший спосіб. Так, рельєф, що прикрашає посудину, можна було відбити на восковій пластині (також по частинах, з порушенням композиційної струкності), а потім за допомогою одержаної воскової форми відлити металеву матрицю. Відбиток з матриці доробляється. Незалежно від того, який з описаних способів копіювання вважати найімовірнішим, запропонована версія добре узгоджується з усіма композиційними і технічними особливостями зображення на пластині, які протягом кількох десятиліть давали підставу для сумнівів у її автентичності.

Історію створення пам'ятки можна уявити так. В одній з античних майстерень Північного Причорномор'я була виготовлена посудина, близька за типом до куль-обської, воронезької або до чаши з Гайманової Могили. Тулуб був прикрашений рельєфним зображенням, що відтворював епізод скіфського ритуалу, або скіфський міфологічний сюжет **. Пізніше у Скіфії з цього зображення було знято відбиток на золоту фольгу. Оскільки відбиток розраховано на фронтальний огляд, головна за змістом група композиції потрапила в центр пластини, а сцена жертвоприношення виявилась розірваною і розміщеною на двох протилежних кінцях пластини ***. Нечіткість одержаного відбитка вимагала доробки, підкреслення контурів, що й було виконано місцевим майстром, недостатньо досвідченим у цій справі. Тому зображення набуло деякої грубості, примітивності всупереч високому рівню композиційного вирішення. Щодо збірності сцен, то більшість персонажів, як ми бачили, може бути сюжетно об'єднана. Нез'ясованою залишається сцена «побрратимства», начебто неузгодженої з усім змістом зображення. Очевидно, цей момент знайде своє місце в інтерпретації всього сюжету сахнівської композиції.

Розглянемо питання про дату сахнівської пластини. Аналогічні вироби зосереджуються в комплексах IV ст. до н. е. Цим же століттям датуються згадані вище металеві посудини роботи грецьких майстрів з сюжетними рельєфними композиціями, одна з яких, на нашу думку, була прототипом для створення сахнівської пластини. Це дає підстави вважати, що пластина, найімовірніше, також належить до IV ст. до н. е. Для перевірки такого датування слід проаналізувати представлені на пластині атрибути. Природно, що недостатня чіткість у зображеннях дрібних деталей, не дає змоги провести аналогії з найбільшою точністю.

Культові посудини округлої форми, зображені в руках богині, одного з виночерпіїв та в лутерії, як відзначили ще перші видавці пластини, відомі за археологічними матеріалами. Найближчою аналогією є срібні посудини з Чмирової Могили, які мають струнку шийку і добре виділені широкі вінця ¹⁴.

* Висловлені припущення про характер деформації зображення під час перенесення на плоску пластину рельєфу, розміщеного на сферичній поверхні посудини, були перевірені експериментальним шляхом. Для цього один з авторів зробив спробу зняти на фольгу відбиток з гальванокопії куль-обської вази, що зберігається в Державному історичному музеї. Досвід підтверджує правильність наших висновків.

** Щодо розмірів посудини-прототипа, то їх не можна визначити точно. Як уже зазначалося, довжина пластини дорівнює 37 см. Однак фігури на ній, мабуть, дещо зближені між собою в порівнянні з оригіналом. Довжина фриза куль-обської вази — 36 см. Отже, посудина, що була оригіналом для сахнівської пластини, трохи більша за куль-обську. Це відповідає ширині пластини: поле зображення на ній завширшки 8,5 см (в середньому), тоді як ширина куль-обського фриза — 6 см. Діаметр посудини-прототипа, можливо, дорівнював приблизно 12 см.

*** Група персонажів з бараном, яка порушує симетричну побудову композиції, мала бути десь на ділянці, діаметрально протилежній головній групі. Отже, фігури, зображені по боках посудини, суверо симетричні щодо центральної сцени, і лише група, розташована позаду, композиційно автономна.

Амфора, яку тримає один з виночерпіїв, має канельований звужений донизу стрункий тулуб і, очевидно, гостру ніжку. Така форма характерна для керамічних амфор, однак чіткі канелюри свідчать, що воно металева. Подібні посудини типу амфор, але плоскодонні, добре відомі у V ст. до н. е., а також серед зображень культових сцен¹⁵. Для IV ст. до н. е. вони вже не характерні, але на культових металевих посудинах нерідко трапляється жолобковий орнамент, який, мабуть, є пережитком канелюр.

Форма лутерія з широкими чітко виділеними вінцями також відома в комплексах V ст. до н. е. Такий посуд міг існувати в побуті протягом довгого часу¹⁶. Ритони різноманітні за розмірами, але мають схожу форму: не дуже широкий розтруб, гладенький стовбур, зігнутий під прямим кутом, сильно звужений донизу, та зливний отвір без оформлення. Подібні ритони типові для комплексів V і особливо IV ст. до н. е.¹⁷. Форма горита з прямокутним виступом у верхній частині широкого відділення для лука має досить точну аналогію в зображеннях горита на рельєфі з Трьохратного кургану поблизу Керчі¹⁸. Особливо цікаві китиці на горитах, які завдяки самій знахідці * вперше стали відомі на причорноморських виробах торевтики. Пізніше ця деталь повторилась на воронезькій посудині та на чаши з Гайманової Могили¹⁹. Зображення голови барана з рогом у вигляді незімкнутої спіралі й гострим вухом, що перерізає ріг посередині, стилістично близьке до зображень на ручках посудин з Солохи та Гайманової Могили, а також на пантікапейських монетах кінця V і IV ст. до н. е.²⁰

Таким чином, час поширення того типу головних уборів, до якого належала сахнівська пластина, датування схожих за стилем і змістом зображень, хронологія реалій, відтворених на пластині, — вказують на дату, що не виходить за межі IV ст. до н. е. Отже, пластину можна датувати цим часом, найімовірніше другою половиною IV ст. до н. е. — періодом найбільшого розквіту причорноморської торевтики з антропоморфними сюжетами. Такий значний збіг дат, одержаних різними шляхами, є аргументом на користь автентичності сахнівської пластини, тому що при фальсифікації практично неминуче поєднання в одному виробі різночасніх рис. На користь автентичності свідчать й окремі деталі, які повторюються лише на пізніших пам'ятках і не могли бути відомі фальсифікаторам. Це китиці на горитах, фігура музиканта зі струнним інструментом, повернутий донизу мисок на смужці під основним поясом зображення.

Щодо єдності сюжету, то вона не викликає особливих сумнівів. Припущення щодо способу виготовлення пластини, хоча й не може вважатися остаточним, певною мірою пояснює ті риси, які здавались незрозумілими дослідникам цієї пам'ятки.

Визнання автентичності сахнівської пластини відкриває можливості для різноманітних аспектів її аналізу (сюжету, відображення культуової практики тощо), що можуть стати темою спеціального дослідження.

* Дуже стилізовані зображення китиць на горитах відомі для більш раннього часу лише в грецькому вазовому розпису VI—V ст. до н. е., де вони прикрашали горити Геракла, амazonок, троянців, скіфів, персів та інших «варварів». *Фармаковский Б. В. Памятники античной культуры, найденные в России*.—ИАК, 1915, вып. 58, с. 108—109. рис. 18—22

¹ *Ростовцев М. И. Представление о монархической власти в Скифии и на Боспоре*.—ИАК, 1913, вып. 49; *Граков Б. Н. Скифский Геракл*.—КСИИМК, 1950, вып. 34; *Артамонов М. И. Антропоморфные божества в религии скифов*.—АСГЭ, 1962, вып. 2; *Раевский Д. С. Скифский мифологический сюжет в искусстве и идеологии царства Атая*.—СА, 1970, № 3.

² *АЛЮР*, т. III, 1901, с. 209—215.

³ *Miller A., de Mortillet A. Sur un bandeau en or avec figures scythes decouvert dans un kourgan de la Russie Méridionale*.—L'Homme Prehistorique, 1904, № 9, p. 273.

- ⁴ Можливо, автори використали більш повний звіт В. Є. Гезе, ніж той, що був опублікований в АЛЮРі, бо в іх статті є ряд відомостей, яких немає в цій публікації. Так, не збігаються дані про розмір поховальної ями: 3,5×3 м (АЛЮР, с. 213) або 6×5 м (*Miller A. et de Mortillet A.* Вказ. праця, с. 277).
- ⁵ Ханенко Б. І., Ханенко В. Н. Древности Приднепровья, 1902, вып. 5, с. 18.
- ⁶ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 13.
- ⁷ Там же, с. 13, прим. 1.
- ⁸ Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд.— МАР, 1914, вып. 34, с. 88, прим. 1.
- ⁹ Артамонов М. И. Антропоморфные божества..., с. 61. Слід відзначити, що ініціатори В. Є. Гезе подано в статті М. И. Артамонова помилково (М. Гезе).
- ¹⁰ Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства, 1898, вып. 1, с. 49.
- ¹¹ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 13.
- ¹² Граков Б. Н. Скифский Геракл, с. 7.
- ¹³ Ростовцев М. И. Представление о монархической власти..., с. 7.
- ¹⁴ Онейко Н. А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV—II вв. до н. э.— САИ, 1970, вып. Д1-27, табл. XXXI, 443.
- ¹⁵ Филов Б. Надгробний могиль при Дуванли въ Пловдиско. София, 1934, табл. III, с. 203, рис. 215.
- ¹⁶ Ганна О. Д. Античні бронзи з Піщаного. К., 1970.
- ¹⁷ Онейко Н. А. Античный импорт..., табл. XVI, 446.
- ¹⁸ Кирилин Д. С. Отчет о раскопках курганной группы «Три брата» в 1965 г., альбом.— НА ІА АН УРСР.
- ¹⁹ Ростовцев М. И. Воронежский серебряный сосуд, с. 79—93, табл. I—III; Бідзіля В. І. Дослідження Гайманової Могили.— Археологія, 1971, вип. 1, с. 52, рис. 8.
- ²⁰ Онейко Н. А. Античный импорт..., табл. XXIX, 435; Бідзіля В. І. Вказ. праця, с. 52—53, рис. 9, 10; Зограф А. Н. Античные монеты.— МИА, 1951, № 16, табл. XXXIX, 35, 37; XL, 23.

С. С. БЕССОНОВА, Д. С. РАЕВСКИЙ

Золотая пластина из Сахновки

Резюме

Статья посвящена интересному памятнику скифской торевтики IV в. до н. э.— золотой пластине от головного убора, найденной при раскопках В. Е. Гезе у с. Сахновка бывшего Каневского уезда на правобережье Днепра. Композиционные и стилистические особенности изображения на пластине послужили в свое время причиной настороженного отношения к ней со стороны ряда специалистов, хотя ее подлинность признавалась гакими авторитетными исследователями, как М. И. Ростовцев и М. И. Артамонов. В результате пластина практически не использовалась специалистами при анализе скифских памятников с сюжетными антропоморфными изображениями. Однако именно эти особенности и могут служить дополнительным источником по истории создания пластины, которая, по нашему мнению, является не очень умелым эстампажем с металлического сосуда типа куль-обского или воронежского.

Особенно убеждают в подлинности пластины такие детали изображения, которые повторяются лишь на более поздних памятниках и, следовательно, не могли быть известны фальсификаторам (кисти на горитах, фигура музыканта со струнным инструментом и др.). Признание подлинности сахновской пластины открывает возможности для различных аспектов анализа этого интересного памятника.

О. В. СУХОБОКОВ

До питання про пам'ятки волинцевського типу

В 40-х роках нашого століття серед слов'янських старожитностей Дніпровського Лівобережжя було виділено групу пам'яток, названих пам'ятками волинцевського типу¹. В дійсності вони відомі ще з кінця XIX ст., коли поблизу с. Малі Будки (колишньої Полтавської губернії) селяни під час оранки знайшли кілька горщиків з трупоспаленнями, виявлених в орному шарі². У 1906 р. М. О. Макаренко на цьому полі

заклав понад 15 траншей і розкопав ще кілька поховань з залишками трупоспалень у горщиках³.

Проте на той час могильник не дістав належної інтерпретації, хоч умовно й був віднесений О. А. Спіциним до пізніх проявів «культури полів поховальних урн»⁴. Сталося так, що ці пам'ятки тривалий час залишались поза увагою дослідників. Про них згадали в 1941 р., коли поблизу м. Сосниці Чернігівської області випадково було знайдено могильник з матеріалами, аналогічними малобудківським. Дослідження було відновлено у 1948 р., а частину матеріалів опубліковано⁵. Тоді ж експедицією Інституту археології АН УРСР в околицях с. Волинцеве Сумської області досліджувалися поселення та могильник з специфічною керамікою, відомою як посуд волинцевського типу⁶. Саме з цього часу набуває поширення назва пам'яток, що поєднують особливі місце серед слов'янських старожитностей, які передують утворенню Київської Русі.

Поселення волинцевського типу розташовані у заплаві річок, де займають пологі схили останців та окремих підвищень поблизу води. В деяких випадках площа їх досить велика. Так, Волинцевське поселення має площу б. *га*⁷, тоді як Битицьке — 7,5 тисяч *м²*⁸. На поселеннях виявлено від 10 до 30 жител та приміщення господарського і виробничого призначення. Житла, заглиблені в ґрунт на 0,6—1,4 *м*, мали прямокутну в плані форму і розміри від 12 до 30 *м²*. Конструктивно вони поділяються на дві групи: зрубні та з плетеними з лози стінками, що потім обмашувалися глиною. Переважають споруди першого типу. Для них характерні стінки, складені з колод (0,25—0,35 *м* завтовшки). Їхня внутрішня поверхня іноді зтисувалася (Волинцеве). Деревини в кутках з'єднувалися в «обло». Перекриття жител утворювали колоди, які одним кінцем спиралися на гребінь, а другим безпосередньо на землю. Зверху насилився товстий шар ґрунту.

Житла другого типу мали стовпову конструкцію. Стовпи розташовувалися по кутках і підтримували стінки та дах, який, можливо, був двосхилим.

Суттєвою деталлю волинцевських жител була піч, яку вирізували в останцях материкової глини під час спорудження самих будівель, а склепіння пічок складалося з спеціально виготовлених та обпалених глинняних вальків різноманітної форми. Господарські ями звичайно були розташовані в житлових приміщеннях, але в деяких випадках їх підбої виходили за межі жител (Волинцеве, Битиця).

На окремих поселеннях зафіксовано певні елементи планування. Так, на Волинцевському поселенні житла розміщувались у два ряди вздовж країв майданчика на відстані 10 *м* одне від одного. При цьому відстань між будівлями одного ряду становила 3—7 *м*.

Могильники волинцевського типу належать до ґрутових з трупоспаленнями на стороні. Спалення відбувалося на спеціальних площах, які були виявлені поблизу с. Волинцеве Сумської області та м. Сосниці на Чернігівщині під час досліджень Д. Т. Березовця⁹. На Сосницькому могильнику знайдено дві таких площа, що споруджувалися з товстих колод і мали прямокутну форму. Розміри їх — 1,2×1,84, 1,12×1,17 *м*. Колоди, з яких було зроблено ці настили, укріплювалися стовпчиками (по два з обох кінців), що заглиблювалися в ґрунт на 0,15—0,20 *м*. Від споруд залишився товстий шар вугілля, що зберіг форму, структуру та розміри деревин, які були орієнтовані по лінії схід—захід. Д. Т. Березовець відмітив тонкий шар попелу з дрібними кальцинованими кісточками, а також поодинокі намистини з слідами перебування у вогні¹⁰. Залишки спалених, вbraneя та спорядження збиралися в урни, що потім встановлювалися у неглибоких ямках, дно яких вирівнювали та посыпали річковим піском. Поховання супроводжувалися посудинами-стравницями, іноді досить численними (Волинцеве).

На поселеннях та могильниках волинцевського типу було зібрано значну колекцію знарядь праці та побуту, що свідчать про стабільний осілий спосіб життя населення та землеробський характер його господарства. Основною категорією знахідок на цих пам'ятках є уламки глиняного посуду, здебільшого ліпного. Так, на Волинцевському поселенні ліпна кераміка становила понад 90% від загальної кількості керамічних матеріалів. Це макітроподібні горщики, миски, сковорідки, виготовлені з тіста із значною домішкою шамоту. Більшість ліпних посудин неорнаментовано, лише вінця прикрашені пальцевими відбитками та, дуже рідко, відбитками палички, перевитої шнуром. Крім цього посуду на пам'ятках волинцевського типу трапляються ліпні вироби, в тісті яких немає помітних домішок, поверхня загладжена. Це горщики з високими вертикальними вінцями, які імітують зразки кружального посуду. Вони, головним чином, наявні на могильниках і майже повністю відсутні серед матеріалів поселень.

Кружальний посуд пам'яток волинцевського типу за своїми технологічними якостями та ознаками дуже близький до салтівської кераміки. Його репрезентують горщики з широкою шийкою, високими вертикальними вінцями, круглими плічками та коротким конічним тулубом. Орнамент являє собою комбінації горизонтальних жолобчастих фрізів (на плічках), суцільного або вертикально-смугастого, іноді перехресно-смугастого лощіння у поєднанні з багаторядною «хвилею», що має вигляд зигзагів, які утворилися за допомогою гострозубчастого штампа. На денцях посудин помітні гончарські клейма (квадрат, коло, прямокутник, ромб). За даними Д. Т. Березовця, цей тип керамічних виробів становить на Волинцевському та Сосницькому поселеннях близько 7%, а на могильниках вони трапляються лише в найбагатших похованнях¹¹.

Серед керамічного матеріалу волинцевських поселень є також значна кількість уламків червоноглиняних середньовічних амфор, що імпортвалися з міст Північного Причорномор'я, Приазов'я та Криму.

Трактування пам'яток волинцевського типу з моменту введення їх в науковий обіг викликає суперечки. Одні дослідники вважали їх реалітом черняхівської культури, інші взагалі не визначали своєрідності поселень та могильників типу Волинцева, розглядаючи їх як однотипні з роменськими і синхронні з ними¹². Деякі фахівці намагалися генетично пов'язати між собою пам'ятки волинцевського і пастирського типів на підставі подібних технологічних якостей посуду обох груп та певної схожості орнаментації і техніки її виконання¹³. Слід зауважити, що форми кружального посуду Пастирського городища — горщики з низькими, різко відігнутими вінцями та майже сферичним тулубом — не мають аналогій в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу. До того ж, горизонтальний жолобчастий фріз з плавною хвилястою лінією на горщиках пастирського типу прикрашав найширишу частину посудини, а не плічка, як це властиво кружальним волинцевським виробам. Отже, на наш погляд, пам'ятки пастирського та волинцевського типів не мають між собою типологічного й генетичного зв'язку; в усякому разі за винятком окремих орнаментальних мотивів такий зв'язок не простежується в керамічних комплексах обох груп пам'яток.

Д. Т. Березовець, який присвятив чимало років вивчення Волинцевського поселення та могильника, а також дослідженням аналогічних пам'яток поблизу м. Сосница, вважав, що вони безпосередньо передували роменській культурі і були генетично спорідненими між собою групами пам'яток населення Дніпровського Лівобережжя напередодні утворення Київської Русі, тобто належали сіверянам.

Ця думка зустріла заперечення з боку І. І. Ляпушкіна, який у 1953 р. провадив невеликі розкопки городища з волинцевськими матеріалами поблизу с. Битиця Сумської області в басейні р. Псьол¹⁴. Воно

розташоване на двох високих мисах корінного берега. Одна частина поселення відокремлена від другої яром, а з напільного боку — відрізане двома рядами ровів та валів. Наявність на ньому керамічних матеріалів доби раннього залізного віку, а також той факт, що для слов'янських городищ третьої чверті I тисячоліття н. е. такі оборонні споруди не властиві, свідчить, на нашу думку, про належність цієї пам'ятки до скіфського часу.

Під час досліджень було зібрано значну кількість кераміки, предметів побуту, знарядь праці. Крім того, розкопано кілька споруд. Житла заглиблено в ґрунт на 0,25—0,30 м, що не є характерним для жителів роменського типу, які звичайно заглиблени на 1,0—1,3 м. Серед керамічного комплексу Битицького городища переважає кружальний посуд (близько 90%) репрезентований горщиками, глечиками, амфорами. Найближчі аналогії горщики мають в керамічному комплексі Волинцевського та Сосницького поселень. Це посудини з високими вертикальними вінцями, широкою шийкою, виготовлені з досить добре відмуленої глини без помітних домішок. Серед кружального посуду трапляються салтівські глеки темно-сірого та брунатного кольорів, з широкою нижньою частиною, прикрашені орнаментом з поглиблених ліній та перехресним або вертикальним лощінням. Є амфори овоїдної форми, червоного або яскравого жовтогарячого кольору, які поширені на салтівських пам'ятках. Ліпна кераміка репрезентована близькими до горщиків посудинами двох типів: з високими вертикальними вінцями, що мають нахил до середини шийки, та з невисокими, відгінутими назовні. Останні прикрашені по зрізу вінець пальцями зашипами, у тісті є значна домішка подрібненого шамоту¹⁵. Аналогії їм широко відомі на Волинцевському і Сосницькому поселеннях.

Спираючись на матеріали власних досліджень Битицького городища, І. І. Ляпушкін висловився проти спроби Д. Т. Березовця генетично й морфологічно зв'язати роменські та волинцевські пам'ятки, які останній вважав більш раннім проявом роменської культури¹⁶. На думку І. І. Ляпушкіна, обидві групи пам'яток є одночасними, причому волинцевські він пов'язував з якимось невеликим племенем, що входило до сіверянського племінного союзу¹⁷. Могильники волинцевського типу (поблизу с. Волинцевого, м. Сосниця, с. Мали Будки) І. І. Ляпушкін також інтерпретував як роменські, вважаючи їх курганими (відсутність насипів над ними пояснював руйнуванням внаслідок оранки).

Погляди І. І. Ляпушкіна не знайшли підтримки з боку інших дослідників. Так, П. М. Третьяков в одній з своїх праць висловив припущення, що волинцевські пам'ятки передують роменській культурі¹⁸. М. І. Артамонов також приєднався до запропонованого Д. Т. Березовцем датування волинцевських пам'яток VII—VIII ст.¹⁹ Точка зору останнього про хронологічну та генетичну спадкоємність обох культурних груп нам здається більш переконливою, хоч вона і викликає певні зауваження.

Так, у свій час Д. Т. Березовець писав про збіг ареалів волинцевських і роменських пам'яток²⁰. Проте публікація матеріалів з широко обстеженої території Дніпровського Лівобережжя І. І. Ляпушкіним²¹ та Д. Т. Березовцем, примусила відкинути це припущення у зв'язку з територіальною обмеженістю та незначною кількістю відомих на той час поселень і могильників волинцевського типу*. Слід зазначити, що у

* Крім вищезгаданих пам'яток, слід назвати багатошарові поселення з керамікою волинцевського типу поблизу с. Авдеєва Курської області (басейн р. Сейм) та с. Беседівка Сумської області (басейн р. Сули), а також зруйнований могильник поблизу с. Хухра (басейн р. Ворскли). Матеріали розкопок поселень поблизу Авдеєва і Беседівки були частково опубліковані. Один горщик з могильника біля с. Хухри зберігається в Охтирському краєзнавчому музеї.

нашій статті, присвяченій стану вивчення роменської культури, зроблено спробу окреслити поширення цих старожитностей та встановити географічне співвідношення між роменськими та пам'ятками, що ім передують²². Але під тиском нових археологічних фактів слід визнати, що ця спроба значною мірою не відповідає сучасному стану вивчення слов'янських пам'яток переддержавного часу.

В останні роки на території Дніпровського Лівобережжя²³ були виявлені нові поселення з керамікою волинцевського типу, що сприяли внесенню певних коректив у наші уявлення про ці пам'ятки та їх поширення.

До недавнього часу вважалося, що волинцевські пам'ятки притаманні лише Дніпровському Лівобережжю. Тому несподіваним було виявлення поселень з керамікою волинцевського типу на правоборежжі Дніпра. Одне з поселень було відкрите археологічною експедицією Київського державного педінституту (керівник Н. М. Кравченко) у 1970 р. поблизу м. Обухів Київської області²⁴. Ще у 1969 р. співробітник Інституту археології АН УРСР Р. С. Орлов на околиці с. Ходосівка Києво-Святошинського району відкрив поселення з аналогічною керамікою. Тут у шурфах, закладених на зразках ярів, були знайдені уламки ліпного та кружального посуду з характерними високими вертикальними вінцями та цільним і смугасто-перехресним лощінням поверхні. Під час шурфування Р. С. Орлов виявив також залишки восьми жител з глиняними пічками та кілька господарських ям²⁵.

У 1972 р. на Ходосівському поселенні нами були проведені розвідувальні розкопки. Поселення розташоване за 2—2,5 км на південний схід від с. Ходосівка на досить високому похилому відрізі плато, яке зараз дуже руйнується ярами. З півночі поселення прикриває розташоване на високому останці городище Кругле, яке має матеріали скіфського часу²⁶. Ще далі на північ вздовж балки проти городища на зораному полі на відстані до 600 м трапляються культурні залишки у вигляді кісток, уламків глиняного посуду, плям обпаленої глини, вугілля тощо. На північному краю берега балки, яка закінчується підвищенням, нами знайдено фрагменти пізньотрипільської кераміки софіївського типу та скучення черепашок, що може свідчити про наявність тут поселення часів бронзи.

З заходу територія пам'ятки відрізана від плато дорогою в с. Підгірці. З півдня поселення відокремлене великим яром, що має назву Козаків Яр, а зі сходу воно відкривається в широку заплаву Дніпра, який далеко відступає від корінного берега. Місцевість знижується у східному напрямку, підвищуючись на захід до 8—10°. Загальна (придатна для розкопок) площа поселення становить близько 3 тисяч м².

Під час огляду та зачистки стінок ярів було помічено виходи обпаленої глини, попелу та темні плями заповнень житлових і господарських споруд, скучення кісток тварин і керамічних уламків. Тут оглянуто близько десятка об'єктів. Розкоп закладено на східному схилі площа поселення, поблизу самого краю яру.

Культурний шар являє собою гумусований ґрунт темно-сірого кольору потужністю 0,5—0,8 м, іноді 1,0 м (в місцях плям житлових та господарських споруд). В культурному шарі знайдено значну кількість кісток тварин, уламків посуду (з дебільшого ліпних), аморфних шматків обпаленої глини, фрагментованих глиняних вальків тощо. Найчисленніші знахідки виявлено в другому та третьому штиках (до 0,75 м). Після зняття третього штика та зачистки ґрунту відкрито перекопаний кротовинами лесоподібний передматериковий ґрунт, де простежувались темніші плями якихось заглиблених споруд. Розташовані вони в центральній частині розкопу на глибині 0,5—0,6 м (до 0,75 м) від рівня сучасної поверхні. Обриси житлових приміщень близькі до прямо-

кутних, витягнуті. Орієнтовані вони в напрямку схід—захід. У східних кутках обох споруд знайдено скучення шматків обпаленої глини та вальків. Під час зачистки з'ясувалося, що це — залишки глинобитних печей. Після розширення розкопу в західному та північному напрямках стало можливим визначити контури жител напівземлянкового типу (рис. 1).

Житло № 1. Воно виявлено на глибині 0,5 м у вигляді плями неправильної форми, близької до прямокутника, розмірами 5,0 × 5,3 м. У східному куті розчищено скупчення шматків обпаленої глини

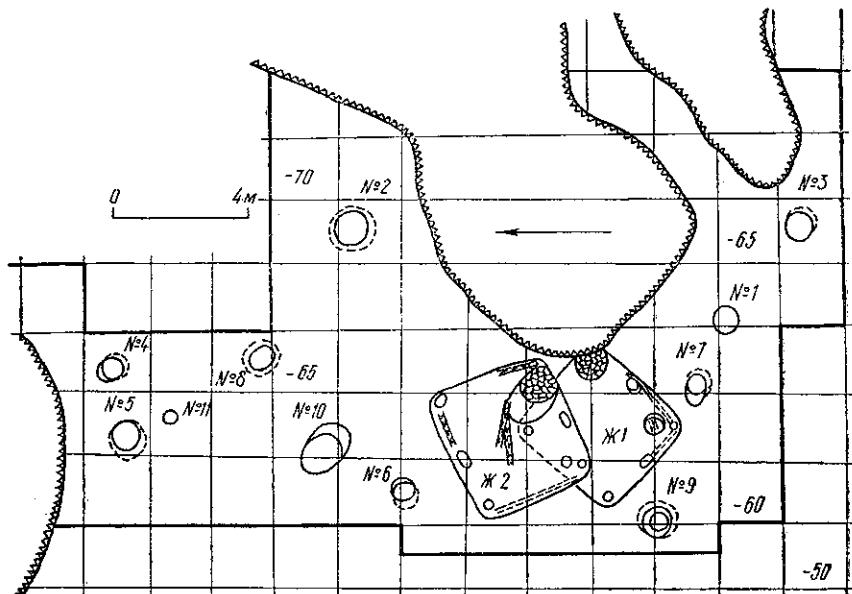

Рис. 1. Загальний схематичний план розкопу з житловими та господарськими спорудами на середньовічному поселенні поблизу с. Ходосівка в околицях м. Києва.

разом з уламками глиняного посуду і простежено пляму житлової споруди за її контурами. Цьому значкою мірою сприяла наявність поблизу розвалу підсипки з річкового піску кольору світлої іржі. Шаром піску, завтовшки 1,5—3 см на глибині 0,6—0,75 м було посыпано підлогу, яка мала вигляд щільно утрамбованої площадки предматерикового суглинку. На рівні підлоги простежено ямки від стовпів, розташованих по кутках та посередині стінок житла. Ямки, діаметром від 0,2 до 0,35 м і глибиною 0,15—0,35 м від рівня долівки, в плані були здебільшого круглої або овальної форми. На дні деяких з них зафіксовано залишки зотлілих деревин у вигляді прошарку бурого кольору. Такі прошарки, довжиною 1,0—2,2 м, простежено й вздовж північно-східної та південно-західної стінок. Залишки даху, очевидно, потрапили до господарської ями, на дні якої виявлено скupчення зотлілого дерева з чіткою волокнистою структурою. Яма розташована у південному кутку житла на відстані 0,2 м від північно-східної стінки. Вона мала глибину 1,1 м та діаметр верхнього отвору 0,75 м, діаметр dna — 1,05 м. У північно-східному боці ями було зроблено підбій (рис. 2).

Житло орієнтоване кутками по сторонах світу. Ніяких конструктивних деталей (вхід, віконце) не виявлено. У східному кутку стояла піч, від якої залишилось велике скучення шматків обпаленої до червоного кольору глини. Тут знайдено багато керамічних черепків та вальків досить різноманітної форми (рис. 3). Розвал склепіння, зробленого з цих вальків, перекривав черінь печі, що являє собою горизонтальний

майданчик, обмощений кількома шарами глини. Було простежено п'ять таких шарів, а також залишки вертикальних стінок печі (від 7 до 15 см заввишки) (рис. 2, профіль). Уціліла частина череня мала розміри $0,75 \times 0,9$ м. Челюсті пічки були повернуті в діагональному напрямку до західного кутка житла. Стінки, також з слідами неодноразової обмазки, біля череня мали товщину 0,1 м *.

У заповненні житла знайдено велику кількість уламків глинняного посуду, серед якого переважала ранньослов'янська кераміка з доміш-

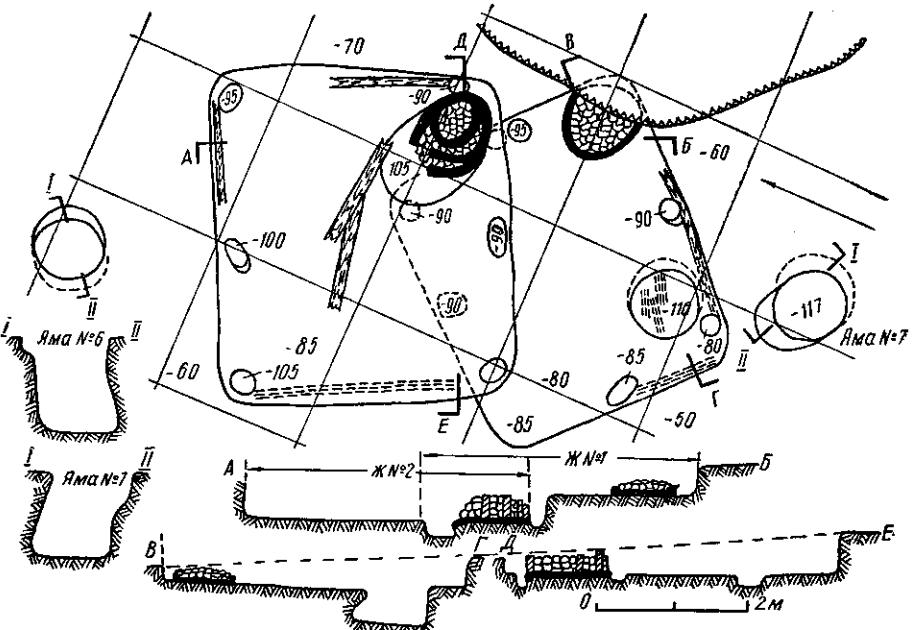

Рис. 2. План та профілі споруд.

кою досить великих зерен шамоту в тісті. Як у заповненні житла, так і господарської ями виявлено чимало кісток тварин, часто густо подрібнених, а іноді й перепалених.

В безпосередній близькості від розвалу печі лежав ліпний фрагментований горщик, виготовлений з глини, яка містила багато шамоту. Горщик за формою та складом тіста наближається до посудин ранньослов'янського часу (рис. 4, 1). Поряд з уламками ліпного посуду знайдено фрагменти виготовлених на гончарному крузі горщиків з досить високими вертикальними вінцями (рис. 5, 1—3, 7, 8); деякі з них були прикрашені орнаментом з комбінацій лощених або вдавлених горизонтальних та хвилястих ліній (рис. 5, 1, 2, 4).

Серед знахідок у заповненні житла слід назвати залізний ніж (рис. 6, 4), знайдений безпосередньо в розвалі печі, кістяну проколку-кочедик (рис. 6, 11), половинку 14-гранної намистини зі скла ясно-блакитного кольору, та пошкоджену тричасточкову посріблену намистину, виготовлену з зеленкуватого прозорого скла (рис. 7, 7, 8, 7). В господарській ямі знайдено уламок срібної бляшки з металу поганої якості з антропоморфним орнаментом, а поблизу краю ями, на підлозі житла — бронзову сережку з відлітою на середині дужки кулькою (рис. 7, 3; 8, 4).

Житло № 2 було виявлено під час розчистки першого житла, яке своїм краєм та прилеглим до нього північним боком перекривало

* З череня печі було забрано і передано в лабораторію Інституту геофізики АН УРСР (Г. Ф. Загній) п'ять фрагментів для проведення палеомагнітного аналізу та датування.

частину другого. Майже на рівні підлоги житла № 1, на 7 см вище неї, розташувався розвал вальків та перепалених до червоного кольору аморфних шматків глини, перемішаних з уламками ліпного й кружального посуду.

Підлога, розчищена на глибині 0,8—0,9 м, являла собою утрамбовану площинку передматерикового суглинку, густо посипаного річковим піском рудого кольору (товщиною 3—5 см). Долівка рівна, з невеликим підвищенням у східному напрямку. По кутах і посередині стінок житла простежено ямки від стовпів, здебільшого видовженої форми ($0,15 \times 0,20$ і $0,20 \times 0,25—0,3$ м), глибиною 0,9—1,1 м від рівня сучасної поверхні. Вздовж східної та північної стінок ями зафіксовано обпалені деревини або плахи довжиною від 1,5 до 2,2 м, а вздовж всієї південної стінки — прошарок зотлілого дерева. Залишки двох обгорілих деревин виявлено також у центрі житла. Одна з них перекривала частину передпічної ями, глибиною 1,0 м від рівня сучасної поверхні при найбільшій ширині 1,3 м (по осі південь—північ). Безпосередньо біля південної стінки пічка була ямка від стовпчика, що, можливо, належала до житла № 1 (рис. 2, план).

У житлі виявлено піч. Розвал її зафіксовано на глибині 0,6 м від сучасної поверхні. При розчистці з'ясувалося, що загальна довжина розвалу становить 1,1 м (по лінії схід—захід), максимальна ширина — 0,7 м, мінімальна — 0,5 м. Відстань між стінкою печі та південною стіною житла становила 0,15 м. Відзначимо, що піч у цьому житлі значно різнилася від описаної вище. Вона більших розмірів; в східному куті її череня була висока, кругла в плані перегородка (висотою до 0,45 м). Відстань між нею і стінками печі становила 0,14—0,17 м. Товщина стінок коливалася від 5 до 9 см; на них помітні сліди кількох шарів глини. Діаметр перегородки — 0,8 м (розміри пічки від її челюстів до задньої стінки). Челюсті повернуті до північно-західної стіни житла. Можливо, всі ці деталі з'явилися під час ремонту, але, безперечно, вони мають якесь конструктивне призначення.

У передпічній ямі знайдено розвал горщика ранньослов'янського часу, який потім було реставровано (рис. 4, 2). Тут же виявлено кістяну проколку та уламок мозаїчної різникольорової намистини, зробленої з пасті (рис. 7, 8; 8, 8, 9). Поблизу розвалу печі в межах передпічної ями, на рівні підлоги знайдено глиняне лощене біконічне пряслице rechtально виготовлене (рис. 6, 6). У західному куті житла, в ямі від стовпчика лежала залізна пряжка видовженої прямокутної форми з язичком

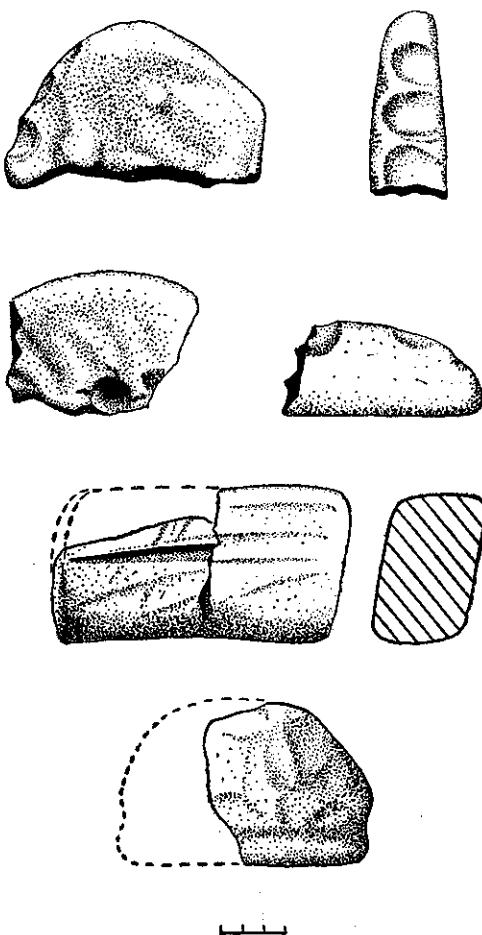

Рис. 3. Уламки глиняних вальків від склепіння печей.

(рис. 6, 5). В заповненні житла поряд з уламками грубої ліпної кераміки були фрагменти високоякісного посуду з вертикальним лощінням (рис. 5, 1—5). Деякі з них мали гарний орнамент (рис. 5, 2, 4). Крім того, знайдено шматки залізного шлаку та бурого залізняку, а також значну кількість кісток тварин і уламків глиняних обпалених вальків.

В процесі розчистки обох жител виявилося, що перше з них лише частково порушило приміщення другого, незначною мірою пошкодивши

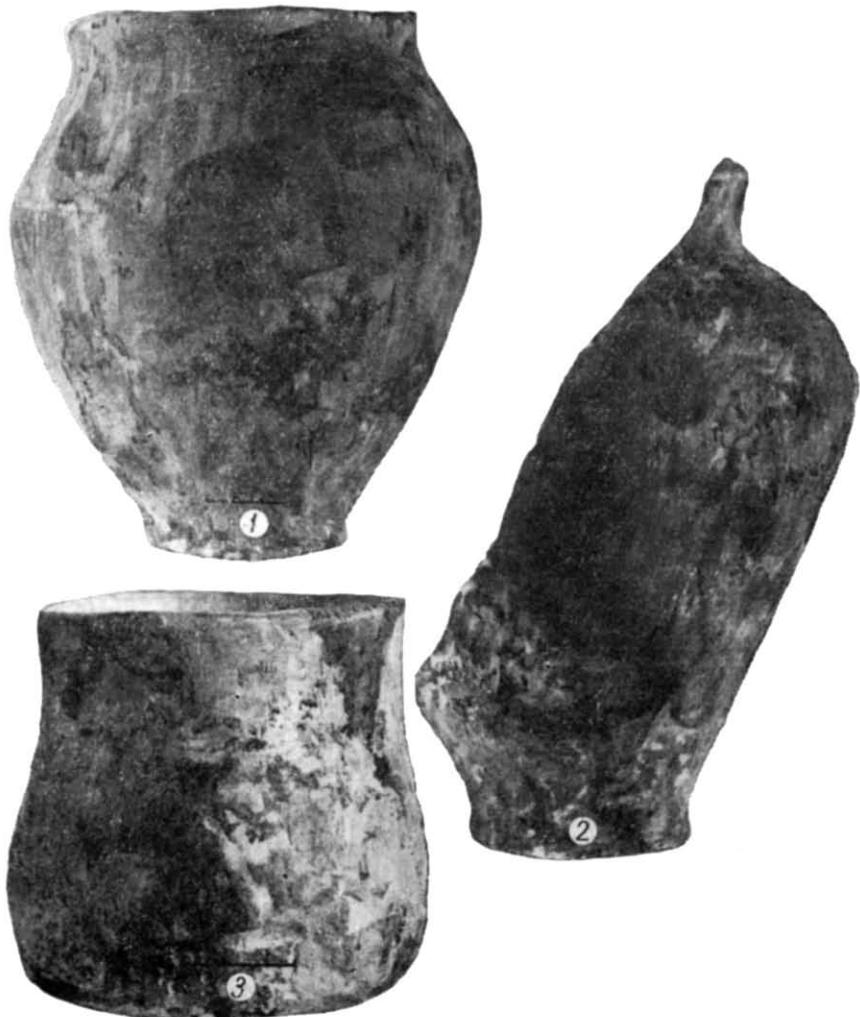

Рис. 4. Форми ліпного посуду з жител.

його піч. Якихось слідів нівелювання житла № 2 перед спорудженням напівземлянки № 1 не простежується. Перепад рівня підлоги в обох житлах становить 0,25—0,35 м.

Споруди, можливо, існували одночасно, про що свідчить наявність однотипового матеріалу в них обох. Можна припустити, що житло № 1 було побудовано відразу ж після загибелі напівземлянки № 2. Житло № 1, можливо, було залишене мешканцями, оскільки жодних згорілих конструкцій не простежено, а сліди зотлілої деревини від стін житла лише підтверджують таке припущення.

Під час розкопок зафіксовано одинадцять ям різного призначення і найрізноманітніших форм.

Яма № 1 відкрита при знятті третього штика ґрунту. Вона кругла в плані, глибина її — 0,7 м від рівня сучасної поверхні. В її заповненні трапились уламки пізньотрипільських посудин та фрагменти горщиків ранньослов'янського часу. На дні ями знайдено крем'яний скребок.

Яма № 2 мала круглу в плані форму, а в розрізі — дзвоноподібну. Її верхній діаметр дорівнював 1,0 м, нижній — 1,4, при глибині

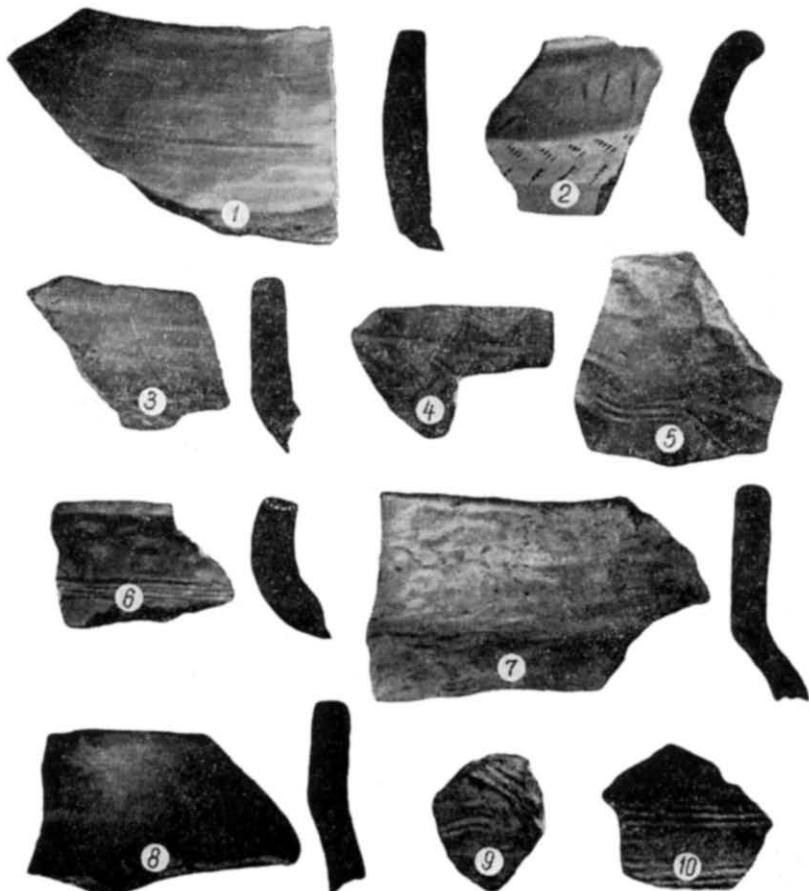

Рис. 5. Фрагменти кружальної лощеної та шерехатої кераміки:
1—5 — уламки посудин з лощеною поверхнею; 6—10 — уламки посудин з шерехатою поверхнею.

1,35 м від рівня горизонту. В темному гумусованому заповненні містилась, здебільшого кераміка ранньослов'янського часу та поодинокі фрагменти горщиків часу бронзи. В шарі ями на глибині 1,0 м було знайдено бронзову бляшку, а також уламок антропоморфної срібної бляшки (рис. 7, 1, 2, 5; 8, 1, 3, 6). Серед інших знахідок — уламки каменів (бурий залізняк, вапняк) та дуже подрібнені кістки тварин.

Яма № 3 виявлена на глибині 0,65 м, мала в плані трохи овальну форму та підбій у південно-східному напрямку. Розміри ями $0,9 \times 0,8$ м; діаметр підбою — 1,15 м при глибині 0,8 м. В заповненні знайдено уламки посуду ранньослов'янського часу з значною домішкою шамоту, кварциту та бурого залізняку в тісті. Дно ями рівне, пласке. Тут виявлено вдавлену половинку глиняного пряслиця зрізано-біконічної форми (рис. 6, 7).

Ями № 4, 5 простежені на глибині 0,8 м. Діаметр першої з них — 0,9 м, другої — 1,0 м. Обидві вони круглої в плані форми з глибиною дна — 1,1 м. Яма № 4 мала приступку висотою 0,1 м з північного боку

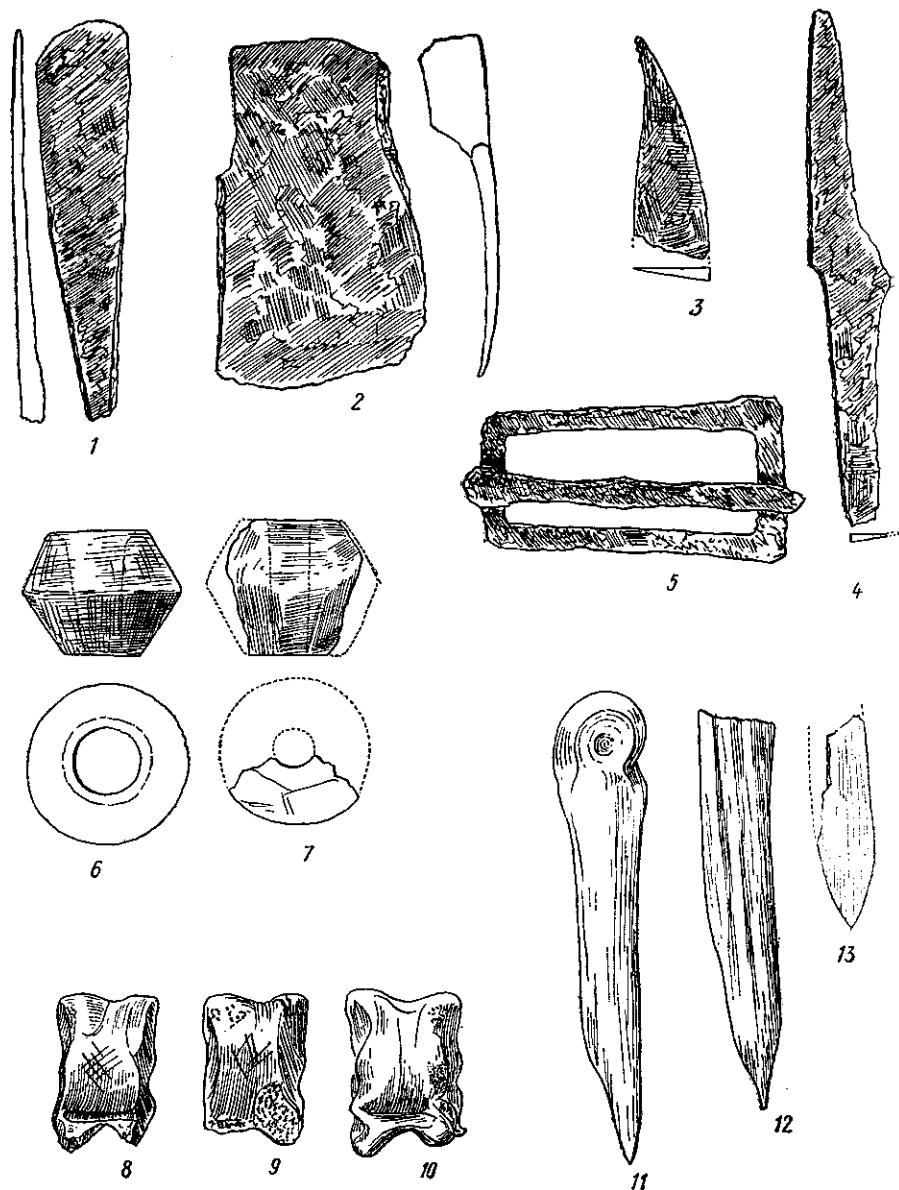

Рис. 6. Предмети ремесла та побуту:

1 — стрілоподібний предмет; 2 — тесло-мотичка; 3 — уламок серпа; 4 — ніж; 5 — пряжка; 6, 7 — праслиця; 8—10 — астрагали з прокресленими позначками; 11—13 — проколки.

та підбій шириноро 0,2 м у південній стіні. В ямі № 5 підбій розташувався у західному напрямку, висота його становила 0,3 м. Знахідки відсутні в обох ямах.

Яма № 6 розташована в безпосередній близькості до житла № 2 на глибині 0,45 м. Вона округла в плані, з діаметром верхнього отвору — 1,05 м та діаметром дна — 1,3 м. Тут зі східного боку простежено приступку шириноро 0,2 м і висотою 0,3 м. Ширина підбою дорівнює 0,45 м. В заповненні ями знайдено багато шматків обпаленої до

червоного кольору глини, уламки вальків упереміш з кістками тварин та вугілля. В шарі на глибині 0,95 м виявлено залізний предмет невідомого призначення, який за формою нагадує вістря стріли давньоруського часу (рис. 6, 1). Поряд виявлено залишки ранньослов'янського посуду разом з поодинокими фрагментами кераміки пізньотрипільського часу.

Яма № 7 була зафікована на глибині 0,45—0,55 м в безпосередній близькості від південного краю напівземлянки № 1, що може свідчити на якийсь зв'язок з останньою. Яма мала видовжену в плані фор-

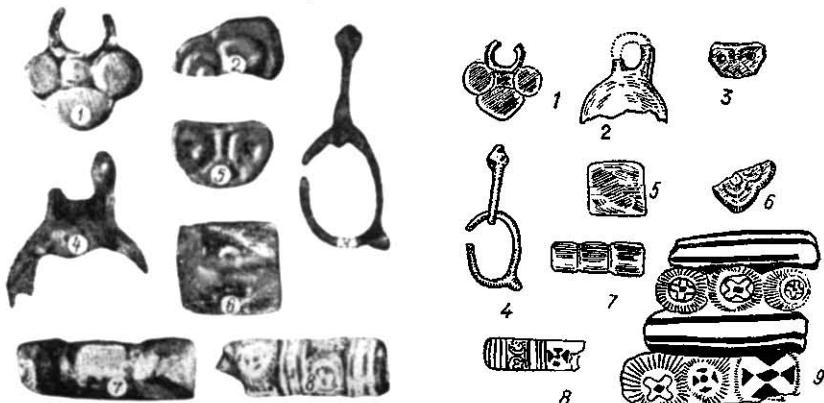

Рис. 7. Прикраси:

1, 3 — бронзова бляшка; 2, 5 — срібні бляшки; 6—8 — намистини. 1, 3, 4 — бронза; 2, 5 — срібло; 6, 7 — скло; 8 — паста.

Рис. 8. Прориси прикрас (1—6, 8—9 — в натуральну величину; 7 — збільшено).

му та підбій у східному напрямку (вісь схід—захід). Глибина її дорівнює 1,15 м; діаметр по довгій осі — 1,25 м; довжина приступки — 0,55 м при висоті 0,15 м. Під час зачистки на краю приступки було знайдено уламок бронзового бубонця (рис. 4; 8, 2). Дно ями заокруглене. В заповненні виявлено окремі фрагменти пізньотрипільської кераміки, уламки кварциту, шматок залізного шлаку, а також уламки горщиців ранньослов'янського часу. Слід зазначити, що на глибині 0,45 м біля східного краю ями знайдено кінцеву частину вістря залізного серпа (рис. 6, 3).

Яма № 8 виявлена на глибині 0,7 м, мала видовжено-овальну форму. Розміри її — 0,8 м по верхньому діаметру та 1,25×1,05 м по дну, яке заглиблене на 1,0 м від сучасної поверхні. Яму орієнтовано по лінії північ-схід-південь-захід. В заповненні знайдені окремі невиразні пірбнені кістки тварин, уламки керамічного шлаку, шматки бурого залізняку та черепашки річкової перлівниці.

Яма № 9, зафікована на глибині 0,5 м. Вона була розташована близько від західного кутка житла № 1 — на відстані 1,3 м від нього. Яма круглої в плані форми, діаметром 1,0 м, глибиною 1,4 м від рівня сучасної поверхні. Її характерною ознакою є закрайна шириною близько 0,2 м. У північній стіні зроблено підбій, тому діаметр дна дорівнює 1,18 м. Висота заплічок становить 0,2 м, ширина підбоя — 1,18 м, висота — 0,6 м. На стінках ями помітні сліди вогню, а подекуди вони обпалені до червоного кольору та закопчені. В заповненні виявлено звичайний керамічний матеріал поряд з кістками тварин. На плоскому рівному дні знайдено скupчення вугілля, а біля південної стінки — вдавлену в ґрунт залізну мотичку-тесло (рис. 6, 2) з незімкнутою втулкою.

Яма № 10. Її контури простежено на глибині 0,7 м. Вона мала в плані овальну форму, видовжену по осі південь-захід-захід—північ-схід-схід. Її розміри: по довгій осі — 1,5 м, по короткій — 1,3 м. З схід-

ного боку в ямі, на глибині 1,3 м від поверхні, є приступка, ширина якої становить 0,5 м, а висота — 0,3 м. Дно заглиблене на 1,3 м від горизонту. В заповненні знайдено звичайний керамічний матеріал (уламки пізньотрипільського та ранньослов'янського посуду) та подрібнені кістки тварин.

Яму № 11 зафіковано на глибині 0,6 м. Вона мала круглу в плані діаметром 0,8 м і циліндричну в розрізі форму. Яма глибиною 0,85 м від горизонта, з рівними стінками та дном. В гумусованому заповненні знайдено верхню частину ранньослов'янського горщика, окремі фрагменти посуду софіївського типу та шматки бурого залізняку.

Розглянемо більш детально керамічний комплекс поселення. Вище зазначалося, що в ньому презентовано посуд пізньотрипільської доби та ранньослов'янського часу. Перший належить до софіївського типу (друга половина III тисячоліття до н. е.)²⁷, а другий — до пам'яток волинцевського типу (третя четверть I тисячоліття н. е.).

Не зупиняючись на описі пізньотрипільської кераміки, розглянемо посуд ранньослов'янського часу, який різниється формою та складом тіста, в якому є домішки великозернистої шамоту, або подрібненого бурого залізняку. Черепок ранньослов'янських посудин крихкий, шаруватий, з нерівною поверхнею, колір на зламі — від чорного і темно-сірого до червоного і жовто-гарячого. Колір зовнішньої поверхні — від ясно-жовтого до червонувато-бурого. У тісті, крім шамоту, є домішки крупного річкового піску, подрібнених кісток, іноді зерен кварциту. Стінки посудин досить товсті — від 5 до 1,5 м; товщина дна здебільшого дорівнює 2,0—2,5 см. Дно завжди рівне, плоске, часто з слідами підсишки піску, або полови. Найпоширенішою категорією посуду є горщики з досить широкою шийкою, діаметр якої становить від 10—15 до 22—35 см при висоті 15—40 см. Серед них можна виділити два типи. До першого належать горщики з більш-менш відігнутими вінцями, досить чіткою шийкою, різко підкресленими плічками та трохи опуклим конічної форми тулубом. Вінця звичайно орнаментовані пальцювими відбитками по зрізу, іноді — вдавленнями, виконаними паличкою, перевитою шнурком (рис. 9, 3—5, 7, 8). В деяких випадках вінця горщиків цього типу були лише горизонтально зрізані і не мали орнаменту (рис. 9, 1, 2, 9—11).

До другого типу відносяться посудини з циліндричними вінцями (схожими на стоячий комірець) та більш опуклобоким тулубом. За висотою вінець можна виділити два підтипи. Перший — має низькі вертикальні вінця та плічка плавних чітких обрисів, овоїдної форми тулуб і вузеньке денце. Її зовнішня поверхня нерівна, внаслідок наявності в тісті великих зерен шамоту або подрібненого бурого залізняку; випал нерівномірний (рис. 9, 1, 11). Другий підтип різниється від першого високими (5—8 см) вінцями та чіткіше підкресленими плічками; тулуб при вузенькому денці більш округлий (рис. 9, 2). Тісто посудин другого підтипу вимішане ретельніше, в його складі майже відсутні грубі домішки, великі зерна шамоту, натомість в ньому більша кількість піску.

Кружальна кераміка презентована фрагментами чорнолощених посудин з горизонтальним, вертикальним або перехресним лощінням зовнішньої поверхні. Усі вони з опуклобоким овоїдним тулубом та високими вертикальними вінцями. Більшість з них має орнаментальні фризи з вдавлених та пролощених горизонтальних смужок, між якими є одна чи кілька хвилястих ліній. Деякі з кружальних посудин прикрашені комбінаціями пролощених вдавлених смуг з відбитками гребінчастого штампа, що надає посуду ошатний вигляд (рис. 5, 2, 4, 5). Тісто кружальної кераміки добре вимішане. Грубі домішки практично відсутні, їх замінює дрібний річковий пісок. Випал рівномірний, внаслідок чого поверхня горщиків рівного світло-сірого або брунатного (до чорного) кольорів. Вони мають досить товсті стінки (блізько 1 см), але тонші ніж.

у ліпних горщиків. Слід зазначити наявність серед кружального посуду деяких екземплярів з стінками товщиною до 1,5 см. Для них характерно є домішка у тісті великозернистого шамоту. Вони звичайно орнаментовані прокресленою хвилястою або горизонтальною лінією (рис. 5, 6, 9, 10).

Серед керамічного комплексу необхідно назвати ліпні сковорідки з досить великим бортиком — від 3 до 5 см; діаметр їх — 15—27 см. Трап-

Рис. 9. Уламки ліпного посуду.

ляються також фрагменти великих ($0,4 \times 0,65$ м або $0,6 \times 0,8$ м) листів, що, можливо, монтувалися безпосередньо на склепіннях печей. Вони призначалися для сушіння зерна або рослинних стеблин. Листи мали високі (10—15 см) бортики, 3—5 см завтовшки.

Описана вище кераміка має найближчі аналогії в керамічному комплексі пам'яток волинцевського типу, відомих на території Дніпровського Лівобережжя. Звичайно вони етнічно визначаються як пам'ятки літописних сіверян²⁸ (це стосується як ліпного, так і кружального посуду). Виняток становить фрагментована невеличка ліпна посудина, знайдена в житлі № 2. Вона має циліндричну верхню частину, яка на середині висоти плавно переходить в розширеній тулуз (найбільший діаметр — 11 см, шийки — 9 см, висота — 10,5 см). Денце заокруглене (рис. 4, 3), стінки досить тонкі (0,5 см); по косо зрізаних вінцях нанесено насічку гострим предметом; тісто крихке, з домішкою піску та трави; колір поверхні світло-жовтий. Такі посудини невідомі на слов'ян-

ських пам'ятках, але трапляються серед кераміки, залишеної кочовим населенням басейну Дону та Сіверського Дінця²⁹. З інших знахідок слід згадати астрагали дрібної худоби з прокресленими мітками (рис. 6, 8—10).

Хронологію досліджуваного поселення можна визначити за аналогією з пам'ятками волинцевського типу, що датуються VII—VIII ст. На користь цього, насамперед, свідчить топографія та характер самого поселення, а також зібрани тут матеріали. Так, виявлене у житлі № 1 тричасточкова скляна намистина з срібною прокладкою має аналогії в пізньоаланських могильниках Північного Кавказу, де вони датуються за знайденими там же візантійськими та східними монетами VI—IX ст.³⁰ Чотирнадцятигранна намистина з цього ж житла виготовлена зі скла синього кольору і має численні аналогії серед прикрас з могильників Архон, Дмитрівського, Салтівського, час існування яких визначається з кінця VII—початком IX ст.³¹ Цим же часом можна датувати уламок мозаїчної намистини з напівземлянки № 2, яка за класифікацією В. Б. Ковалевської належить до типу «Д», хронологічно обмеженого початком VIII—IX ст.³² Так само датуються знайдені на поселенні бронзовий бубонець, сережка, срібні антропоморфні та з рослинним орнаментом бляшки, що характерні для пам'яток салтовського типу та згадуваних могильників Північного Кавказу (Чир-Юрт, Дуба-Юрт, Архон, Верхнього Салтова, Дмитрівського могильника та ін.). Таким чином, усі перелічені знахідки дають підставу вважати середину IX ст. вірогідною верхньою межею часу існування поселення.

Під час розкопок поселення було виявлено групу речей, які можуть вказувати на нижню хронологічну дату його існування. Так, наприклад, залізна прямоугольна видовженої форми пряжка з язичком (житло № 2) належить до так званих аварських старожитностей, які звичайно датуються VI—VII ст. н. е.³⁴ Бронзова бляшка з рослинним орнаментом, виявлена в ямі № 2, на жаль, не має прямих і повних аналогій серед речей салтовського типу, але вона є дуже близькою за стилем виконання до давньоугорських прикрас, що походять з могильників Приуралля, де вони датуються початком третьої четверті I тисячоліття н. е.³⁵ До того ж, поширення описаних вище намистин з VI ст. не суперечить висновку, що нижня межа життя на поселенні визначається другою половиною VII ст. Проведений аналіз керамічних матеріалів, морфологічно і типологічно близьких до посуду пам'яток волинцевського типу також свідчить на користь датування ранньосередньовічного шару поселення другою половиною VII — початком IX ст. н. е.³⁶

Викликає неабиякий інтерес факт наявності пам'яток з матеріалами волинцевського типу на Київському Подніпров'ї, тим більше, що тут, як ми бачили, вони датуються трохи пізнішим часом, ніж власне волинцевські пам'ятки. Це, на наш погляд, може пояснюватись тим, що певна частина лівобережного населення спорадично проникала на Правобережжя Дніпра. Але ця проблема потребує спеціального дослідження і виходить за межі даної статті.

¹ Березовець Д. Т. Дослідження на території Путивльського району Сумської області.— АП, 1952, т. 3, с. 242—250.

² Беспальчев В. Ф. Поля погребений в Роменском уезде Полтавской губ.— Труды XIV АС, 1911, т. 3.

³ Макаренко Н. Е. Отчет об археологических исследованиях в Полтавской губернии.— ИАК, 1906, вып. 22, с. 50—54.

⁴ Спицьин А. А. Древности антич. Л., 1928, с. 492—495.

⁵ Виноградский Ю. С. Раннеславянские памятники в окрестностях г. Сосница.— КСИА АН УССР, 1952, вып. 1, с. 50—52.

⁶ Березовець Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток на Сеймі в 1949—1950 рр.— АП, 1955, т. 5, с. 49; Березовець Д. Т. До питання про літописних сіверян.— Археологія, 1953, т. 8, с. 57.

⁷ Березовець Д. Т. Сіверяне перед образованием Киевской Руси. Автореф. канд. дис. М., 1969, с. 9.

⁸ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках волынцевского типа.—СА, 1959, № 29—30, с. 65.

⁹ Березовец Д. Т. Северяне..., с. 7.

¹⁰ Березовец Д. Т. Дослідження слов'янських пам'яток..., с. 56.

¹¹ Березовец Д. Т. Северяне..., с. 10.

¹² Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы накануне образования древнерусского государства (VIII — первая половина IX в.). М., 1968, с. 61—62.

¹³ Артамонов М. И. Болгарские культуры Северного и Западного Причерноморья.— В кн.: Доклады отделений и комиссий Географического общества СССР. Л., 1970, с. 29; Артамонов М. И. Славяне и болгары в Поднепровье.— Berichte den II International Congress fur slawische Archeologie, 1970, Bd. 1, S. 130.

¹⁴ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках..., с. 58—83.

¹⁵ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках..., с. 66.

¹⁶ Березовец Д. Т. Археологические памятники летописных северян.— КСИА АН УССР, 1953, вып. 2, с. 26.

¹⁷ Ляпушкин И. И. К вопросу о памятниках..., с. 83; Ляпушкин И. И. Славяне Восточной Европы..., с. 61, 71, 77, 86—87;

¹⁸ Третьяков П. Н. Об истоках культуры роменско-боршевской древнерусской группировки.— СА, 1969, № 4, с. 90.

¹⁹ Артамонов М. И. Вопросы расселения славян и советская археология.— В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 60; Артамонов М. И. Славяне и болгары в Поднепровье.

²⁰ Березовец Д. Т. До питання про літописних сіверян.— Археологія, 1953, т. 8, с. 49 и сл.; Березовец Д. Т. Археологические памятники..., с. 26.

²¹ Маршрутні обстеження басейнів лівих приток Дніпра у 1938, 1940, 1945—1948 рр., 1951, Див.: Ляпушкин И. И. Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа.— МИА, 1961, № 104, рис. 1.

²² Сухобоков О. В. Деякі проблеми вивчення роменської культури.— Археологія, 1971, вип. 3, с. 37—48, рис. 1.

²³ Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН СССР в 1971 г.— НА ИА АН УССР, ф. е. № 6035, 1971/57, с. 6—9, 11, 13—14, 20, 25, 28, 30; Горюнов Е. А. Отчет о работе Днепровского левобережного отряда ЛОИА АН ССР в 1972 г.— НА ИА АН УССР, ф. е., № 6287, 1972/90, с. 10—13, 16—18; Горюнов Е. А. О памятниках волынцевского типа.— КСИА АН СССР, 1975, № 144, с. 3—10.

²⁴ Краченко Н. М., Абашина Н. С., Горюховский Є. Л. Нові пам'ятки I тисячоліття н. е. на Київщині.— Археологія, 1975, 15, с. 87.

²⁵ Орлов Р. С. Исследование раннеславянских памятников на Киевщине.— В кн.: Археологические открытия 1969 г. К., 1970, с. 265; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва.— Археологія, 1972, вип. 5, с. 98—105.

²⁶ Фабрициус И. В. Отчет о рекогносировочной поездке в сс. Хотов и Ходосовку.— НА ИА АН УССР, ф. е. № 485, 1947/27, с. 2—3; Покровская Е. Ф. Отчет о работе группы экспедиции «Большой Киев» 1947 г.— НА ИА АН УССР, ф. е. 596, 1947/27, с. 6—7.

²⁷ Археологія Української РСР, т. 1. К., 1971, с. 179, 201 та ін.

²⁸ Березовец Д. Т. Северяне..., с. 6, 18.

²⁹ Артамонов М. И. Саркел—Белая Вежа.— Труды ВДАЕ; МИА, 1958, № 62, с. 34; Плетнева С. А. От кочевий к городам.— МИА, 1967, № 142, с. 116.

³⁰ Деопик В. Б. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв.— СА, 1961, № 3, с. 221.

³¹ Там же, с. 218, рис. 4, 18; Деопик В. Б. Классификация и хронология аланских украшений VI—IX вв.— МИА, 1963, № 114, 146; Плетнева С. А. От кочевий в городам, табл. 3.

³² Деопик В. Б. Классификация бус..., рис. 5, 59—60, с. 232.

³³ Деопик В. Б. Классификация и хронология..., с. 131; Плетнева С. А. От кочевий к городам, с. 142; Ляпушкин И. И. Памятники салтово-маяцкой культуры в бассейне р. Дона.— МИА, 1962, № 62, рис. 21.

³⁴ Fettich N. La decouverte de tombes princieres hunniques a Szeged — Nagyszeksos. Budapest, 1952, t. XXXVIII, 12; Laszlo Gyula. Etudes archeologiques sur l'histoire de la societe des Avares.— АН, с. п. XXXIV. Budapest, 1955; Csallany D. Archaeologische Denkmäler des Gepiden in Mitteldonaubechen (454—568) u. z. Budapest, 1961, old. 261.

³⁵ Ковалевская В. Б. Башкирия и евразийские степи IV—IX вв.— В кн.: Проблемы археологии и древней истории угров. М., 1972, рис. 3, 21.

О. В. СУХОБОКОВ

К вопросу о памятниках волынцевского типа

Резюме

В статье автор вновь поднимает вопрос о своеобразной группе памятников волынцевского типа, которые были локализованы на территории Днепровского Левобережья и до сих пор вызывают различные суждения относительно своей культурно-хронологической и

этнической интерпретации. В целом присоединяясь к точке зрения Д. Т. Березовца по вопросу о датировке этих памятников VII—VIII вв. н. э. и считая их принадлежасими северянскому племенному союзу, автор обращает внимание на факт существования аналогичных памятников в Киевском Поднепровье, обнаруженных в последнее время. Относительно более поздней датировки этих поселений (конец VII — начало IX вв. н. э.) дает возможность предполагать определенное перемещение какой-то части левобережного населения на правобережье Днепра в третьей четверти I тысячелетия н. э.

В. В. АУЛІХ

Про вивчення слов'яноруської кераміки

Термін «кераміка» в широкому розумінні означає вироби з природних глин або їх суміші з мінеральними домішками, випалені до каменеподібного стану. Цим терміном називають багато різноманітних виробів, починаючи від будівельних матеріалів до тонких мистецьких творів — художнього посуду та невеликої скульптури.

Вироби з випаленої глини досить крихкі, легко б'ються, зате добре зберігаються в ґрунті. Саме тому вони, в цілому і фрагментованому стані, становлять основну масу знахідок у культурних шарах більшості археологічних пам'яток. Зокрема, багатий асортимент кераміки властивий слов'янським пам'яткам ранньофеодального періоду. Тут є кухонний і столовий посуд, спеціалізовані посудини для будівельних (голосники) і виробничих цілей (тигельки), ливарні формочки і сопла, пряслиця для веретен, тягарці й грузила для сітей, світильники, іграшки, предмети культу, цегла-плінфа, а також плитки для облицювання стінок і викладання долівок монументальних споруд. Найчастіше трапляються цілі фрагментовані вироби кухонного та столового призначення. Проблематиці їх дослідження, головним чином, й присвячена ця стаття.

Незважаючи на гостру потребу, таким дослідженням приділяється поки що мало уваги. Найбільш численними є різні за своїм характером статті про керамічні матеріали окремих пам'яток. Натомість зовсім відсутні зведені праці про кераміку тих чи інших земель давньої Русі, не говорячи вже про монографії, які були б присвячені давньоруській кераміці взагалі, в усій багатогранності її різноманітності її проявів. Від виходу в світ (у 1948 р.) фундаментальної праці Б. О. Рибакова про давньоруське ремесло, де чимало місця відведено підсумкам і осмисленню відомостей про керамічне виробництво східних слов'ян¹, у вітчизняній археологічній літературі не з'явилось жодної монографії чи навіть докладної статті, в якій у широкому плані були б порушені питання розвитку східнослов'янської кераміки на основі найновіших матеріалів розкопок. Певні аспекти розвитку давньоруської гончарної техніки розглянуто в ряді статей О. О. Бобринського². Крім того, коротку характеристику керамічного матеріалу знаходимо майже в усіх дослідженнях, присвячених давньоруським пам'яткам — Києву, Гродно, Рязані, Войну, Родні, Колодяжину, Пліснеську, Дорогичину³ та ін. Детальніше опрацьована кераміка Новгорода, Таманського городища, Червоня, Галича⁴, а також Старої Ладоги, для інтерпретації якої Я. В. Станкевич використала дуже цікаві етнографічні паралелі⁵. Останнім часом опублікована серйозна праця про кераміку Москви⁶. Однак її автор, хоч і охоплює широкий хронологічний період, основну увагу приділяє пізньофеодальному часу. Спорадично з'являються на сторінках журналів також невеликі статті з аналізом керамічного матеріалу окремих пам'яток або його груп в межах певної території⁷.

Як видно з цього короткого схематичного переліку, за останні 25 років нагромаджено чимало нових фактів, у зв'язку з чим назріла не-

обхідність нових узагальнень. Але справа в тому, що всі ці видання дуже різні за характером порушуваних питань і хронологічними рамками, за способом викладу. Крім того, термінологічна неузгодженість та сккупість ілюстративного матеріалу в деяких публікаціях створюють значні труднощі при опрацюванні кераміки давньоруського часу.

У нашій статті розглядається проблематика дослідження слов'яно-русської кераміки кінця VII—VIII ст. В соціально-економічному плані це період остаточного розкладу первіснообщинних відносин і становлення та розвитку феодальних відносин, тобто феодальний і ранньофеодальний період історії давньоруського суспільства. Нагадаємо, що нижньою хронологічною межею епохи феодалізму в східних слов'ян В. І. Ленін вважав IX ст. н. е.⁸

Становлення нової економічної формaciї й дальше визначення рис класового суспільства було ґрунтом для ряду похідних явищ, серед яких на перший план висувається виникнення великих феодальних держав. На східнослов'янському ґрунті завершення процесу консолідації племен у союзи привело до їх політичного об'єднання в рамках єдиної могутньої держави східних слов'ян — Київської Русі і до формування давньоруської народності.

Згодом нові виробничі відносини зумовлюють дальнє піднесення продуктивних сил. Зокрема, спостерігається швидкий розвиток ремесла, відокремлення нових його галузей, зростання міст. Розвиток виробництва, в основі якого лежав натуральний характер господарства, неминуче вів до феодальної роздробленості. Посилення місцевої знаті й економічне зміщення міст призводило, в свою чергу, до їх політико-адміністративного відокремлення.

В результаті постійно зростаючої експлуатації залежного населення у XI—XII ст. відбувалося загострення класової боротьби, що стало поштовхом для створення сильних органів державної влади, здатних до ефективного придушення будь-яких проявів соціального протесту.

Татаро-монгольська навала відчутно зруйнувала економіку давньої Русі, спричинила до значного політичного послаблення країни. У середині XIV ст. частина західноруських земель була загарбана феодальними володарями Польщі та Литви і відірвана від решти руських територій, втративши на довгі століття свою політичну незалежність.

Загальна тенденція у розвитку продуктивних сил знайшла вираз у розквіті гончарного виробництва. У VII ст. воно було ще домашнім промислом і базувалося на примітивній ліпній техніці. Протягом всього давньоруського періоду гончарство зазнало величезної еволюції, яка полягає, головним чином, у засвоенні й удосконаленні кружальної техніки виготовлення посуду, що, в свою чергу, сприяло виділенню цього виробництва в окрему спеціалізовану галузь ремесла, зокрема в місті. У сільській місцевості ще довгий час поряд з ремісничою продукцією існувало примітивне гончарство у формі підсобного домашнього промислу⁹.

Коротко зупинимось на загальній характеристиці джерельної бази для вивчення слов'яно-русської кераміки. Писемні джерела майже не згадують про неї. Уривчасті свідчення давньоруських літописів про «скудельників» є надто загальними, позбавленими матеріалу для якихось висновків чи узагальнень. Основною базою залишаються археологічні джерела, які дають надійну інформацію про техніку гончарного виробництва та його остаточний результат — керамічну продукцію у всіх її різновидах, розкривають еволюцію цієї галузі ремесла у часі й просторі. Проте вони майже не містять даних для аналізу таких явищ, як суспільні форми організації праці, юридичне становище гончарів, збут продукції тощо. Виняток становлять гончарські клейма, які й досі викликають жваву дискусію і заслуговують більш детального обговорення.

Важливим є питання про методи досліджень кераміки. В останні роки широко використовуються в цій галузі методи, запозичені з різних точних і природничих наук¹⁰, і особливо застосовані в лабораторіях сучасних керамічних підприємств. Однак для вивчення кераміки таким шляхом потрібне лабораторне обладнання і спеціальні технічні знання. Найдоступніший з нових методів опрацювання керамічного матеріалу — статистичний — вимагає спеціальних критеріїв його добору у польових умовах і не може успішно застосовуватися до старих колекцій, укомплектованих традиційним способом. А найчастіше саме такі збірки є у розпорядженні сучасного дослідника.

Оскільки в більшості археологічних установ відсутні відповідні лабораторії, де для вивчення технології виробництва посуду можна було б застосувати фізико-хімічні методи, то дослідження слов'яноруської кераміки на даному етапі доводиться вести традиційним способом, широко залишаючи дані порівняльно-типологічного аналізу.

Серед проблем, пов'язаних з вивченням гончарства як ремесла, однією з найважливіших є еволюція техніки виробництва. На перше місце висувається широко дискутоване у спеціальній літературі питання про час появи і послідовні етапи розвитку гончарського круга. В наукових працях існує кілька поглядів на історію розвитку кружальної техніки в східних слов'ян. Між іншим, це питання відігравало, в свій час, значну роль у з'ясуванні можливості генетичного зв'язку між носіями черняхівської культури і пізнішим, безперечно, вже слов'янським населенням. Ряд дослідників, на чолі з Б. О. Рибаковим¹¹, вважають появу гончарського круга ознакою виділення гончарства як галузі ремесла, хоч початково, можливо, воно мало характер підсобного сезонного виробництва (така форма його, наприклад, збереглась до початку нашого століття у західних районах Білорусії)¹².

З історією появи і дальшими шляхами розвитку гончарського круга пов'язане питання про техніку обточування посуду на примітивному ручному крузі. Деякі дослідники, зокрема І. І. Ляпушкін та Г. І. Смирнова, визначають виготовлені таким способом посудини як ліпні, що не відповідає фактичному станові розвитку гончарної справи. Техніку обточування глибоко й всебічно вивчив на основі етнографічних матеріалів і описав В. Голубович¹³. Важливо встановити момент переходу від обточування до розвинутої досконалої техніки виготовлення посуду на швидкоротаційному ножному крузі. У фахівній літературі цей переход ототожнюють з перетворенням «жіночого» гончарства у «чоловіче», коли воно з підсобного сезонного заняття жінок розвинулось у галузь ремесла, яка стала спеціальністю чоловіків-професіоналів. У давній Русі згаданий процес проходив порівняно пізно, і довгий час обидві форми гончарного виробництва існували паралельно, у відсталих районах на-віть до недавнього часу.

Цікавий і майже не вивчений розвиток орнаментування слов'яноруського посуду. Загальновідомо, скільки уваги дослідники присвячують вивченню орнаментації кераміки і до яких важливих висновків приходять. Введення кружальної техніки помітно вплинуло на спосіб прикрашування посуду, значно звузило коло декоративних елементів, які звелись, головним чином, до горизонтально розміщених прямих і хвилястих ліній, нанесених гострим одно- або багатозубчастим знаряддям (гребінцем). Рідше трапляється орнамент у вигляді наколів, насічок і, зокрема, відбитків штампиків. Цей тип дуже поширеній у синхронних комплексах західнослов'янської території. Але навіть попереднє ознайомлення з цим питанням дає змогу ствердити наявність, з одного боку, спільніх для широкої староруської території особливостей, а з другого — вказати на повні локальні риси в оздобленні давньоруського посуду різних районів. Отже, не викликає сумніву перспективність глибшого дослідження в цьому напрямі.

Освоєння нової техніки значно вплинуло й на збагачення асортименту і розвиток керамічних форм. На початковому етапі використання гончарної кружальної техніки різноманітних форм було дуже мало: на крузі виготовлялись майже виключно горщики, а інші вироби — кубки, сковорідки за традицією залишались ліпними. З уdochконаленням техніки розширяється асортимент кружальної кераміки і з'являється ряд нових форм. Майже зовсім зникає посуд, виготовлений ручним способом. Подібно до того, як застосування круга вплинуло на характер орнаменту, простежуються аналогічні зміни форм і типів, а також своєрідна стандартизація — поява однотипних виробів, спільних для всієї території давньої Русі. Асортимент керамічного посуду зумовлювався певною мірою і розвитком інших галузей ремесла: гляняні сковорідки зникають, натомість з'являються досконаліші залізні, значно скорочується виробництво глянняних столових мисок, які, мабуть, були замінені мисками, виточеними з дерева.

Порівняльно-типологічний аналіз кераміки є лише одним з методів, що веде до розробки хронології і періодизації цієї важливої, найбільш масової групи матеріалів. Важко переоцінити її значення, адже кераміка здебільшого — це єдиний критерій для визначення культурної і хронологічної належності археологічних пам'яток. Тим часом, питанням періодизації давньоруської кераміки приділено ще мало уваги. На це цілком слушно вказав ще П. О. Раппопорт¹⁴, який відзначив, що існуючий поділ східнослов'янського посуду на ліпний (VIII—IX ст.) та кружальний (X—XIII ст.), у крашому разі з поділом останнього ще на гончарну кераміку (X—XI, XII—XIII ст.), далеко недостатній. Справді, як свідчать результати досліджень останніх років, така схема на сучасному рівні вже не задовольняє, не кажучи навіть про те, що її у загальних рисах вона не може вважатися єдиною для всієї східнослов'янської території. Слід пам'ятати, що темпи розвитку матеріальної культури в залежності від різних внутрішніх і зовнішніх причин могли бути різними в тих чи інших районах давньоруської території. Відповідно до цього її схема періодизації кераміки повинна бути конкретизована не тільки за часом, але й за місцем.

Наступним важливим питанням є всебічне вивчення генезису давньоруських керамічних форм, насамперед встановлення їх зв'язку з посудом попередніх періодів, зокрема з комплексом ліпної слов'янської кераміки VI—VII ст. Це завдання ускладнюється впровадженням кружальної техніки, яка майже повністю змінила весь технологічний процес. Спроба такого пов'язання була зроблена на матеріалах ріпнівського селища (Ріпнів I)¹⁵. Але цей аспект дослідження заслуговує на те, щоб його продовжувати й всебічно поглиблювати.

Не менш серйозною проблемою є вивчення зовнішніх впливів і наявності запозичених форм. З цим найчастіше мають справу дослідники периферичних територій археологічних культур. Так, наприклад, для південно-західних районів давньої Русі важливо простежити можливі впливи високорозвинутих гончарних центрів Північного Подунав'я, а також запозичення певних форм і типів з західнослов'янської території. Наприклад, так званий дорогичинський тип горщиків¹⁶ з циліндричною шийкою виділений Х. Мусянович у Дорогичині. Найімовірніше, він виник під впливом подібної групи посуду із сусідньої мазовецької території. Найчастіше простежити ці явища можна лише за певними елементами, а не формами в цілому. Основні форми керамічних виробів давньоруського періоду дуже стійкі і мають широкий ареал поширення.

Необхідно також враховувати функції конкретних виробів, оскільки існує очевидний зв'язок між формою і навіть способом закінчення та оздоблення поверхні посудин та практичним їх призначенням. Вивчення цієї цікавої проблеми, особливо складне для періоду VII—XIII ст., тому що для інтерпретації призначення керамічних виробів дослідник

змушений користуватися етнографічними аналогіями пізніших історичних періодів, джерельна база яких значно багатша. Прикладом може бути праця Й. Круппе про варшавське гончарство XIV—XV ст., у якій автор широко використав синхронні твори західноєвропейського живопису, графіки й скульптури, де посуд зображене в його практичному, побутовому застосуванні¹⁷. Й. Круппе висловив навіть думку, що саме висновки про практичне призначення конкретних форм повинні лягти в основу систематики керамічного посуду. Щодо існуючого поділу за свою тільки абстрактно взятою формою, то він лише затемнює справжню картину. На думку Й. Круппе, формальні ознаки повинні займати допоміжне, другорядне місце в класифікації кераміки.

Можливо, такий критерій придатний для характеристики пізньофеодальної кераміки. Якщо йдеться про давньоруську, то, на нашу думку, треба зберегти в основі її класифікації традиційний формально-типологічний критерій. Поки що у нас надто мало даних для вивчення конкретних функцій окремих форм чи типів посуду, і тому ми повинні обмежуватися лише більш-менш ймовірними здогадками.

Ще одне коло питань, на яких варто зупинитися, охоплює організацію гончарного виробництва. Проблема «жіночого» і «чоловічого» гончарства, яку пов'язують з переходом до кружальної техніки, тобто з процесом зародження високорозвинутого гончарного ремесла зараз широко дискутується. Самі терміни — «жіноче» і «чоловіче» гончарство — слід, очевидно, вважати умовними. Адже роль жінок і чоловіків у цьому виробництві ще далеко не вивчена. Навіть у пізніший час, зокрема у сільській місцевості, жінка-гончар — не рідкість. Очевидно, ця галузь ремісничої діяльності, подібно до ткацтва і деяких інших домашніх промислів, ніколи не являла собою чисто «чоловічої» сфери.

Характеризуючи співвідношення міського й сільського гончарного ремесла, необхідно брати до уваги не тільки різницю в рівні професійної майстерності, але й різний асортимент виробів обох груп, наприклад, більшу питому вагу парадного столового посуду в продукції міських ремісників. Слід порушити й питання про ринок збути міських і сільських майстерень. Але для більш-менш грунтовних висновків і припущенъ необхідне глибоке й повне вивчення синхронних пам'яток мікрорайону (наприклад, городища-міста та навколоїшніх селищ і могильників). Інакше будь-які міркування на цю тему будуть позбавлені конкретного ґрунту. Цікаві є також спроби простежити різницю між сільським ремеслом і гончарством вотчинних майстерень. Панує думка, що ремісники вотчинних майстерень в багатьох випадках не поступалися майстерністю міським колегам. Однак і в цьому плані дослідники висловлюють здебільшого тільки припущення.

Зупинимось на досліджені знаків на денцях посудин, так званих клейм. Щодо їх інтерпретації висловлено ряд думок. Одні дослідники приписують їм магічне або культове значення¹⁸, інші — вважають знаками майстрів чи майстерень¹⁹. Частина клейм, безсумнівно, є відбитками конструкцій гончарського круга²⁰. Необхідно підкреслити, що в ряді районів вони не мали масового поширення і в колекціях кераміки днища з клеймами становлять незначний відсоток у порівнянні з усіма знайденими клеймами на тій чи іншій пам'ятці.

Можна було б сформулювати ще ряд питань, що становлять певний інтерес, але ми обмежилися вужчим колом проблем, які, на нашу думку, є вузловими. Розробка їх напевно збагатить наші знання про розвиток керамічного виробництва у східних слов'ян, про час виникнення і шляхи розвитку гончарного ремесла. Це, насамперед, допоможе розкрити певні закономірності розвитку ремесла на території давньої Русі. Безперечно, дослідження найближчих років внесуть багато нових матеріалів і спостережень для висвітлення розглянутої тут проблематики.

- ¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 71—76, 163—182, 342—374.
- ² Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг.—СА, 1962, № 3, с. 33—52; Бобринский А. А. К изучению техники древнерусского гончарства.—Вестник МГУ, 1962, № 2, с. 39—54; Бобринский А. А. Гончарные круги Восточной Европы IX—XII вв. Автографат кандидатской диссертации. М., 1962.
- ³ Каргер М. К. Древний Киев, т. I. М.—Л., 1958, с. 411—444; Воронин Н. Н. Древнее Гродно.—МИА, 1954, № 41, с. 40—42, 58—61, 168—170; Монгайт А. А. Старая Рязань.—МИА, 1955, № 49, с. 108—130; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Давньоруське місто Войн. К., 1966, с. 81—86; Мезенцева Г. Г. Дансьоруське місто Родень. К., 1968, с. 96—104; Юра Р. О. Древний Колодяжин.—АП, 1962, т. 12, с. 110—115; Кучера М. П. Древний Плесеcк.—АП, 1962, т. 12, с. 143—154; Кучера М. П. Керамика древнего Плесеcк.—Археология, 1961, т. 12, с. 143—154; Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym Średniowieczu. Materiały wczesnosredniowieczne, t. 6. Warszawa—Wrocław—Krakow, 1969, s. 137—149.
- ⁴ Смирнова Г. П. Опыт классификации керамики древнего Новгорода.—Труды Новгородской археологической экспедиции, 1—МИА, 1956, № 55, с. 228—248; Плетнева С. А. Средневековая керамика Таманского городища.—Керамика и стекло древней Тмутаракани. М., 1963, с. 5—72; Abramowicz A. Ceramika z Czernipa nad Niszwą.—Archeologia Polski, t. 4. Warszawa, 1956, с. 228—248; Малевская М. В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв.—КСИИМК, 1963, вып. 120, с. 3—14.
- ⁵ Станкевич Я. В. Керамика нижнего слоя Старой Ладоги.—СА, 1950, № 14, с. 187—216; Станкевич Я. В. Классификация керамики древнего культурного слоя Старой Ладоги.—1951, № 15, с. 219—246.
- ⁶ Розенфельдт Р. Л. Московское керамическое производство XII—XVIII вв. М., 1968.
- ⁷ Кучера М. П. Про одну группу середньої кераміки на території УРСР.—В кн.: Слов'яно-русікі старожитності. К., 1969, с. 174—181.
- ⁸ Лепін В. І. Повне зібр. творів, вид. 5, т. 25, с. 225.
- ⁹ Holubowicz W. Garncarstwo wiejskie zachodnich terenow Bialorusi. Тогіл, 1950, с. 11.
- ¹⁰ Августиник А. И. К вопросу о методике исследования древней керамики.—КСИИМК, 1956, вып. 64, с. 149—156. Godlewski Z. Zastosowanie badań radiologicznych do odtwarzania technologii przedmiotów zabytkowych ceramicznych i metalowych.—Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej, R. 10, 1962, N 1—2, s. 159—166; Kociszewski L., Kruppe J. Niektore badania fizyko-chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej.—Kwartalnik Historii Kultury Materiałnej, R. 10, 1962, N 1—2, s. 166—178.
- ¹¹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. М., 1948, с. 76, 165.
- ¹² Holubowicz W. Garncarstwo wiejskie..., s. 11.
- ¹³ Holecbowicz W. Ganczarstwo wiejskie..., s. 144—145.
- ¹⁴ Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества XXIII вв.—МИА, 1956, № 52, с. 20—21.
- ¹⁵ Аулих В. В. Основні результати археологічного дослідження древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської обл.—В кн.: Дисертаційний збірник. К., 1958, с. 34, 51.
- ¹⁶ Musianowicz K. Drohiczyn we wczesnym średniowieczu, s. 138.
- ¹⁷ Kruppe J. Garcarstwo warszawskie w wiekach XIV—XV. Warszawa—Wrocław—Krakow, 1967, s. 21—22, 105—200.
- ¹⁸ Szymański W. Przyczynek do dyskusji nad zagadnieniem znaków garncarskich na wczesnośredniowiecznej ceramice słowiańskiej.—Archeologia Polski, t. 12, s. 216—233.
- ¹⁹ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси, с. 175—182, 363—367.
- ²⁰ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг, с. 33—52.

В. В. АУЛИХ

Об изучении славянорусской керамики

Резюме

В статье подчеркивается значение славянорусской керамики как важного исторического источника. Автор рассматривает состояние изученности керамики и намечает пути дальнейшего ее исследования. Особое внимание уделено вопросу о роли и развитии гончарного производства, о влиянии новой техники на форму и орнаментацию керамических изделий. Характеризуются также основные методы изучения этой группы материалов.

Римов — давньоруське місто-застава

«Се у Римѣ кричатъ под саблями половецкими»¹ — такими словами констатував автор «Слова о полку Ігоревім» розгром давньоруського міста-застави Рима (Римова) ханом Кончаком влітку 1185 р. Назва цього міста-застави на прикордонні Київського князівства з половецьким степом двічі згадується й літописами: у Лаврентіївському під 1096 р. в «Поучении» Володимира Мономаха: «... идохомъ на вои ихъ, за Римов (видлення наше.— М. С.), и бох ны поможе»; у Іпатіївському під 1185 р.: «... То слышавше Половци, и возвратишася отъ Переяславя. Идоushi же мимо пристоупиша к Римови...» і далі: «Половци же вземше городъ Римовъ, и ополониша полона, и поидаша во свояси».

Думки дослідників про місце розташування давньоруського Рима (Римова) різні², В. Г. Ляскоронський припускає, що це — у пониззі р. Сули поблизу гирла її правої притоки Буромки, на місці сучасної Малої Буромки. З ним погоджувався і К. В. Кудряшов. Н. П. Барсов локалізував Рим в околицях с. Римарівки на р. Груні поблизу м. Гадяча. П. В. Голубовський, думку якого підтримували Д. І. Багалій, С. М. Соловйов та інші, розташував його у межах урочища «Рим» в Прилуцькому повіті Полтавської губернії. В. І. Довженок, В. К. Гончаров, Р. О. Юра пов'язують це місто з Тарабасівським городищем на Сулі. Ю. А. Ліпкінг відносить його до Гочівського городища на р. Псла (Біловський район Білгородської області).

Як бачимо, згадані місця розсіяні на великій території Лівобережної України від пониззя Сули до верхів'їв Псла. Дослідники чомусь залишили поза увагою свідчення літопису, які стосуються визначення макрорайону можливого місцерозташування Рима: «...Половци же вземше городъ Римовъ, и ополониша полона и поидаша во свояси». І кількома рядками нижче: «... а друзии Половце, идоша по онои стороне к Поутивлю. Кза оу силахъ тяжкихъ, и повоеавши волости и села ихъ пожгса. Пожгоша же и острогъ оу Поутивля, и возвратиша во свояси»³. З наведеного уривка виходить, що, по-перше, Кза по відношенню до Кончака, коли той повертається від Переяслава і розгромив Рим, був на «оної», тобто на «ратной» — лівій стороні Дніпра. Подруге, Кза з Кончаком не з'єднувався, а тому і не міг брати участі у здобутті міста-застави Рима, всупереч припущення Ю. А. Ліпкінга, що половці здобували його об'єднаними силами Кончака та Кзи. По-третє, Кончак, який повертається від Переяслава і громив Рим, був на правому боці Дніпра. Отже виходить, що місто-заставу Рим слід шукати в межах Київської землі, точніше — в її подніпровському пограниччі, Адже на лівобережжі Дніпра лежали володіння Переяславського князівства, а сам Кончак пропонував Кзи: «Поидемъ на Киевъскою сторону»⁴.

Про який же похід йдеться в «Поучении» Мономаха? Певно, він належав до значних, оскільки князь брав у ньому участь («идохомъ на вои ихъ, за Римовъ»).

Простежимо уважно за літописами діяльність Володимира Мономаха. До знищення «Ітларевої чади» та Кітана у 1095 р. в Переяславі та на Трубежі у нього не було походів на половців, які він міг би характеризувати як розгромні («избиша ихъ, а друзья поимаша»). Виступ 1093 р. на Правобережжі, який закінчився ганебною поразкою і загибеллю брата Ростислава у Стугні, не може братися до уваги.

Всі переможні для русів походи на лівобережжя Дніпра, очолювані Святополком та Володимиром Мономахом, відбувалися: 1096 р. (похід на Тугоркан) — р. Трубіж; 1101 р. — р. Золотча (Золотоноша?); 1106 р. (на Шарукана та Боняка) — Лубни на Сулі; 1109 р. — Сіверський Дінець; 1110 р. — Войнь на Сулі; 1111 р. — міста Шарукан, Сугров

на Сіверському Дінці («шедше за Голтавомъ»); 1113 р.—у Виря; 1116 р.—Сіверський Донець (сам Володимир не брав участі, син Володимира Ярополк та Всеvolod Давидович здобули Сугров, Шарукан, Балін). З того часу до кінця життя (вмер Володимир 19 травня 1125 р.) князь на половців не ходив.

Таким чином, коло наших пошуків скороочується до «безадресного» походу на половців Святополка і Володимира Мономаха у 1103 р. в глиб Половецької землі, на р. Сутін—Молочні Води. Цей виступ здійснювався по правобережжю Дніпра «на конихъ и въ лодяхъ. И придоша ниже порогъ, и сташа въ протолчехъ и в Хортичимъ острове, и вседоша на коне, и пешъци из лодей выседавше идоша в поле 4 дни, и придоша на Сутинъ»⁵.

Це єдиний похід, грандіозний за своїм задумом та блискучий за результатами, який міг бути особливо відзначений Володимиром і який ми маємо підставу вважати походом «за Римовъ». Таким чином, дві загадки Рима літописами у зв'язку з двома подіями, розділеними понад 80 роками, приводять до висновку, що давньоруське місто-застава Рим або Римов існував на правобережжі Дніпра.

Такими є історико-географічні аспекти цього питання. Розглянемо його з точки зору воєнно-тактичної.

З літопису відомо, що хан Кончак недаремно заслужив на Русі епітети «окаанъныи и безбожный и треклятыи Кончакъ»⁶. Стратегічним задумом його було здобуття Києва і розгром Київської землі. Про це свідчить його суперечка з ханом Кзою після поразки сіверських військ і захоплення в полон Ігоря та його соратників: «Половце победивъше Игоря с братьею, и взяша гордость великоу, и скоупиша всъ языкъ свои на Роускою землю. И бысть оу нихъ котора. Молвяшеть бо Кончакъ «Поидемъ на Киевъскою стороноу, где соуть избита братъя наша и великии князъ наш Бонякъ. А Кза молвяшеть: поидемъ на Семь, где ся остале жены и дети, готовъ намъ полонъ с обранъ, емлемъ же горды без опаса. И тако разделишася на двое. Кончакъ поиде к Переяславлю и остоупи городъ, и бишася тоу всъ днь». Слови «всъ днь», мабуть, слід читати «все дене» — «все дни»⁷.

Отже, переяславський князь Володимир Глібович надіслав звістку Святославу і Рюріку у Київ та Давидові у Треполь, коли половці були вже біля міста. На це вказують його слова: «Се Половыци оу мене. А помозите ми!»⁸. Відстань між Переяславом і Києвом майже 130 км, а Переяславом і Треполем — 45 км. «Святослав же слашеть ко Давыдъ, а Давыдъ стояшеть оу Треполя»⁹. Відстань від Києва до Треполя — близько 60 км. Зваживши на те, що «Смолняне же почаша вече деяти», слід також врахувати втрати часу на вічє та надіслання відповіді Святославу. Зворотний шлях гінця (Треполь—Київ) — 60 км. Таким чином, було втрачено не менше трьох днів з того моменту, коли «Святослав же съ Рюрикомъ и со инеми помочими влегоша во Днепръ противу Половцемъ, а Давыдъ возвратися опять со Смолняны. То слышавше Половци, и возвратиша[s] я от Переяславя. Идоущи же мимо пристоупиша к Римови»¹⁰.

По Дніпру на човнах руські дружини повинні були пройти понад 130 км до гирла Трубежу, а Кончаку до Зарубинської переправи — близько 10 км (він випереджав супротивника на два дні). «И тако князе Роуские опоздишася и не заехаша ихъ. Половци же вземше городъ Римовъ, и ополониша полона, и поидоша во свояси»¹¹.

Напад почався з району зосередження половців поблизу озера Лиман (Зміївського району Харківської області). Розіславши по вежах конвойні загони з полоненими, половці вийшли з-за «Дону» — Сіверського Дінця — через Зміївську переправу й вдерлися на Русь. Кза повернув до Путівля, Кончак — на захід, їмовірніше, шляхом Лтава—Миргород—Лубни—Горошин на Сулі. Тут частина половецьких військ

обложила застави по Сулі, а частина повз Канів або Заруб кинулася на Поросся. Сам Кончак обложив Переяслав. Розбивши міста-застави по Сулі й Росі, він забезпечив свій тил та лівий фланг Кзи. Але поділення військ не допомогло йому оволодіти столицею Переяславського князівства. «По Руси и по Сули гради поделиша», — говорить про це автор «Слова». Розгрому Поросся та облозі Переяслава міг перешкодити Давид, але він злякався й, зрадивши Святослава, повернув дружини назад і пішов до Смоленська.

У якому напрямку Кончаку було зручніше та безпечніше відступати? Цілком очевидно, що військам, обтяженим полоненими та обозами з трофеями, йти назад лівобережжям було недоцільно. Позаду лежали руїни спалених міст й спустошених повітів, переправи через численні річки. Найзручніший шлях був поряд. Форсуючи Дніпро поблизу Заруба біля гирла Трубежу, Кончак з'єднувався з військами, які громили Поросся, і по торованому шляху вздовж Дніпра (Гречнику) уникав погоні. На цьому шляху до нього могли приєднатися війська, що воювали по Сулі. Сили зосереджувались. Крім того, він міг скористатися й човнами, як це робили руські войни, спускаючись униз по Дніпру. З тактикою руських князів Кончак добре ознайомився, бо не раз брав участь найманцем у їхніх міжусобицях. Попереду були русько-половецькі переправи біля гирла Орелі-Переволочинська та гирла річки Протовча-Протовчанська, де на карті Боплана (XVII ст.) вказана Татарська переправа (трохи вище с. Обухівки Дніпропетровського району).

На карті Верхньодніпровського повіту, виготовленій земським землеміром Денисенком у 1900 р., приблизно за 6 верст від гирла, на річці Самоткань позначено містечко «Рымъ». Знизу по течії до нього підходило заплавне болото, за яким розташувався «Рымский лесъ». Вище по річці було село «Рымъ», а ще вище — між верхів'ями балок Терновата та Глибока — «Рымские хутора»¹². Ця ж група топонімів є й на планшетах Катеринославської губернії в межах території, координати якої $3^{\circ}40'$ — $40^{\circ}20'$ східної довготи та $48^{\circ}44'$ — $48^{\circ}30'$ північної широти¹³. Згадане містечко «Рымъ» зафіковане й статистикою 1900—1911 pp.¹⁴ Цілком можливо, що група назв, співзвучних Риму «Слова» та літописному Римову й Римському болоту, явище невипадкове. До речі, Римський ліс і село Рим й досі зберігають ті ж назви*. І нині Римський ліс уверх по р. Самоткані переходить в заплавне болото, де до червня—липня залишаються вологі місця. Взагалі ж заплава розорюється під городи, однак велика площа використовується під випас. Тому ми маємо право припустити, що картографічний «Рымский лесъ» позначений на місці середньовічного болота та лісу.

На нашу думку, саме тут, на шляху до Протовчанського броду біля р. Самоткані, правої притоки Дніпра, стояло містечко-застава на прикордонні Київського князівства — Рим (Римов), очевидно, з чорноклобуцьким гарнізоном, який Кончак розгромив мимохідь. Невеличкий гарнізон застави, безумовно, не міг витримати штурму переважаючих сил ворога.

Розбивши Рим (Римов), війська Кончака спокійно перейшли Дніпро Протовчанським бродом і по межиріччю Орелі та Самари найкоротшим шляхом досягли верхів'їв Тору, де стояв стан половецької орди. Звідси, з Тору, утік Ігор на Русь напередодні приходу Кончака. Розрахунки часу навали Кончака на Русь з великою мірою вірогідності зроблені Б. О. Рибаковим¹⁵.

Археологами Л. П. Криловою та І. М. Єліновим разом з автором статті знайдено стародавнє городище у межах картографічного міста «Рымъ» у долині р. Самоткань під Римським лісом (рис. 1). У 1973 р.

* На жаль, ми не маємо в своєму розпорядженні джерел, що могли б пояснити походження вказаних топонімів. Місцеві старожили також не знають, звідки походять назви, синонімічні Риму.

тут провів розвідку Д. Я. Телегін, обстеживши два невеличкіх рівчики. Знайдені фрагменти кераміки датуються періодом до Київської Русі (зарубинецьким?). Систематичного обстеження та археологічного вивчення вказаного району не провадилося.

Наявні матеріали дають підставу для таких висновків. Як свідчить докладний аналіз літописних даних, місто-застава Рим стояло на прикордонні Київського князівства з степом. Макрорайон місцевонаходження Римова (Римова) згідно з «Поученим» Мономаха та літописним опо-

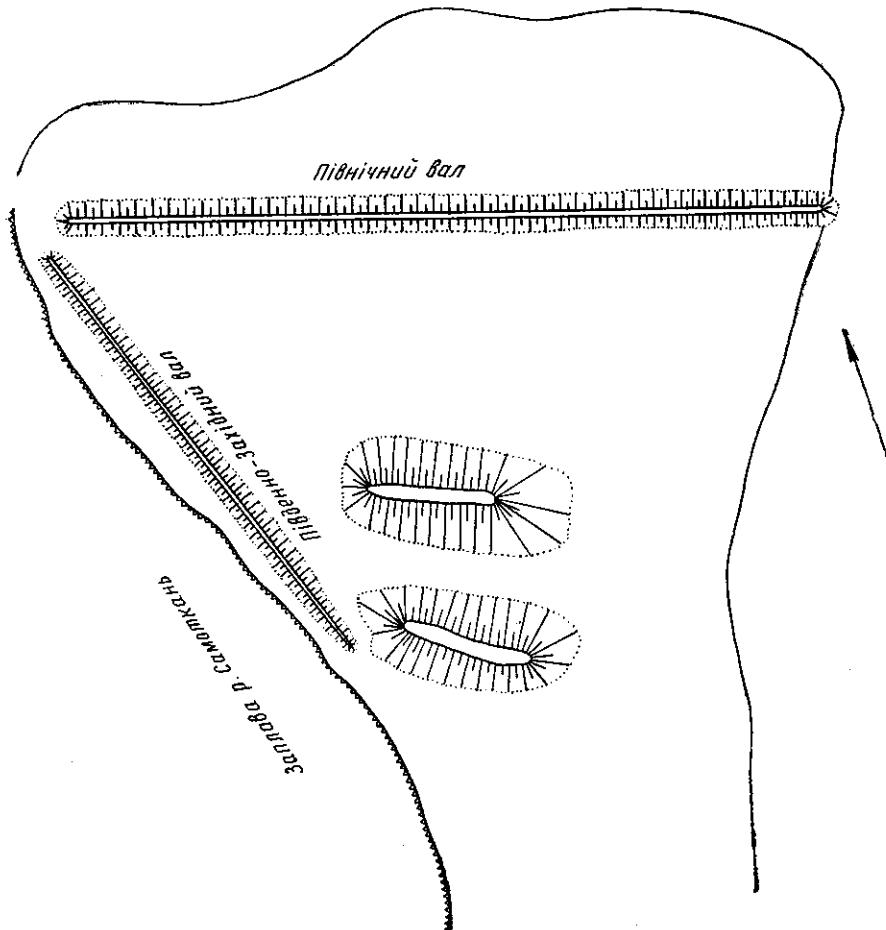

Рис. 1. Схема ймовірного місцезнаходження давньоруського міста-застави Римова.

віданням 1185 р. визначається правобережжям Дніпра. Що ж до наведених припущень про його розташування на лівобережжі Дніпра, то їх слід відхилити, бо вони не враховують основні джерела в повному обсягу, зокрема, той незаперечний факт, що військо хана Қзи відносно дружин Кончака — «идоша по онои стороне к Поутивлю», тобто по лівому боці ріки. Ця фраза свідчить, що Кончак був на правому березі Дніпра.

Дізнавшись про те, що Святослав з Рюріком «влегоша въ Днепръ», Кончак негайно зняв облогу Переяслава і відступив за Дніпро. Коли б Рим стояв поблизу Зарубинської переправи, він би не зупинився там, бо за ним гналися. Це — побічне підтвердження того, що Рим був від Заруба на великій відстані. Тільки переконавшись у тому, що дружини Святослава і Рюріка припинили переслідування та повернули до Киє-

ва, Кончак міг атакувати місто-заставу Рим. Коли ж він дізnavся про припинення погоні? Відстань між Києвом та Зарубинською переправою (майже 116 км) Святослав подолав не менше як за дві доби. Побачивши, що половці втекли, він одразу не вирушив у зворотну дорогу, а розвідники Кончака не могли приєднатись до своїх, доки не переконались, що руські повернули назад. Припустимо, що вони ще день були біля Заруба. Якщо швидкість просування дружин Кончака з полоном була не більше ніж 40—50 км на добу, а розвідників — приблизно 60—70 км на добу, не важко підрахувати, коли вони змогли наздогнати Кончака. Ось ці підрахунки.

Відстань від Переяслава до Рима (Верхньодніпровська) — приблизно 319 км, від Заруба (гирло р. Трубежу) до Рима — 310 км. Кончак подолав цю відстань максимум за вісім діб, мінімум за 6,4, а розвідники (від Заруба) відповідно — за 5,1 та 4,4 доби. Якщо Кончак ішов з найменшою швидкістю, а розвідники з найбільшою, зустріч між ними відбулася на 280-му кілометрі. І навпаки, коли Кончак рухався максимально швидко, а розвідники повільно, то вони зустрілися на 300-му кілометрі. Це означає, що Кончак був повідомлений про припинення погоні лише на підході до міста-застави Рима (Римова). Звітка заспокоїла хана. На шляху до Протовчанської переправи він розгромив місто Рим, а мешканців полонив.

Топонімів, співзвучних Риму, крім вказаних нами, на правобережжі, в межах розглянутого відрізка Дніпра, більше немає. Саме тому ми обстоюємо думку про те, що згадуване в «Слові о полку Ігореві» місто-застава Рим (Римов) розташовувалось не в районах річок Сули, Буромки, Груні, Псла, а на правій притоці Дніпра — ріці Самоткані, в межах нинішнього міста Верхньодніпровська, районного центру Дніпропетровської області.

¹ Цитати з тексту «Слова» беруться за фотокопією вид. 1800 р., репродукованою у кн.: Дмитриев Л. А. История первого издания «Слова о полку Игореве». М.—Л., 1960, с. 77—132, экземпляр «Я».

² Ляскронский В. Г. Русские походы в степи в удельно-вечевое время. Спб., 1907, с. 9—10; Кудряшов К. В. Половецкая степь. М., 1948, с. 74—76; Барсов Н. П. Очерки русской исторической географии. М., 1885, с. 163; Голубовский П. В. Список населенных мест Полтавской губ. Спб., 1862, с. 183; Довженок В. И., Гончаров В. К., Юра Р. О. Древньорусское місто Войни. К., 1966, с. 9; Александров-Липкин Ю. А. Далекое прошлое соловьевского края. Воронеж, 1971, с. 79—90.

³ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись. М., 1962, ствп. 648—649.

⁴ Там же, ствп. 646.

⁵ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, ствп. 253.

⁶ Там же, ствп. 634.

⁷ ПСРЛ, т. 2, Ипатьевская летопись, ствп. 646.

^{8—10} Там же, ствп. 647.

¹¹ Там же, ствп. 648.

¹² Дніпропетровський історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Архів № ДИМ — 5, масштаб: 1 дюйм — 3 версти.

¹³ Там же. Карти Катеринославської губернії 1869—1897 рр. Масштаб: 1 дюйм — 3 версти. Ряд XXVI, арк. 12, 13. Архів № 15.

¹⁴ Список населенных мест Верхнеднепровского уезда, Екатеринославской губернии. Екатеринослав, 1911, с. 28, § 19, запись № 3; «Рымъ» (предместье гор. Верхнеднепровска и п. Широкий).

¹⁵ Рыбаков Б. А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, с. 263—271.

М. Т. СОКОЛ

Римов — древнерусский город-застава

Резюме

В статье приводятся данные о том, что древнерусский город-застава Римов, упоминаемый под 1185 г. в летописи и в «Слове о полку Игореве», находился на правом берегу Днепра на южной окраине Древнерусского государства. Исходя из анализа летописных и топонимических данных, автор помещает Римов на р. Самоткань в окрестностях современного г. Верхнеднепровска.

Б. І. ЛОБАЙ

Кургани скіфського часу на Вінниччині

Пам'ятки скіфського часу на Середньому та Верхньому Побужжі залишаються ще маловивченими. Можна згадати про розкопки, які проводилися тут у 1947—1952 рр. Південно-Подільською експедицією Державного Ермітажу та Ленінградського відділення інституту археології АН СРСР, а в 1950 р. — Верхньобузькою експедицією Інституту археології АН УРСР.

Південно-Подільська експедиція розкопала поблизу с. Переорки Вінницького району кілька рядових курганів скіфського часу¹. Перші ж знахідки підгірцівської культури V—III ст. до н. е. виявлено на цій території у 1949 р., коли в с. Курілівці Хмільницького району Вінницької області було знайдено посудину з округлим денцем. У 1950 р. Верхньобузька експедиція ІА АН УРСР дослідила тут дев'ять курганів².

У 1973—1974 рр. експедиція Вінницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора провела розкопки в околицях с. Мізяків Калинівського району. Досліджувалась кургансна група скіфського часу на правому березі р. Південний Буг в урочищі Хомів яр. Територія могильника заросла лісом, що ускладнювало точне визначення загальної кількості насипів. Зараз їх налічується 32 — від ледве помітних до таких, що мали висоту 1,5 м (рис. 1). Поверхня урочища досить рівна з незначним зниженням на південний захід. Ґрунт являє собою мергелисту глину темно-сірого кольору. Всього розкопано п'ять курганів, крім того, розчищено ще один (№ 1), який був перед тим розкритий шукачами скарбів.

Курган № 1 мав діаметр 8,4 м, висоту — 1,0 м. Через центр його було прокладено дві перпендикулярні траншеї на глибину 0,6 м від сучасної поверхні. Насип складається з двох шарів темно-сірого суглинку, розділених білою глини товщиною 1—2 см.

На дні траншеї знайдено уламки залізної посохоподібної шпильки довжиною 6 см (рис. 2, 1). Вона має досить численні аналогії в лісостеповій зоні та на територіях, які були заселені підгірцівськими й миляградськими племенами³. У різних місцях траншеї зібрано 26 біко-

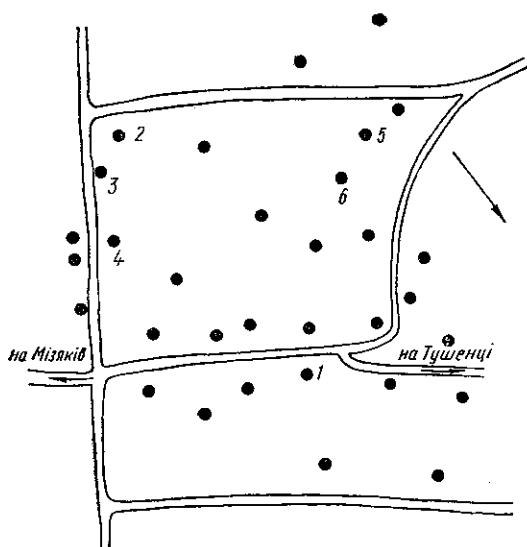

Рис. 1. План курганного могильника скіфського часу поблизу с. Мізяків на Вінниччині (1—6 — розкопані кургани).

нічних намистин, виготовлених з жовтого та синього скла, і чотири сині намистини з такими ж вічками, обведеними білими лініями (рис. 2, 2). Прикраси цього типу належать до найбільш масових у степовій та лісостеповій зонах України скіфського часу.

Курган № 2 має діаметр 10 м, висоту — 0,9 м (рис. 3). Насип сферичної форми складався з однорідного темно-сірого суглинку. У центрі виявлено поховальну яму майже квадратної форми. Довжина її — 2 м, ширина — 1,8 м, глибина від давньої поверхні — 0,4 м. У ямі знайдено кістяк середньої збереженості, що лежав випростаний на спині, головою на північ. Судячи з інвентаря, тут було поховано жінку. На обох ру-

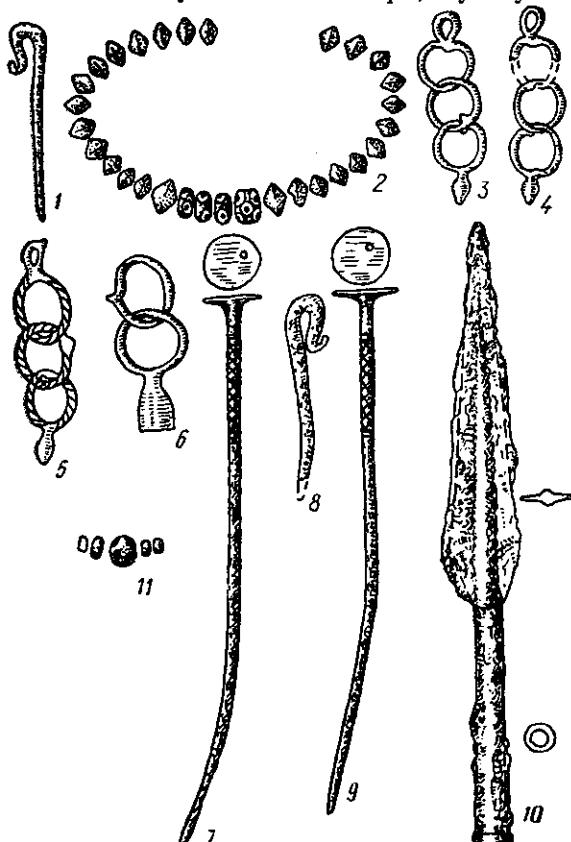

Рис. 2. Речі з курганів № 1—4 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:

1, 2 — курган № 1; 3—7 — курган № 2; 9, 11 — курган № 3; 8, 10 — курган № 4.

му ряду вертикальних прорізів і круглих отворів, обрамлених спіраллю, а нижче — по одному ряду вертикальних прорізів і круглих отворів; обидва нижні кути прикрашені подвійними спіраллями, кінці вушка також спіральні.

З лівого боку кістяка трапилося чотири бронзових ланцюжкових підвіски з трьох кілець у кожній. Верхні кільця цих підвісок з круглими вушками, нижні у трьох підвісок закінчуються біконічними відростками (рис. 2, 3—5), у четвертої — дзвіночком (рис. 2, 6). Біля черепа було знайдено срібну шпильку довжиною 6 см з сфероїдною голівкою (рис. 4, 4).

Курган № 3 діаметром 7,5 м, висотою — 0,7 м. Насип складався з двох шарів темно-сірого суглинку, розділеного прошарком білої глини товщиною 1—2 см. Виявлена тут поховальна камера, орієнтована довгими сторонами по лінії північ—південь, прямокутної форми з заокругленими кутами, довжиною 1,8 м та ширину 1,2 м. Дно її посыпане білою глиною, аналогічною до прошарку в насипу. Глибина ями — 0,45 м.

На обох руках нижче ліктів виявлено бронзові браслети. Один з них в перерізі круглий, має звужені й замкнуті кінці (рис. 4, 1). Зовнішня його поверхня орнаментована паралельними насічками. Другий браслет прикрашений аналогічно, але він в перерізі овальний, з розплашеними й розімкнутими кінцями (рис. 4, 3), які мають орнамент у вигляді двох рядів паралельних косих насічок.

Подібні браслети відомі на пам'ятках милоградської культури та на Правобережжі Середнього Дніпра⁴. Поховання з двома наручними браслетами було виявлено в кургані № 9 поблизу с. Курилівка⁵.

Праворуч на грудях небіжчиці лежала типова для підгірцівської культури трикутна підліта з бронзи підвіска з вушком у верхній частині та шарніром у нижній (рис. 4, 6). Ціла підлітна підвіска знайдена в Підгірцях⁶. У верхній частині вона мала два ряди круглих отворів, а нижче — по одному ряду вертикальних прорізів і круглих отворів; обидва нижні кути кінці вушка також спіральні.

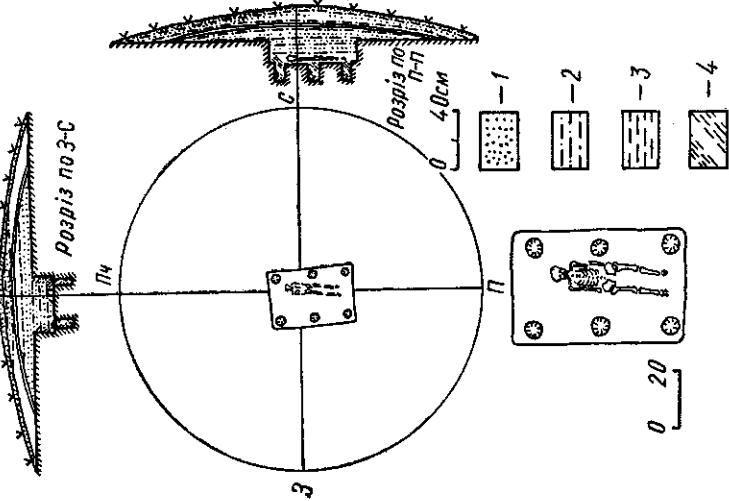

Рис. 3. План і розріз кургану № 2 поблизу с. Мізаків на Винниччині:

1 — пісок; 2 — супінок.

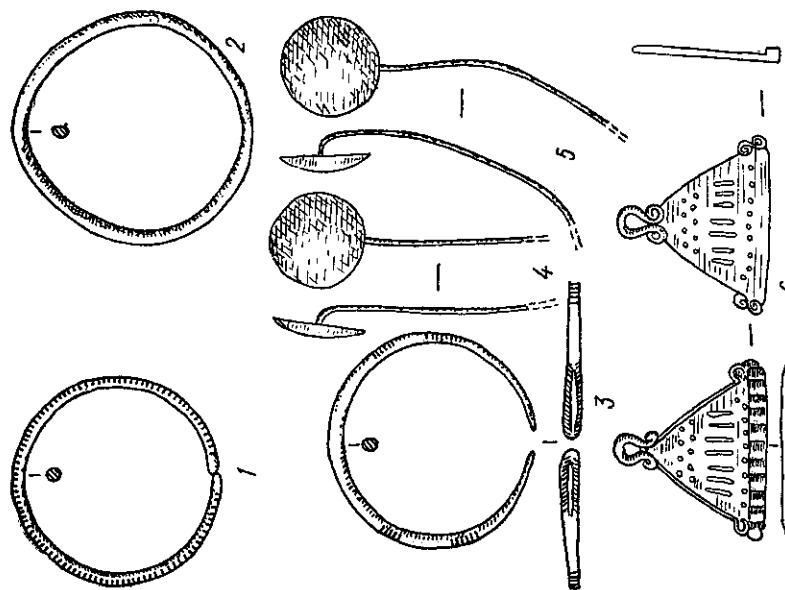

Рис. 4. Речі з курганів № 2, 3 поблизу с. Мізаків на Винниччині:

1, 3, 4, 6 — курган № 2; 2, 5 — курган № 3. 4, 5 — срібло; 1, 2, 3, 6 — бронза.

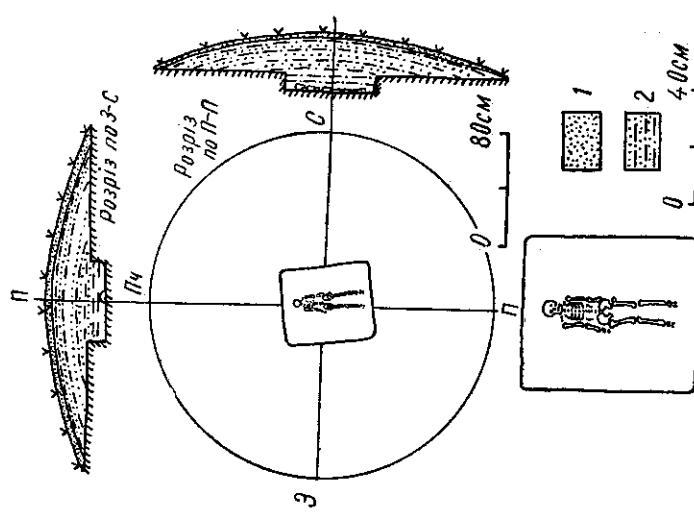

Рис. 5. План і розріз кургану № 3 поблизу с. Мізаків на Винниччині:

1 — пісок; 2 — супінок; 3 — суглинок; 4 — глина; 4 — зовніше дно.

від давньої денної поверхні (рис. 5). Вздовж довгих сторін камери простежено по три ямки від стовпів діаметром 0,2—0,25 м. Між стінками ями та дерев'яно-стовповою конструкцією, від якої залишились сліди зотлілої деревини, насыпався пісок.

Судячи з інвентаря, поховання було жіночим. Кістяк лежав випростаний на спині, головою на північ, руки витягнуті вздовж тулуба. На правій руці нижче ліктя знайдено бронзовий овальний в перерізі браслет з потоншеними кінцями, що заходили один за один (рис. 4, 2). Поверхня браслета гладка, діаметр — 6,5 см.

На кістяках грудної клітки та зліва біля ніг кістяка лежали дві бронзові цвяхоподібні шпильки. Головки їх плоскі й мають невеликі круглі отвори для підвішування. Стержні круглі, загострені. У верхній частині вони прикрашені двома поясами з паралельних поглиблених ліній, поверхня між якими заповнена орнаментом у вигляді косої сітки. Довжина шпильок — 16 та 17 см (рис. 2, 7, 9). Аналогічні шпильки відомі у Середній та Південно-Східній Європі та на території, заселеній милоградськими племенами⁷.

На кістяках грудної клітки та зліва біля ніг кістяка лежали дві бронзові цвяхоподібні шпильки. Головки їх плоскі й мають невеликі круглі отвори для підвішування. Стержні круглі, загострені. У верхній частині вони прикрашені двома поясами з паралельних поглиблених ліній, поверхня між якими заповнена орнаментом у вигляді косої сітки. Довжина шпильок — 16 та 17 см (рис. 2, 7, 9). Аналогічні шпильки відомі у Середній та Південно-Східній Європі та на території, заселеній милоградськими племенами⁷.

Вище голови похованої трапились шматочок вохри

Рис. 6. План і розрізи кургану № 4 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:

1 — пісок; 2 — суглинок; 3 — глина; 4 — зотліле дерево; 5 — обпалена глина.

та срібна шпилька зі сфераїдною голівкою (рис. 4, 5), аналогічна шпильці з кургану № 2. Між кістками грудної клітки трапились скляні намистини, одна пастова жовтуватого кольору та скляна, червоного кольору, з вічками (рис. 2, 11).

Курган № 4. Один з найбільших у групі, діаметр його 13,2 м, висота — 1,5 м. Насип двошаровий, на висоті 0,5 м від рівня давньої поверхні розділений прошарком білої глини товщиною 1—2 см. У східній частині насипу на рівні першого шару виявлено сліди вогнища діаметром 1,2 м у вигляді обпаленого суглинку. Слідів тризни не знайдено.

Майже у центрі кургану була прямокутна в плані поховальна камера орієнтована довгими сторонами по лінії північ—південь (рис. 6). Довжина камери — 3,05 м, ширина — 2,08 та 1,85 м. Вздовж довгих сторін простежено ямки від стовпів діаметром 0,2—0,3 м. Від поховальної дерев'яної конструкції виявлено зотлілі залишки, а між нею та стінками ями — пісок. У камері лежав середньої збереженості кістяк на спині, головою на північ. Руки та ноги витягнуті.

Інвентар, знайдений в похованні, свідчить, що воно чоловіче. Біля правого плеча небіжчика виявлено залізний наконечник списа довжиною 38 см (рис. 2, 10), а під лівим плечем — уламок залізної посохоподібної шпильки (рис. 2, 8), аналогічної знайденій у кургані № 1. Дно ями під черепом вимощено шаром білої глини.

Курган № 5 розташований на захід від кургану № 4. Його діаметр — 8,65 м, висота — 0,75 м (рис. 7). Насип складався з темно-сірого суглинку, який на висоті 0,35 м від поверхні був пересипаний тонким шаром білої глини. У насипі знайдено крем'яну поліровану сокиру, уламок скребка та велику кількість шматочків перепаленого дерева.

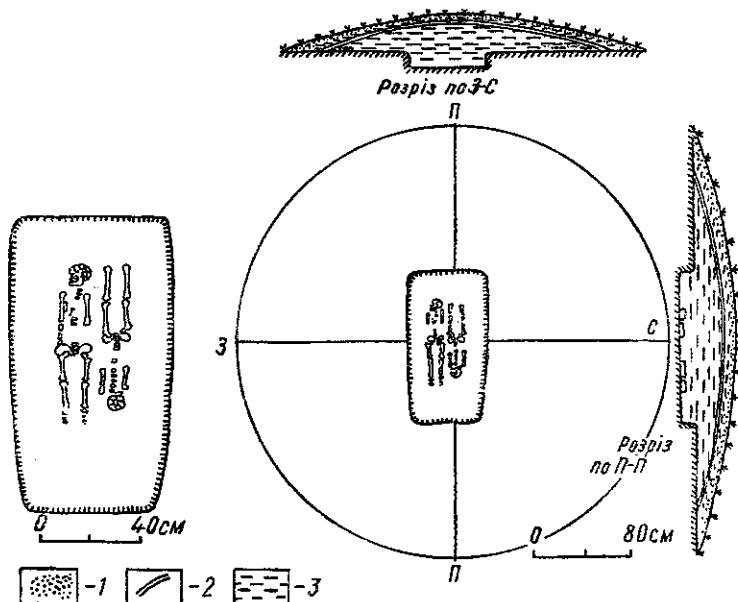

Рис. 7. План і розрізи кургану № 5 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:

1 — пісок; 2 — глина; 3 — суглинок.

На рівні давнього горизонту виявлено кілька уламків мисок. Один з них належав посудині, вінця якої загнуті до середини, другий — мисці з прямими вінцями. Тут же знайдено нижню частину миски з плоским дном (рис. 8, 1—3). Керамічна маса має велику домішку кварцу. Випал нерівномірний — від світло-бурового кольору до чорного.

У центрі кургану містилась чотирикутна яма з закругленими кутами довжиною 3,4 м та глибиною 0,3 м. Довгими сторонами вона орієнтована по лінії північ — південь. Ширина ями з півночі — 1,53 м, з півдня — 1,3 м. На дні її, посыпаному білою глиною, виявлено парне поховання. Кістяки лежали на спині, випростані, орієнтовані головами в протилежні сторони. Збереглися вони погано. На грудній клітці та біля правої руки похованого з північною орієнтацією були дві фрагментовані залізні шпильки (рис. 9, 10, 11). Права рука збереглася тільки до ліктя. Під черепом знайдено бронзову шпильку зі сфeroїдною голівкою (таку ж, як і в кургані № 2; рис. 9, 5). Поруч лежали фрагменти ще трьох невеликих бронзових шпильок з круглими сфeroїдними голівками. Стержні їх тонкі,

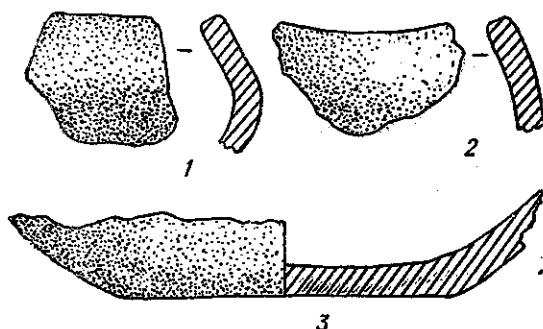

Рис. 8. Уламки посуду з кургану № 5 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:

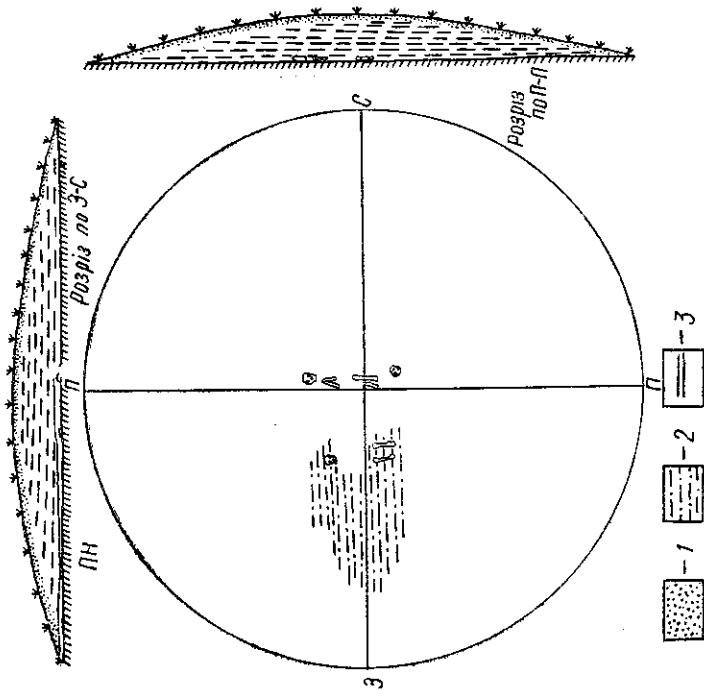

Рис. 10. План і розріз кургану № 6 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:
1 — пісок; 2 — супинок; 3 — глина.

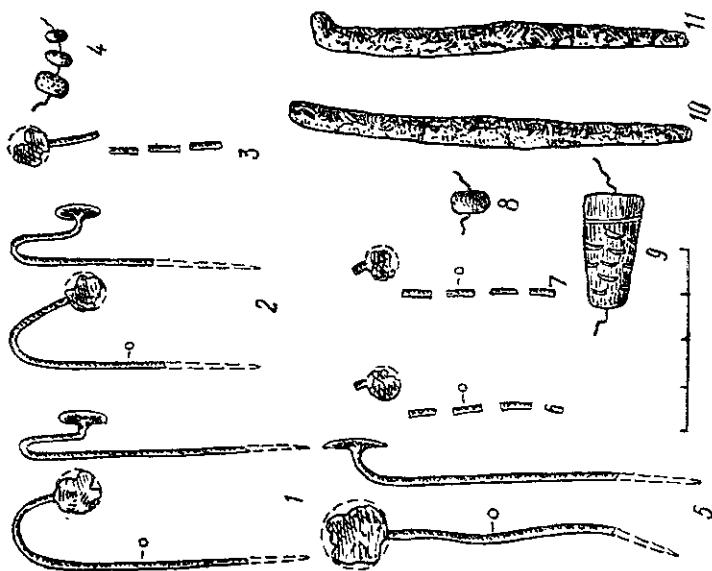

Рис. 9. Речі з кургану № 5, 6 поблизу с. Мізяків на Вінниччині:
1—5, 10, 11 — курган № 5; 6—9 — курган № 6. 1—3,
5—7 — бронза; 10—11 — залізо; 4, 8, 9 — скло.

круглі в перерізі, верхня частина дугоподібна. Головки відігнуті. Довжина частини, що збереглась, 5 см (рис. 9, 1—3). Тут же знайдено три кільцеподібні намистини з жовтого та синього скла (рис. 9, 4).

Від другого поховання збереглись лише великі кістки. На обох руках немає кісток передпліччя. Поховання не супроводжувалось речами (рис. 10).

Курган № 6 (діаметр 10,4 м, висотою 0,85 м) насипаний з сірого суглинку, де виявлено велику кількість шматочків вугілля. У центральній та західній частинах кургану на рівні давнього горизонту було три тілопокладення, що лежали випростано на спині. Центральні кістяки орієнтовано на північ—південь, головами в протилежні сторони. Збереглися вони погано, є лише черепи та частини кінцівок.

Біля черепа кістяка з південною орієнтацією виявлено фрагменти двох бронзових шпильок, аналогічних знайденим у кургані № 5 (рис. 9, 6, 7). Поряд трапилась кільцеподібна намистина з синього скла та конічна пронизка з пір'ястим орнаментом білого кольору (рис. 9, 8, 9). Появу таких намистин у скіфських курганах Е. Ф. Покровська відносить до IV ст. до н. е.⁸, саме цим часом і слід датувати курган № 6.

Північне центральне поховання не супроводжувалось речами. У західній частині кургану виявлено третє поховання, де від кістяка, посипаного глиною, збереглись лише череп та кінцівки ніг. Орієнтація північна. Інвентаря не було.

Розкопані кургани мають багато спільногого. Насипи чотирьох з них (№ 1, 3, 4, 5) споруджувались в два прийоми, на що вказує наявність прошарку білої глини. Всі поховання являють собою тілопокладення в неглибоких прямоугольних ямах з північною орієнтацією. В двох випадках вдалося простежити залишки дерев'яних стовпових конструкцій (кургани № 3, 4). У курганах № 5 і 6 виявлено парні поховання на давньому горизонті, спрямовані головами в протилежні сторони. Подібний обряд поховання відомий за матеріалами розкопок М. І. Артамонова поблизу с. Переорки Вінницького району⁹. Кургани поблизу с. Мізяків, незважаючи на деякі відмінності, можна порівняти з Куриловецьким курганим могильником, де також виявлено тілопокладення в неглибоких ямах та на горизонті, орієнтовані головами на північ¹⁰.

Особливістю досліджених пам'яток, крім наявності прошарків білої глини в насипах, є відсутність кераміки у складі поховального інвентаря *.

* Кілька років тому під час археологічної розвідки в одному із зруйнованих курганів було знайдено розбиту амфору. Див.: Гопак В. Д. До археологічної карти Вінницької області.— В кн.: Матеріали Подільської історико-краєзнавчої конференції. Львів, 1968, с. 148.

¹ Артамонов М. И. Археологические исследования на Подолии.— Вестник ЛГУ, 1947, № 12, с. 135.

² Лагодовська О. Ф., Виєзжев Р. І., Копилов Ф. Б. Кургани скіфського часу в с. Курилівці.— АП, т. 6, К., 1956, с. 17—20.

³ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э.— САИ, 1967, вып. Д1-4, с. 30, табл. 20, 5, 6; Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века в южной части Полесья УССР.— Доклады VI научной конференции Института археологии. К., 1953, с. 201, рис. 11; Петровська Е. О. Підгірцівські пам'ятки Київського Подніпров'я.— Археологія, 1971, вип. 2, с. 19, рис. 7, 10; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке. М., 1967, с. 89, рис. 37, 9—15.

⁴ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. с. 32; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии в раннем железном веке, с. 89, рис. 34, 14.

⁵ Лагодовська О. Ф., Виєзжев Р. І., Копилов Ф. Б. Кургани скіфського часу в с. Курилівці, с. 19.

⁶ Петровська Е. О. Підгірцівські пам'ятки..., с. 16, рис. 5, 2; Даниленко В. Н. Памятники ранней поры железного века..., с. 201, рис. 2а.

⁷ Петренко В. Г. Правобережье Среднего Приднепровья..., с. 30; Мельниковская О. Н. Племена Южной Белоруссии..., рис. 37, 20, 21.

⁸ Покровська Є. Ф. Кургани IV ст. до н. е. біля Холодного Яру поблизу м. Сміли. — Археологія, 1957, вип. 10, с. 70.

⁹ Артамонов М. И. Археологические исследования..., с. 135.

¹⁰ Лагодовська О. Ф., Виезжев Р. І., Копилов Ф. Б. Кургани скіфського часу в с. Курилівці, с. 17—20.

Б. И. ЛОВАЙ

Курганы скіфского времени на Винниччине

Резюме

В 1973—1974 гг. экспедиция Винницкого областного краеведческого музея производила раскопки курганов на могильнике скіфского времени возле с. Мизяков Калиновского района. Могильник расположен на ровной местности, в лесу и насчитывает более 30 курганов, из которых пять исследовала экспедиция, а один был разрушен траншеями кладоискателей. Курганы могильника, небольшие по размерам (до 1,5 м высотой и диаметром до 13 м), принадлежали местному населению. Для погребального обряда характерны трупоположения, ориентированные на север—юг в небольших по размерам и не глубоких прямоугольных могилах деревянно-столбовой конструкции.

Погребальный инвентарь представлен железным наконечником копья, железными, бронзовыми и серебряными булавками с посоховидными и гвоздевидными головками, бронзовыми браслетами, стеклянными и пастовыми бусинами, бронзовыми подвесками, из которых одна подгорецкого типа.

В. С. ДРАЧУК

Бронзові дзеркала з колекції Дніпропетровського державного історичного музею

В останні роки особливий інтерес викликають питання розвитку та інтерпретації тамгового орнаменту. Відомо, що поняття «орнамент» взагалі тлумачиться як оздоблення, художнє оформлення певної речі. За своїм стилем він є тією чи іншою системою закономірного поєднання геометричних або стилізованих зображень, а його характер залежить як від матеріалу, форми і призначення оздоблюваної речі, так і від техніки виконання самого орнаменту. Тамга — символічний знак власності у родовому суспільстві, який спочатку вказував на родову власність, а з часом — на сімейну та особисту. Звідси зрозуміло, що тамговий орнамент поєднував декоративні функції з символікою тамгових знаків.

У цій статті досліджуються дзеркала сарматів Північного Причорномор'я (рис. 1; 2, 1, 2), а також дзеркала кочівників на території Півдня України домонгольського періоду (рис. 2, 3—6). Ці вироби погано збережені, публікуються вперше. Місце знахідки невідоме.

Ще наприкінці минулого століття орнамент на дзеркалах привернув увагу дослідників, але довгий час розглядався як простий геометричний візерунок¹. Лише у 1959 р. Е. І. Соломонік висловила припущення, що серед симетрично розміщених елементів зображень на багатьох дзеркалах використано символічні знаки².

Реконструкція орнаментальних мотивів, виконана в результаті дослідження нових знахідок, підтвердила їх своєрідність. Так, уже на першому бронзовому дзеркалі (діаметр — 6,2 см, інв. № ДІМ—А—1521) є

зображення, що складалося з кіл (рис. 1, 1). Характер цього виробу, безперечно, свідчить про його сарматську належність та про використання сарматських знаків для орнаментації дзеркал³. Наприклад, вказаний візерунок наслідував знаки у вигляді кілець⁴. До речі, останні були в сарматських племен не лише окремою тамгою. Факти свідчать про те, що одне або кілька кілець широко використовувалися як складові частини інших знаків⁵. Цей мотив мав вплив навіть на форму деяких емблем царів Боспору, ввійшовши як складовий елемент до верхньої іменної частини знаків царського типу. Така схема орнаменту спостерігається вперше.

Друге дзеркало з білого металу (діаметр — 6,2 см, інв. № ДІМ — А—4646) теж декороване оригінально, хоч має і спільні риси з першим (рис. 1, 2). Подібними у них є три рельєфні кола з одним центром на орнаментованій поверхні. На відміну від восьми повних кілець у попередньому випадку, це дзеркало між середнім та внутрішнім колами містить шість півкілець, що своїми краями спираються на середнє коло. У внутрішньому ж (найменшому) з'являються прямі лінії, які перетинаються у центрі. Весь цей орнаментальний мотив виконано рельєфом шириною 0,5—1 мм і висотою 0,2—1 мм.

Зображення у вигляді незімкнутих кіл у сарматського населення Північного Причорномор'я також відомі⁶. Вони використовувалися і як складові елементи різних тамгових знаків⁷. Теж саме стосується перехрещених ліній, які виступають і окремо, і в поєданні з іншими мотивами. Все це переконливо свідчить про те, що тут також орнаментальна схема має тамговий характер. Розвинулась вона з форм сарматських знаків Північного Причорномор'я і так само, як попередня, простежена вперше.

На відміну від перших двох дзеркал, де в основі знакового орнаменту лежить зображення або одних тільки кіл або кіл, півкілець і двох прямих ліній, на третьому бронзовому дзеркалі (діаметр 5 см, інв. № ДІМ—А—5582) спостерігається ще більше ускладнення візерунку: до кіл та перехрещених прямих приєднуються ще зображення своєрідних «тридінс», чи «пташиних лапок» (як іменують їх деякі автори), а також мотив гамматичного знака досить зміненого вигляду⁸ (рис. 1, 3). Слід зазначити, що всі ці елементи розташовані не між найменшим і середнім колами (як у попередніх випадках), а між двома меншими і двома більшими. Отже, всіх кілець на поверхні дзеркала чотири.

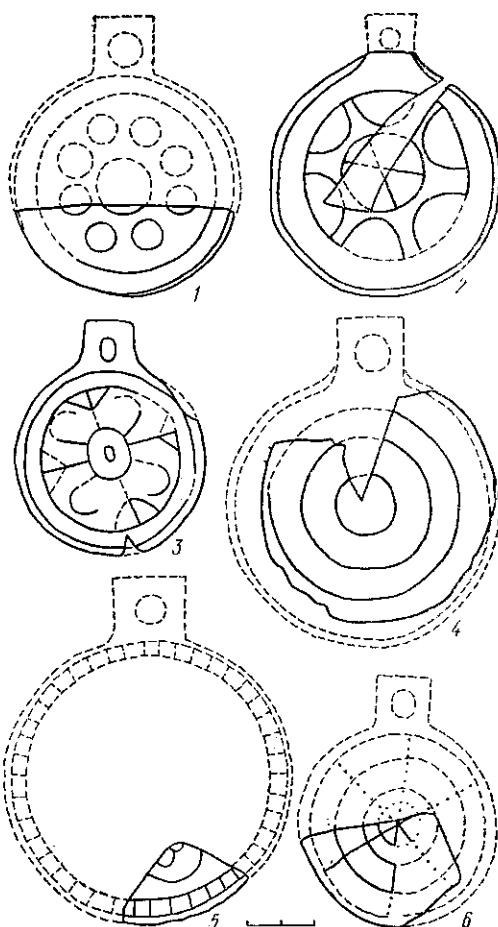

Рис. 1. Орнамент на сарматських дзеркалах-підвісках перших століть нашої ери.

Описаний орнамент виник під впливом сарматських знаків. Серед них, зокрема, часто наявний гамматичний знак у різноманітних варіантах⁹. Використовували сармати для зображення знаків і мотив «пташиних лапок»¹⁰. Сполучення в одній схемі вказаних орнаментальних особливостей трапляється і на сарматських дзеркалах-підвісках II—III ст. н. е., знайдених у Краснодоні, Ольвії, на Середньому Прикубанні і Нижньому Подніпров'ї, на території Неаполя Скіфського в Криму та

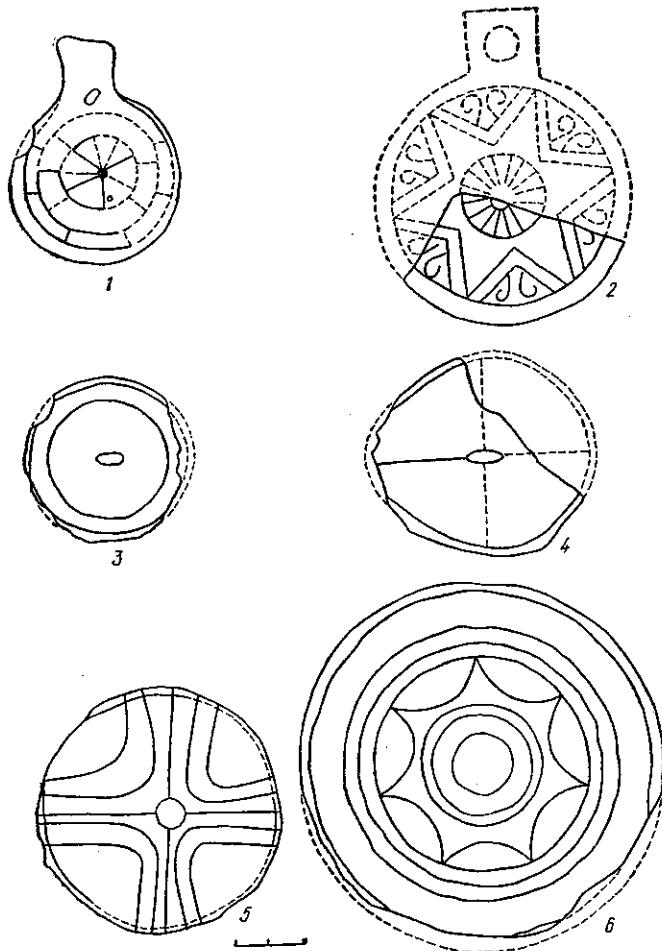

Рис. 2. Сарматські дзеркала-підвіски римського часу (1, 2) та кочовицькі дзеркала домонгольського періоду (3—6).

в інших місцях¹¹. На деяких з цих виробів розглянуті мотиви зображені окремо. Так, на бронзовому сарматському дзеркалі, знайденому на території Волгоградської області, тамговий орнамент являє собою поєднання солярного знака і «пташиних лапок». Так само прикрашені й екземпляри, виявлені на східній ділянці некрополя в Неаполі Скіфському та на Нижньому Подніпров'ї¹². Відомі випадки, коли наявний лише один мотив, наприклад гамматичного знака (дзеркала-підвіски II—III ст. н. е. з Краснодара, Криму і Нижнього Подніпров'я), або «пташиних лапок» (екземпляри з Танаїса та Ольвії)¹³.

В основі орнаменту четвертого дзеркала з білого металу (діаметр — 6,5 см, інв. № ДІМ—А—5089) — зображення чотирьох кіл (рис. 1, 4). Вище ми вже наводили приклади використання сарматами зна-

ків у вигляді одного або кількох кіл, а також виникнення більш складних форм з участю цього елементу, зокрема царських тамг. Це свідчить, що й орнамент дзеркала, про яке йдеться, походить від форм сарматських знаків і має тамговий характер. Такий варіант орнаментальної схеми теж досі не трапляється.

Хоч зображення на п'ятому дзеркалі з білого металу (діаметр 7 см, інв. № ДІМ—А—979) не пощастило відновити повністю, проте ясно, що й тут були кола з великою кількістю коротеньких прямих ліній, які розміщувались між ними і мали радіальну орієнтацію (рис. 1, 5). Аналогічний мотив двох кіл з численними радіальними відрізками, що був основою тамгового орнаменту і розміщувався по краях дзеркальної поверхні, вже відомий. Він є на знайденому в Поволжі сарматському дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою¹⁴. Інший екземпляр такого типу виявлено поблизу Майкопа¹⁵. Що було в центрі дзеркала з Дніпропетровського музею, поки що визначити важко. Так, на згаданій знахідці з Поволжя в центрі зображенено один знак, близький за своєю формою до прямокутника, а на майкопській — гамматичний знак, оточений трикутниками. На фрагменті описаного дзеркала з Дніпропетровського музею збереглося лише півкола, що було, можливо, частиною цілого кільця та сарматський знак північнопричорноморського походження¹⁶. Близький до нього за формуєю є на дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою, знайденому на Північному Кавказі¹⁷. Отже, хоча рельєфний орнамент на фрагменті цього дзеркала і не реконструйований повністю, у нас не виникло сумніву в тому, що він теж розвинувся з сарматських знаків і має тамговий характер.

Шосте дзеркало з бронзи (діаметр — 5,6 см, інв. № ДІМ—А—18447) оздоблене візерунком з чотирьох кіл та трьох ліній, що перетинаються в центрі всіх кіл, утворюючи шість радіально розташованих променів (рис. 1, 6). Серед сарматських знаків Північного Причорномор'я відомі такі, де обидва мотиви (кола і лінії) поєднані. Це, наприклад, знак, що складається з двох кілець, від центра яких розходяться шість променів. Він виявлений нами на знаменитій «писаній плиті» з Керчі, яка являє собою справжню енциклопедію сарматських знаків¹⁸. Зображення двох кілець та шести радіальних променів наводиться і в праці польського дослідника Б. Наделя¹⁹. Таким чином, цей орнамент тамгового характеру теж пов'язаний з сарматськими символами. Описаний варіант раніше не трапляється. Досі був відомий орнамент з двох кілець, між якими розміщувались радіальні промені. Іх налічувалось шість, як, зокрема, на знайденому в Поволжі сарматському дзеркалі-підвісці з петлеподібною ручкою²⁰, або вісім, наприклад, на двох бронзових дзеркалах з ручками того ж типу (знахідки з некрополя у Неаполі Скіфському)²¹.

Орнаментальна схема сьомого бронзового дзеркала (діаметр 4,5 см, інв. № ДІМ—А—5584) — це зображення трьох кіл, прямих променеподібних ліній, розташованих всередині найменшого кола, та відрізків прямих між найменшим і середнім, а також середнім та зовнішнім колами (рис. 2, 1). Описаний орнамент, як і в попередніх випадках, своїм походженням теж зобов'язаний сарматським знакам і засвідчений вперше. Раніше на подібних сарматських дзеркалах-підвісках II—III ст. н. е. з петлеподібною ручкою нам був відомий лише варіант, де відрізки радіальних прямих розташовані тільки в площині між найбільшим та середнім і середнім та найменшим колами. Площина в останньому не заповнювалась зовсім, причому між найбільшим і середнім колами було не шість, а чотирнадцять променів²².

Восьме дзеркало з білого металу (діаметр — 6,8 см, інв. № ДІМ—А—5861) має досить складну орнаментацію. Вона поєднує чотири мотиви: кола, радіальні, променеподібні лінії, незакінчені трикутники і знак, подібний до двох окремих завитків із загнутими назовні нижніми

кінцями (рис. 2, 2). В цій схемі також три кола. Між найменшим та середнім розміщені 16 променів довжиною 9 *мм*. Орнамент з незакінчених трикутників міститься поміж зовнішнім та середнім колами і складається з шести зображень, причому кожне повторюється двічі — всередині іншого (немовби дублює одне одного). Всі вони торкаються лише зовнішнього кола, утворюючи дві своєрідні шестикутні зірки. Останні шість зображень, що подібні, як ми вже зазначали, до двох окремих завитків з дуже загнутими назовні нижніми кінцями, розташовані по одному між зовнішньою «зіркою» та зовнішнім колом.

Звідки ж походить ця складна орнаментальна схема, яка сполучає в єдиній композиції чотири мотиви? З попереднього викладу відомо, що кола та радіальні промені чи лінії всередині кіл пов'язані із сарматськими знаками Північного Причорномор'я. До цього ж висновку привело нас і дослідження двох останніх орнаментальних мотивів. Про це свідчать такі факти. Серед сарматських знаків наявні і символи у вигляді трикутників²³. Дуже часто вони використовувались сарматами як складові частини інших знаків²⁴ і подібно до кіл знайшли свої відповідники в емблематіці царів Боспору. Зокрема, у верхній іменній частині царських знаків теж використано трикутник²⁵. Відомі у сарматів і незакінчені трикутники, що не мають третьої сторони²⁶ (тобто такі, як на дзеркалі з Дніпропетровського музею). Вони входили як складова частина до інших емблем²⁷. Використовували сармати для своїх тамг і зображення у вигляді двох завитків, нижні кінці яких були закруглені назовні. Так, на одній пряжці з Херсонеського некрополя сарматський знак має два зображення, повністю аналогічні описаним завиткам на дзеркалі²⁸. Цей мотив, як складова частина, виступає дуже часто. В єдиній орнаментальній схемі, що розвинулась від форм сарматських знаків Північного Причорномор'я, такі мотиви простежуються вперше.

Дев'яте дзеркало з білого металу (діаметр 4,5 *см*, інв. № ДІМ—А—2446) характеризується зображенням двох кіл, що мають спільний центр (рис. 2, 3). Подібний орнамент наявний на одному з аналогічних кочівницьких дзеркал з петелькою в центрі, знайдених у Північному Причорномор'ї²⁹. С. О. Плетньова, досліджуючи ці матеріали, прийшла до висновку, що протягом VII—XIII ст. н. е. весь час відбувалося збільшення діаметрів дзеркал, зокрема, пізні половецькі уже мають іноді 10 *см* у діаметрі³⁰. Її висновок ґрунтуються не тільки на власних спостереженнях, але й на результатах досліджень інших авторів. Діаметр згаданого дзеркала з петелькою у центрі менше 5 *см*, отже воно належить до ранніх типів цих виробів домонгольського періоду³¹.

Орнамент десятого дзеркала з білого металу (діаметр — 6,5 *см*, інв. № ДІМ—А—1512), виконаного рельєфом з допомогою ливарної форми (рис. 2, 4), — це зображення кола та двох прямих ліній, що перехрещуються у центрі під прямим кутом. Ширина рельєфу в тих місцях, де він не зруйнований окисленням, 2 *мм*. Висота — 0,1—0,3 *мм*. Подібне дзеркало з петелькою у центрі, орнаментоване двома колами зі спільним центром та чотирма радіальними відрізками у вигляді променів, було знайдено у похованнях раннього середньовіччя на території Угорщини³².

На одинадцятому дзеркалі з білого металу (діаметр — 7 *см*, інв. № ДІМ—А—1517) коло проходить по краю (рис. 2, 5). У нього вписано дві прямі, що утворюють чотири сектори. В кожному розташовано по два витягнутих півкола, накреслені так, що одне дублює інше. Кінцями своїми вони спираються на край дзеркала. Близькі орнаментальні схеми — з одним або трьома півколами всередині секторів відомі на дзеркалах з Північного Кавказу та ін.³³ Така комбінація мотивів на кочівницьких дзеркалах середньовіччя трапилася вперше.

В орнаменті дванадцятого дзеркала з білого металу (діаметр 10,5 см, інв. № ДІМ—А—1514) поєднуються чотири мотиви: кола, сім півкілець, семипроменева зірка та радіальні променеподібні відрізки (рис. 2, 6). Слід зазначити, що число «сім», як показали спостереження С. О. Плетньової, було дуже популярним серед кочівників Подоння VIII—IX ст. н. е.³⁴ На нашу думку, воно мало поширення і в більш ранній час серед сарматського населення, про що свідчить наявність дзеркал-підвісок з петлеподібною ручкою, де, крім кола, зображувалися сім променів³⁵. Такої ж популярності набуло це число і в інших кочівницьких народів Східної Європи як у ранньому середньовіччі, так і в наступні століття. Це підтверджується знахідками дзеркал, орнаментованих або сімома променеподібними радіальними відрізками, розміщеними між колами³⁶, або ж семипроменевими зірками, теж зв'язаними з колами в єдиній орнаментальній схемі³⁷. Безперечно, вказане число мало символічне значення, але генетичні корені цього явища поки що не з'ясовані. Так, Г. А. Федоров-Давидов і О. С. Плетньова вважають, що подібні мотиви у пізніший час походять від аланських та салтівських дзеркал³⁸. З певністю можна лише зазначити, що коріння цієї символіки сягають далеко глибше. Не спиняючись детально на зображеннях п'яти кіл і радіальних відрізків, відзначимо лише, що на кочівницьких дзеркалах різних часів трапляються в домонгольський період і варіанти з кількома колами та багатьма променями³⁹. Проте в такій комбінації орнаментальний мотив на цих виробах раніше не спостерігався.

Наприкінці слід підкреслити таку обставину. Розглядаючи орнаментальні схеми на сарматських дзеркалах II—III ст. н. е., ми досить детально зупиняємося на походженні цих мотивів від сарматських знаків та на їх тамговому характері (рис. 1; 2, 1—2). В результаті повністю підтверджується наведене вище припущення про переростання цих знаків в орнамент як один з шляхів їх дальнього розвитку⁴⁰. Необхідно звернути увагу й на те, що у всіх описаних екземплярах є одна спільна риса: всі вони так чи інакше пов'язані з мотивами кола. І це, незважаючи на їх належність різним, хоч і кочовим, племенам та народам, яких відділяли у часі навіть сотні років.

Вище згадувалося про використання мотиву кіл у знаках царів Боспору (безперечно, під сарматським впливом). Це явище викликане тим, що за доби бронзи в уяві людей зображення кола нерозривно пов'язувалось з сонячним диском, сонцем — джерелом життя. Так само пояснюється і наявність в складі орнаментальних схем перехрещених ліній, променеподібних відрізків, зірок. Ці елементи теж з бронзового віку символізують сонце і його проміння⁴¹. З ним пов'язані й мотиви гамматичного знаку та багатьох променеподібних ліній, які сходяться в центрі кола⁴². Все це свідчить, що орнамент на дзеркалах поєднував у собі дві ідеї: чисто орнаментальну (декоративну) і магічну. З останньою пов'язані кругла форма дзеркала, що символізувала, очевидно, сонячний диск, та інші мотиви солярного характеру. Якій саме конкретний меті відповідала магічна ідея, з певністю визначити важко, хоч думки щодо призначення цих дзеркал висловлювались ще у 1914 р.⁴³

К. Ф. Смирнов підкresлював, що вже за сарматської доби розбивали металеве дзеркало і клали його поряд з померлим. У майбутньому цей обряд набув поширення. Дзеркало являло собою образ душі, яка немовби входила в нього після смерті власника. В. Б. Виноградов теж припускає, що у сарматів цей предмет туалету вважався сховищем для двійника господаря, і тому після смерті останнього потрібно було негайно розбити на шматки дзеркало, де містилася його душа⁴⁴.

Інші дослідники дотримуються думки, що, за уявленнями наших прадідів, такі дзеркала, покладені в могилу, продовжували оберігати

небіжчика від злих сил⁴⁵. До речі, про це свідчать знахідки дзеркала і в чоловічих похованнях. Якщо базуватися на фактах етнографії, то безперечним є висновок про охоронне значення символів сонця⁴⁶. Це підтверджує нас у тому, що і на дзеркалах вони відігравали таку ж роль.

¹ Ханенко Б. И. и Ханенко В. И. Древности Приднепровья, 1899, вып. 2, с. 24, табл. XV, № 240; Там же, 1900, вып. 3, с. 14, табл. XLII, № 344; Книпович Т. Н. Танаис. М.—Л., 1949, с. 55—56; Анфимов Н. В. Древние племена Прикубанья. Краснодар, 1953, с. 66—67.

² Соломоник Э. И. Сарматские знаки Северного Причерноморья. К., 1959, с. 36.

³ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 36; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки з сарматськими знаками.—АП, 1962, т. 11, с. 167.

⁴ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 95; Драчук В. С. Рец. на кн.: Э. И. Соломоник. Сарматские знаки Северного Причерноморья.—СА, 1962, № 4, додаткова таблиця знаків Північного Причорномор'я, № 16; Jänichen H. Bildzeichen der königlichen Habeit bei den iranischen Völkern. Bonn, 1956, Taf. 6; Taf. 8, Zeichn. 2; Taf. 11.

⁵ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 30, 60, 76—84, 86—87, 89—92, 97—99, 101—109, 112, 132, 233, 238; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3—За; с. 161, рис. 5—6, с. 163—165, рис. 10, 15—16; Драчук В. С. Про деякі спірні питання вивчення знаків власності Київської Русі.—СНП, т. 23. К., 1958, с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Деякі пам'ятки із знаками на території України та Молдавії.—СПН, т. 24, 1961, с. 20, рис. 1—2 а, 22; рис. 4, 1—3; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 10—12; Драчук В. С. Родові тамги на предметах побуту.—НТЕ, 1968, № 6, с. 41, рис. 1, 5—6; 43, рис. 8, 12; 44, рис. 11; Nadel B. Uwagi metodyczne o badaniach nad tzw. zagadkowymi znakami Północnego Nadczarnomorza z okresu antycznego.—Archeologia, 1962, 13, 1963, с. 180, 11, 6—7, 1, 6, 8, 10; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 3, 4; рис. 2, табл. 6; табл. 10, 14.

⁶ Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11.

⁷ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 63; 76; Драчук В. С. Про деякі спірні питання..., с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 41, рис. 1, 5; с. 44, рис. 11; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11.

⁸ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 108.

⁹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 166, 174; Соломоник Э. И. О таврении скота в Северном Причерноморье.—История и археология древнего Крыма. К., 1956, с. 217, рис. 5; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 8; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 44, рис. 11.

¹⁰ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., загальна таблиця, № 60, 228; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 164, рис. 14; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 144, рис. 11; Jänichen H. Вказ. праця, табл. 11, 14; Nadel B. Вказ. праця, с. 180, табл. II, № 8.

¹¹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 145—146, № 108—111; 146, № 112; 147, № 113; 114—116; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20; Драчук В. С. Зеркало с загадочными знаками из Ольвии.—СА, 1971, № 1, с. 227—228, рис. 4; Драчук В. С. Написи на камені. К., 1971, с. 87.

¹² Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 147, № 117; 149, № 118—119; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20.

¹³ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 141, № 96; 114, № 105—106; 149, № 120—121.

¹⁴ Werner J. Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches. München, 1956, В. II, Taf. 44, 1.

¹⁵ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 140, № 95; 142, рис. 19.

¹⁶ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 178; Соломоник Э. И. О таврении скота..., с. 217, рис. 5; Драчук В. С. Про деякі спірні питання..., с. 168, рис. 3; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 141, рис. 1; с. 144, рис. 11.

¹⁷ Werner J. Вказ. праця, табл. 44, № 3.

¹⁸ Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 10.

¹⁹ Nadel B. Uwagi metodyczne, с. 180, табл. 2, № 7.

²⁰ Werner J. Beiträge..., табл. 44, № 1.

²¹ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., с. 150, № 123.

²² Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 167, рис. 20.

²³ Там же, с. 163, рис. 10; Jänichen H. Bildzeichen..., табл. 11—12, 14.

²⁴ Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., № 23—36, 28, 29, 31—34, 83, 134—136, 138, 143—166; Соломоник Э. И. О таврении скота..., с. 217, рис. 5; Соломоник Е. И. Нові пам'ятки..., с. 158, рис. 1; 159, рис. 2—2а; 160, рис. 3—За; 161, рис. 5—6, 7а; 162, рис. 8—9; 163, рис. 10; Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 11; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 41, рис. 5—6; 43, рис. 8—11; 144, рис. 11; 45, рис. 13—15; Jänichen H. Bildzeichen..., табл. 6, рис. 1—2; 7, табл. 9—14; Nadel B. Uwagi metodyczne..., с. 180, табл. II, 11, 14.

²⁵ Драчук В. С. До питання про взаємовідносини деяких тамгових систем..., с. 127; Драчук В. С. Вказ. рецензія, с. 255; Драчук В. С. Про царські знаки Боспора Кіммерійського..., с. 233, рис. 2; с. 234; Драчук В. С. Родові тамги..., с. 141, рис. 1; 45, рис. 13, 23; Соломоник Э. И. Сарматские знаки..., загальна таблиця, № 1—3; Соломоник Е. И.

Нові пам'ятки..., с. 160, рис. 3—3а; *Jänichen H. Bildzeichen...*, табл. I, рис. 1, 2; рис. I; табл. 15—16, 18, рис. 2.

²⁶ *Nadel B. Uwagi metodyczne...*, с. 180, табл. II, рис. 2, 5.

²⁷ *Соломоник Э. И. Сарматские знаки...*, загальна таблиця, № 30, 63, 176; *Драчук В. С. Про деякі спрн питання...*, с. 168, рис. 3; *Драчук В. С. Деякі пам'ятки із знаками...*, с. 21, рис. 3; *Драчук В. С. Родові тамги...*, с. 43, рис. 7; *Jänichen H. Bildzeichen...*, табл. 11—13; *Nadel B. Uwagi metodyczne...*, с. 180, табл. III, рис. 5.

²⁸ *Драчук В. С. Вказ. рецензія, додаткова таблиця, № 17; Minns E. H. Scythians and Greeks. Cambridge, 1913, p. 507; Ebert M. Die frühmittelalterlichen Spangenhelme vom Baldenheimer Typus.—PZ. Band 1, 1909, S. 71, рис. 5.*

²⁹ *Книпович Т. Н. Танаїс*, с. 57, рис. 15 а.

³⁰ *Плетнєва С. А. От кочевий к городам*, М., 1967, с. 143.

³¹ *Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал*. — СА, 1963, № 4; *Хазанов А. М. Раннесредневековые зеркала Восточной Европы*. — Сборник докладов на VI и VII Всесоюзных археологических студенческих конференциях. М., 1963, с. 84—94 та ін.

³² *Hampel J. Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn*, B. III. Braunschweig, 1905, Taf. 11, Zeichn. 3.

³³ *Werner J. Beiträge...*, табл. 45, рис. 1; *Федоров-Давыдов Г. А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*. М., 1966, с. 79, рис. 13 ж; с. 81.

³⁴ *Плетнєва С. А. От кочевий к городам*, с. 175—177, рис. 49, 7.

³⁵ *Werner J. Вказ. праця*, табл. 44, рис. 2.

³⁶ Там же, табл. 48, рис. 14.

³⁷ *Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця*, стор. 79, рис. 13 з; Вказ. праця, табл. 45, рис. 1; табл. 48, рис. 11.

³⁸ *Федоров-Давыдов Г. А. Вказ. праця*, с. 81, примітка 166; *Плетнєва А. С. От кочевий к городам*, с. 143.

³⁹ *Hampel J. Alterthümer...*, табл. 13, рис. 19; табл. 48, рис. 7—8; 12, рис. 2 в; 13, рис. 1; 44, рис. 8; 45, рис. 4.

⁴⁰ *Соломоник Э. И. Сарматские знаки...*, с. 46.

⁴¹ *Déchelette J. Le culte du soleil aux temps préhistoriques*. — RA, 4, XIII. Paris, 1903, с. 314.

⁴² Происхождение креста. М., 1927, с. 4; *Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита*. — СА, 1965, № 1; *Фрезер Д. Золотая ветвь*, 1928, вып. 4, с. 171.

⁴³ *Frazer J. Taboo and the perils of the soul*. London, 1914, p. 92—94.

⁴⁴ *Смирнов К. Ф. Сарроматы*. М., 1964, с. 249; *Виноградов В. Б. Тайны минувших времен*. М., 1966, с. 96—97.

⁴⁵ *Драчук В. С. Написи на камені...*, с. 89.

⁴⁶ *Даркевич В. П. Символы небесных светил в орнаменте древней Руси*. — СА, 1960, № 4, с. 64.

В. С. ДРАЧУК

Бронзовые зеркала из коллекции Днепропетровского государственного исторического музея

Резюме

Исследование новых орнаментальных мотивов на публикуемых сарматских зеркалах-подвесках первых веков нашей эры подтвердило вывод, что эти мотивы развивались из так называемых «загадочных знаков» Северного Причерноморья, принадлежавших в основном сарматам. Поскольку знаки были родовыми и личными тамгами, нет сомнений в том, что данный орнамент имел тамговый характер. Изучение его прояснило вопрос об эволюции сарматских знаков. Кроме того, исследование орнаментальных схем как на рассмотренных экземплярах из Днепропетровского музея, так и на более поздних зеркалах с петелькой в центре, принадлежавших кочевническому населению Южной Украины и других территорий Северного Причерноморья в домонгольский период, показало, что общим элементом здесь является мотив круга. Последний неразрывно связан с представлениями о солнечном диске, солнце, так же как и мотивы крестообразно размещенных линий, радиальных лучеподобных отрезков, звезд и др.

Все это приводит к выводу, что орнамент на зеркалах соединял в себе разные идеи: чистодекоративные и магические, связанные с круглой формой зеркала (видимо, тоже символизирующей солнечный круг) и с другими упомянутыми выше символами. Исходя из этнографических фактов, можно утверждать, что эти изображения имели охранное значение.

Розкопки Великого Ярославового двору в Києві (1972—1973 рр.)

У 1972—1973 рр. Старокиївський загін Київської археологічної експедиції Інституту археології АН УРСР провадив археологічні розкопки в садибі по вул. Десятинній, 2*.

Приводом для археологічних досліджень в цьому місці були земляні роботи, що проводилися у зв'язку з прокладкою теплотраси. У розрізі траншеї на глибині 1,00 м виявлені залишки фундаменту кам'яної споруди XII ст., складеного з булижнику, плинфи і цементівки, а також частина давньоруського житла.

Місцевість ця відома під назвою «Перунов холм», на якому за літописними даними, князь Володимир Святославич свого часу спорудив пантеон язичницьких богів. Згодом, після прийняття християнства, він звелів зруйнувати це язичницьке святилище і 988 р., після прийняття християнства, на його місці було збудовано першу дерев'яну церкву св. Василія. У літопису розповідається, що князь Володимир «Повеле рубити церкви и поставляти по местом идеже стояху кумири. И постави церковь святого Василия на холме идеже стояща кумир Перун»¹.

У XI—першій половині XIII ст. ця територія являла собою південно-східну частину Великого княжого двору. 1183 р. князь Святослав Всеволодович на місці старої дерев'яної церкви, звелів збудувати кам'яну церкву св. Василія «иже стоїт в Києве на Великом княжем дворе»². Фундаменти цієї церкви і були виявлені у розрізі траншеї теплотраси.

Василівська, або як вона ще звалася Трьохсвятительська, церква відігравала роль палацової церкви на князівському дворі.

Археологічні розкопки, що проводилися протягом двох років, розкрили цікаві сторінки історії великого княжого двору. У IX—X ст. ця територія була частиною великого дружинного некрополя на Старокиївській горі, про що свідчить поховання з конем, виявлене у зрубі. У X ст. починається масова забудова району, яка продовжується і в XI—першій половині XIII ст. Всі розкопані нами житла стовпової конструкції, з заглибленою у материк нижньою частиною. В одному із жител розкрилася трагічна подія розгрому міста татарами.

У північно-західній частині садиби (розкоп 1, 1973 р.), на глибині 4,20 м, вдалося дослідити частину житла X—XI ст. Чітко простежувалася північно-західна та північно-східна стіни, вирізані у материковій глині. Висота їх від рівня долівки становить 0,70 м. У північному куті розташована ямка від дерев'яного стовпчика з добре утрамбованої глини. У південній частині зберігся шар суцільної підмазки глини світложовтого кольору. Вздовж північно-східної стіни простежувався слід зотлілої деревини. У заповненні і на долівці житла знайдені дрібні уламки гляніяного посуду X—XI ст., шматки вугілля, кістки тварин. На жаль, розкопати повністю це житло не вдалося, місці коріння багатолітніх тополів і каштанів, що росли поруч, були на великій глибині.

У південно-східній частині садиби виявлено два житла X—XI ст., одне житло XII ст. і поховання з конем у зрубі.

Житло № 1. Збереглася більша половина північно-західної частини житла (рис. 1). Стіни його вирізані у материковій глині. Довжина північно-західної стіни становить 3 м, довжина південно-західної, північно-східної стін — 2,10 м. Південно-східна частина житла зрізана більш пізнім приміщенням. Висота стін від рівня долівки становить 0,30—0,45 м. Долівка глиnobитна, добре утрамбована. У північно-західній

* У роботі загону брали участь С. Р. Кілієвич, В. П. Платонов, І. Н. Росоловська, О. Б. Зернецька, студенти КДУ та Полтавського педінституту.

частині житла виявлено глинобитна піч круглої форми, розміром $0,75 \times 0,75$ м. Челюсті печі орієнтовані на північ, черінь нерівний. Стіни склепіння збереглися на 0,15 м, товщина їх становить 0,20 м. У заповненні житла знайдений залізний гачок, уламки глиняного посуду X—XI ст., кістки тварин.

Поховання з конем. Нижче рівня долівки житла на глибині 0,20 м лежав кістяк коня в анатомічному порядку. Добре збереглася передня частина кістяка. Орієнтація поховання коня — головою на захід.

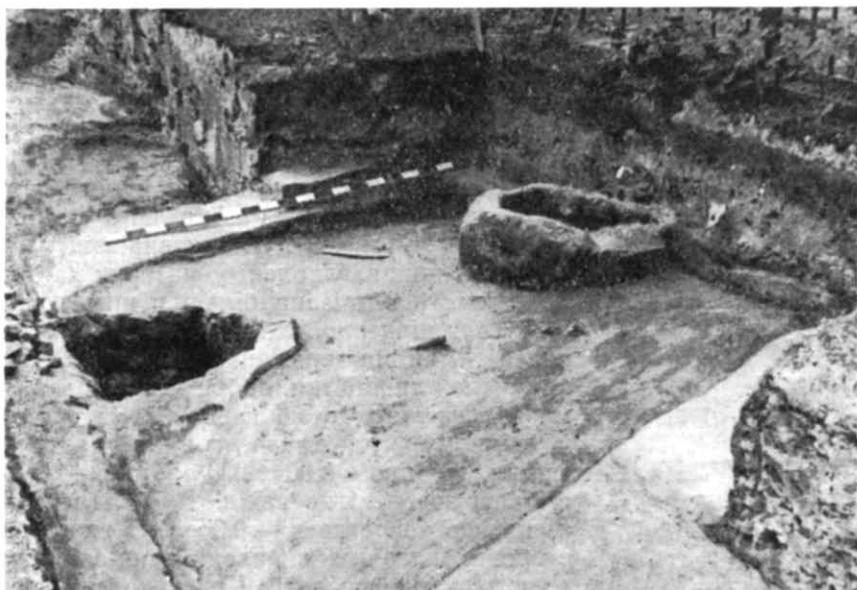

Рис. 1. Житло № 1. X—XI ст. (розкоп I, 1972 р.).

Від черепу залишилася лише нижня щелепа. Шия зігнута, грудні хребці зрушені. Перед черепом, більше до грудної клітки, виявлені плечові кістки (права і ліва). Добре збереглися ліва і права лопатки, причому права лопатка містилася під черенем печі. Грудна клітина і ребра були роздушенні. Берцові кістки (права і ліва) лежали в стороні. Під піччю, на рівні залягання кістяка коня, знайдений залізний наконечник списа, біля черепа — залізна пряжка від вуздечки. У різних місцях — біля ребер і далі від них — знайдено дві бронзові набивні пластинки на ремінь, серцевидної форми, орнаментовані (рис. 2). Аналогічні серцевидні пластинки знайшов М. К. Каргер у похованні № 120 на території Державного історичного музею УРСР (вул. Володимирська № 2)³. Серед розкиданих кісток задньої частини кістяка коня виявлено плечеву кістку людини. Два людських ребра знайдено у заповненні неглибокої ями, що була поряд з скелетом коня. Розміри ями — $0,30 \times 1,000$ м. Висота стінок — 0,20 м. Досить чітко простежуються сліди зрубу, в якому розташовано поховання. Вздовж південної і північної стін виявлено сліди канавок від дерев'яних лаг. Добре зберігся південно-західний кут споруди і слід деревини біля західної стіни. Наявність людських кісток поряд з кістяком коня, знахідки залізного списа, набивних бронзових пластинок на ремінь, свідчить про те, що це було поховання з конем. Свого часу воно було пограбовано, а потім зруйноване спорудженим на його місці житлом № 1.

Житло № 2 було частково зруйновано траншеєю теплотраси 1971 р. Залишилась тільки невелика частина північно-західної його половини.

Стіни житла вирізані у материковій глині. Рівень долівки житла № 2 перебував нижче рівня долівки житла № 1 на 0,45 м. У південно-західному куті житла була двокамерна піч, частково зрізана траншеєю теплотраси. Піч була забита уламками плінфи, булижнику, перемішаного з чорною сажею. Рівень череня печі у двох камерах різний: черінь камери № 1 буввище долівки житла на 0,10 м; черінь камери № 2 — вище долівки житла на 0,20 м. Висота склепіння першої камери становить 0,60 м, другої камери — 0,45 м. У заповненні житла, і особливо на його долівці, був великий шар перегорілого вугілля і попелу, серед якого

знайдено уламки глиняних горщиків XI—XII ст., уламок скляного браслета. Житло № 2 більш пізнє, ніж житло № 1. Воно врізалося у перше і зруйновало його південно-східну частину. Великий шар вугілля, золи, свідчить про те, що воно загинуло від пожежі.

Житло № 3 виявлено на північний схід від двох перших жител. Розмір його становить $2,80 \times 3,40$ м (рис. 3). Стінки вирізані у материковій глині, заглиблені у материк на 0,20 м. Західна стіна зрізана більш пізнім похованням. Біля південної, східної і західної стін виявлено ямки від дерев'яних стовпчиків. Долівка житла глинобитна, добре утрамбована, обмазана світло-жовтою глиною. Піч міститься у східному куті житла, глинобитна, круглої форми, розміром $0,90 \times 0,70$ м (рис. 4). Челюсті печі звернені на захід. Висота стін склепіння, що збереглися — 0,35 м. З внутрішньої сторони склепіння виявлені ямки-сліди дерев'яного каркаса печі. Чітко простежуються канелюри. Черінь печі — подвійний. Товщина верхнього череня 3 см. По обидві сторони челюстей печі розташовані ямки від дерев'яних стовпчиків. У заповненні житла і на долівці виявлено великий шар обгорілих деревин, вугілля, попелу. Серед знахідок трапляються незначні уламки давньоруської кераміки

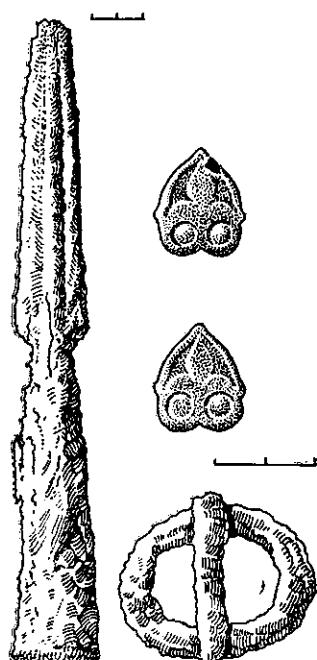
Рис. 2. Речі з поховання в зрубі IX—X ст. (розкоп 1, 1972).

XI ст.; денця посудин з клеймами, залізні ковані гвіздки, ножі, астрахала; значна кількість кісток свійських тварин: свійського бика, вівці, кози, свині, коня, собаки, а також диких: благородного оленя, зайця, козулі.

Наявність великого перегорілого шару свідчить про те, що житло № 3, як і житло № 2, згоріло. На основі керамічного матеріалу його можна датувати XI—XII ст.

На всій площині розкопів у південно-східній частині садиби виявлено дев'ять поховань, що збереглися по-різному. Поховання орієнтовані на захід, безінвентарні, цілком можливо, що це залишки більш пізнього прицерковного кладовища. Слід зазначити, що майже на всій досліджуваній площині у перевідкладеному шарі знайдено багато уламків плінфи, цементівки, фресок, шиферу, що являють собою залишки будівельного матеріалу Трьохсвятительської церкви, фундаменти якої розташовані поруч.

Цікаве житло, виявлене у розкопі 2 (1973 р.). Розміри його дослідженій частини — 4×3 м. Стіни вирізані у материковій глині. Південно-східний і південно-західний кути житла зрізані більш пізніми ямами, заповненими різночасовим будівельним і побутовим сміттям. Вздовж південно-західної стіни простежуються обгорілі деревини — залишки дерев'яних конструкцій житла. Біля північно-західної стіни містилася

піч, вирізана у материковій глині. Великий завал печини свідчить про те, що піч мала значні розміри. Зберігся частково черінь печі, на якому знайдено великий залізний замок трубчастої конструкції. На всій площі житла був великий завал обвуглених кусків дерева, обпаленої глини, вугілля, попелу. Значна кількість обгорілих дошок та обпаленої глини була посередині житла, очевидно, завал другого поверху. На цьому великому згарищі виявлено десять людських кістяків (жінки, чоловіки, діти різного віку), у різних, незвичайних, положеннях. На деяких з них сліди насильного вбивства. Так, у північно-західній частині жит-

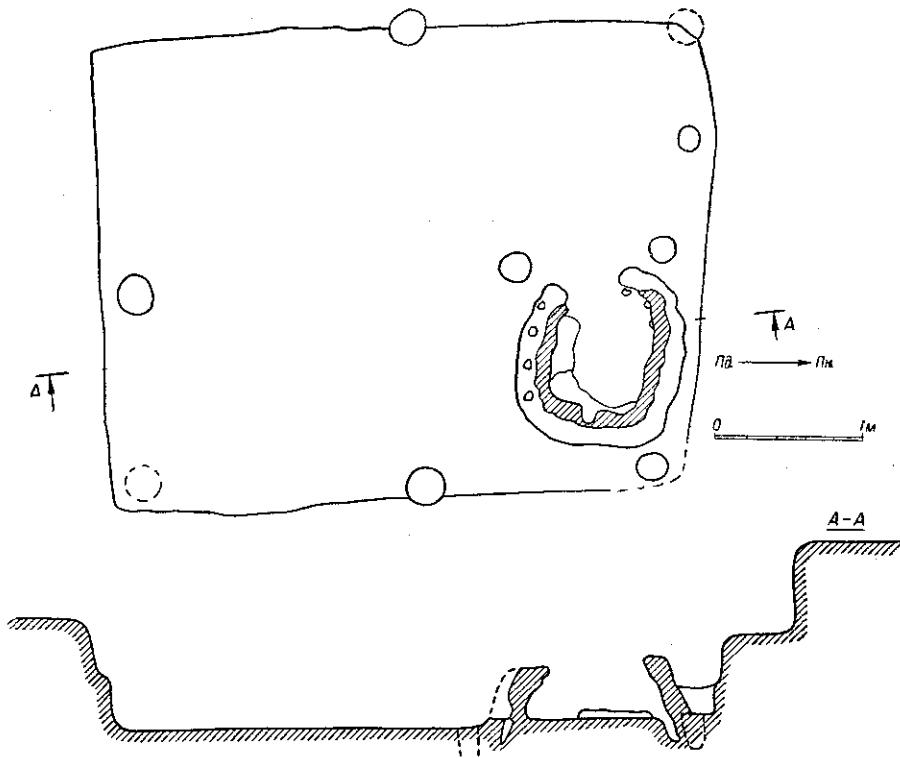

Рис. 3. План та розріз житла № 3, XI ст. (розкоп II, 1972 р.).

ла, на глибині 2 м у завалі вугілля і печини знайдено череп дівчини 16—18 років, зверху пробитий, можливо, наконечником списа. Поблизу знайдені кістки ніг, тазові кості. На 0,20 м нижче від місця знаходження черепа лежав кістяк на правому боці у скороченому вигляді. Руки під щелепою зігнуті. Між ребрами, під лівою лопаткою, стирчав гострий залізний предмет. Біля голови лежав розбитий горщик. Два кістяки лежали один на одному, головами на розбитій на дрібні шматки великій товстостінній корчазі. У північно-східній частині житла знайдено ще три кістяки. Один чоловічий (років 55) і два дитячі (рис. 5). Кістяк чоловіка головою упирався в піч, нижня половина кістяка знаходилася у передплічній ямі. Череп його роздушений, повернутий вправо, кінцівки ніг обгорілі. У правій лопатці стирчав віткнутий деформований предмет на зразок залізного костиля. Ліва рука, зігнута у лікті, обіймає голову дитини, у якої обгоріла нижня щелепа. На руці дитини був бронзовий з витої проволоки браслет. Другий дитячий кістяк лежав, притулившись до ніг чоловіка. Кістяк обгорілий, на правій руці був бронзовий пластинчастий орнаментований браслет (рис. 6).

Інші кістяки, подібні описаним, виявлені у різних місцях цього великого згарища. Серед обвуглених деревин, шматків печини, вугілля,

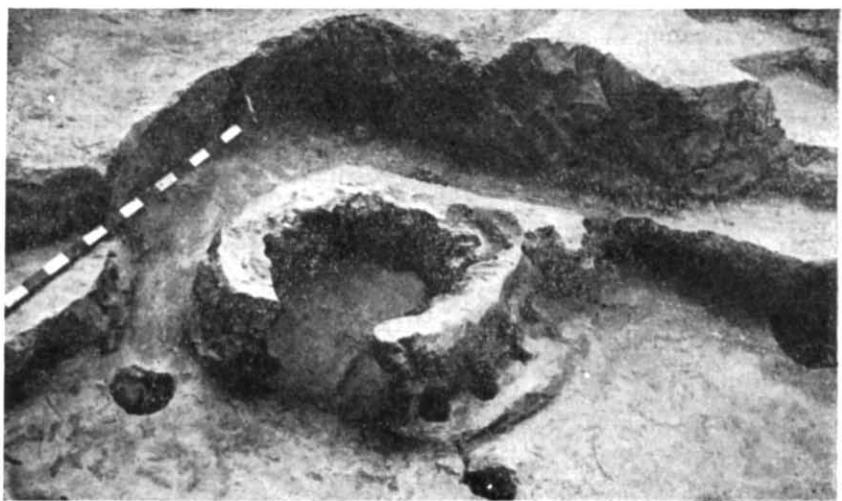

Рис. 4. Піч в житлі № 3 (розвідка I, 1972 р.).

Рис. 5. Кістяки, відкриті в житлі XIII ст. (розвідка II, 1973 р.).

попелу знайдено різноманітний побутовий інвентар житла: уламки глиняних горщиків, великої товстостінної корчаги, світильник (рис. 7; 8), кілька залізних трубчастих замків, ключі, залізні скоби, залізна дужка від відра (рис. 9, 10). Цікавою знахідкою є половинка кам'яної формочки для відлиття колтів. У завалі житла знайдена також значна кількість кісток свійських тварин: бика, коня, вівці, свині, птиці, риби (сома) та інші.

У двоповерховому будинку виявлено інвентар, що належав, очевидно, багатому власнику. Розкритий комплекс датується XII—XIII ст.

Обставини загибелі житла від пожежі, опір жителів і жорстока розправа з ними, безсумнівно, є яскравою пам'яткою боротьби киян з

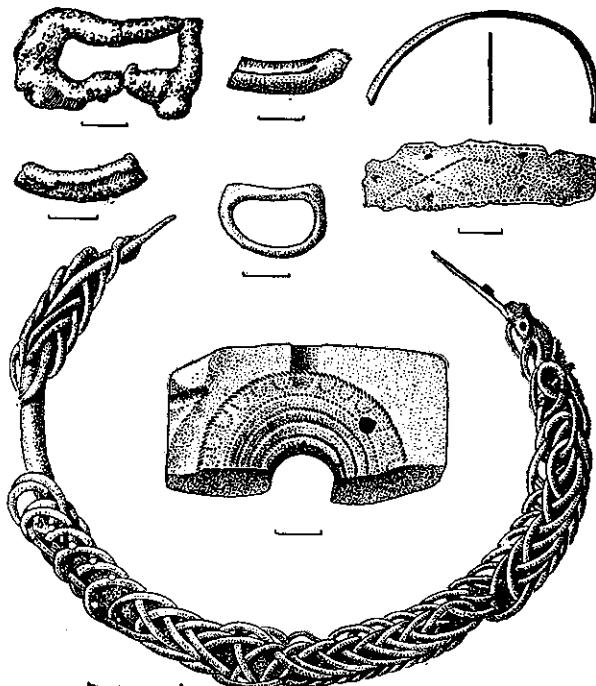

Рис. 6. Браслети, пряжки, кам'яна формочка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

татарами у грудні 1240 р. Цей факт підтверджується ще й тією обставиною, що південно-східна межа Великого княжого двору збігалася з оборонними укріпленнями «города» Володимира, у районі яких точились жорсткі бої киян з татарами.

Аналогічна картина героїчної оборони Києва спостережена у межах південної частини «міста» Володимира під час розкопок М. К. Картера 1946 р. (бул. Велика Житомирська, 4)⁴.

Слід відзначити, що на досліджуваній території виявлено багатий культурний шар XVII—XVIII ст. На розкопі (1973 р.) у верхніх шарах знайдені уламки глиняного посуду, прикрашеного поливою і своєрідним орнаментом, уламки гуттного скла, цегла (рис. 11). На глибині 1,70 м у шарі піску і глини знайдено багато залізних кованіх гвіздків (600 шт.), підкова, багато залізного шлаку. Можливо, що на цьому місці була майстерня для виробництва гвіздків, або кузня, де їх використовували для підковки коней. У цьому самому шарі виявлено монету XVII ст. (1623 р. Сігізмунда III, полторак, або півгроша), глиняні козацькі люльки.

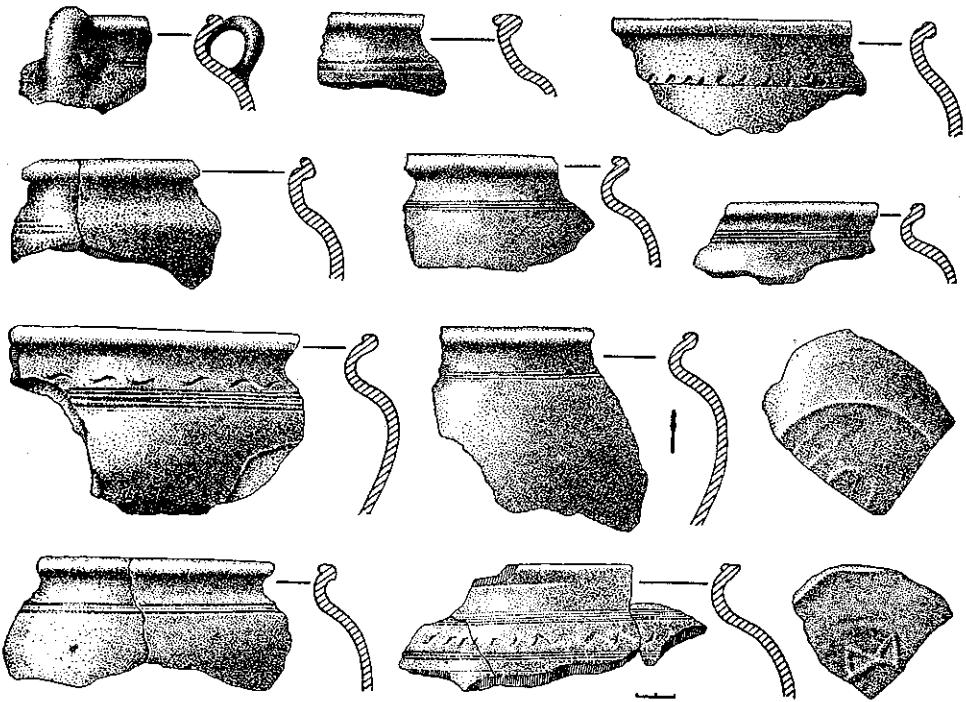

Рис. 7. Кераміка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973 р.).

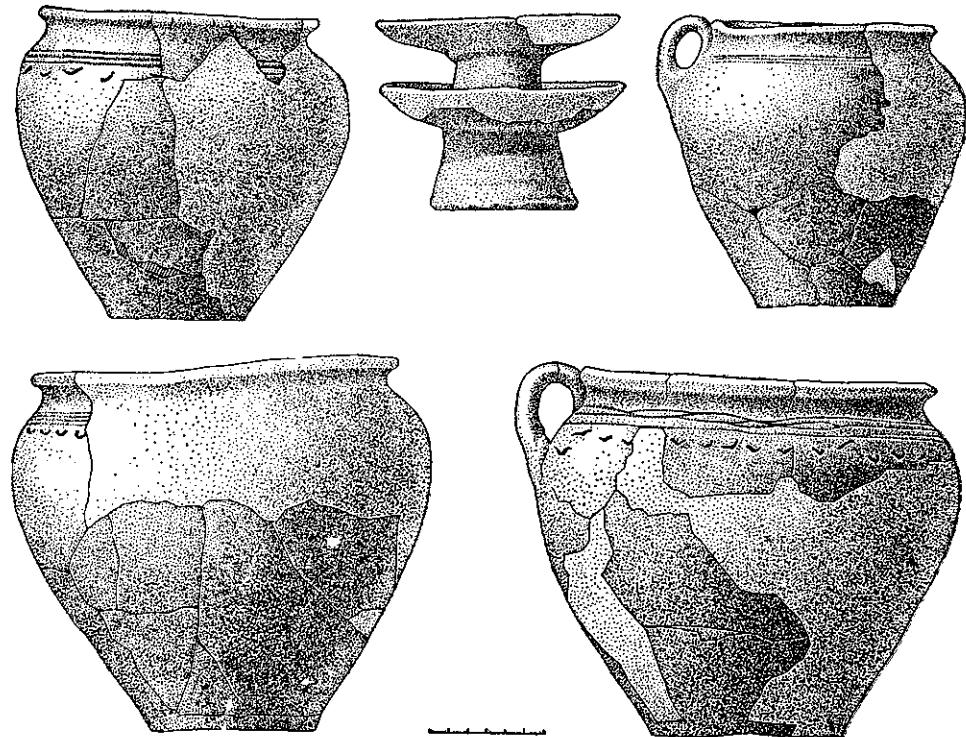

Рис. 8. Кераміка з житла XIII ст. (розкоп II, 1973 р.).

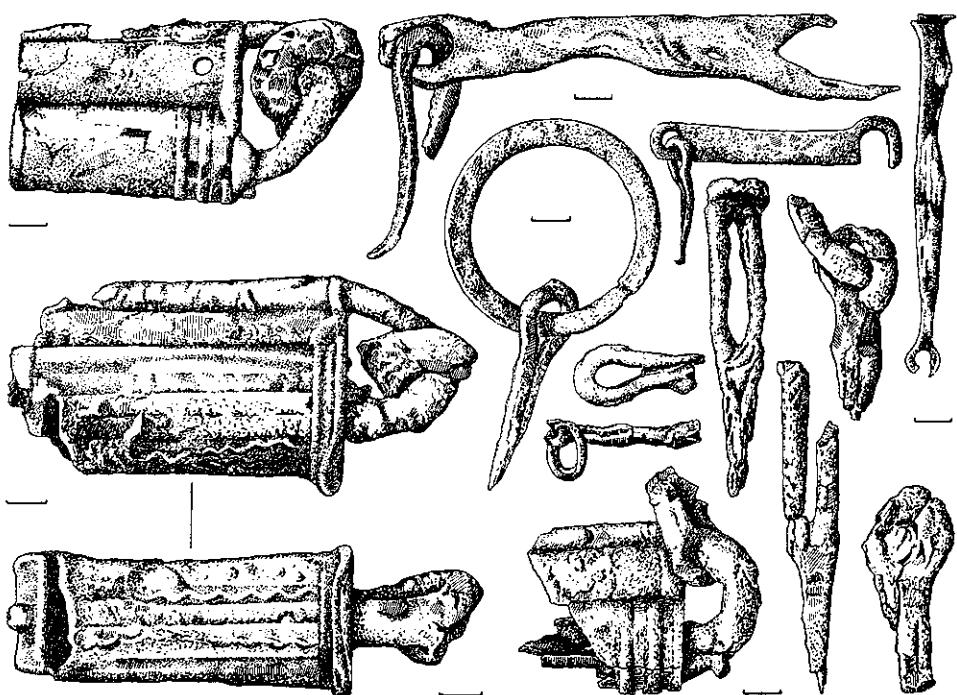

Рис. 9. Залізні вироби з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

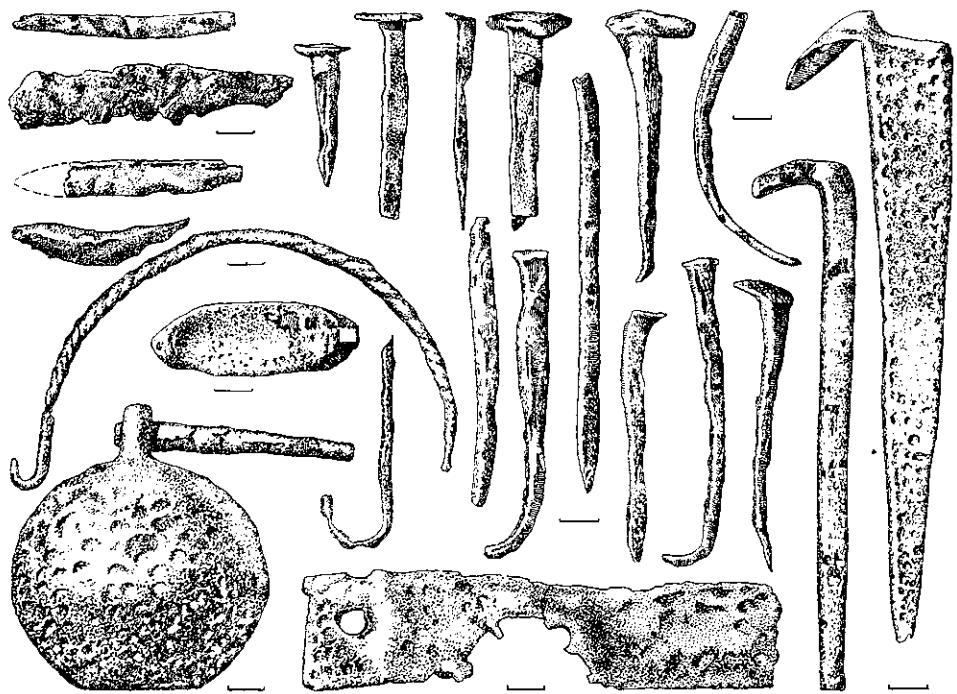

Рис. 10. Залізні вироби з житла XIII ст. (розкоп II, 1973).

У розрізі розвідкової траншеї, що була закладена у західній частині садиби, виявлено залишки печі, складеної із цегли XVIII ст. і глини. Глина добре обпалена. Серед знахідок знайдено фрагменти кераміки XVII ст., покришка глинняного горщика, ручка глинняної сковорідки, уламки виробів гутного скла, кахлі.

Залишки окремих жител, насичений культурний шар цього періоду у межах «міста» Володимира був відкритий також археологічними роз-

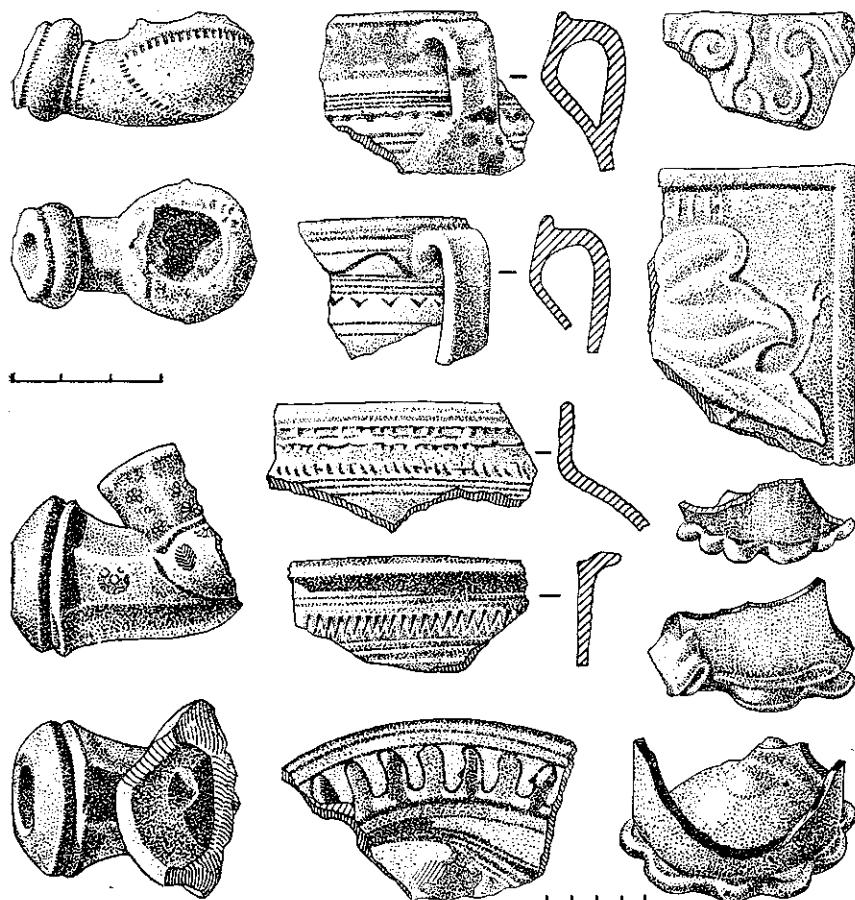

Рис. 11. Керамічні предмети XVII–XVIII ст. (розкопи I, II, 1973 р.).

копками 1955 р. по вул. Володимирській,^{7–9} 1969 р. на північно-західних схилах Старокиївської гори⁶ і в інших місцях.

Матеріали розкопок свідчать про інтенсивне життя у XVII–XVIII ст. найдавнішньої частини міста.

¹ Лаврентьевская летопись. Т. 1, вып. 1. Л., 1926, с. 118.

² ПСРЛ, 1962, т. 11. М., с. 634.

³ Каргер М. К. Древний Киев, т. 1. М.—Л., 1958, с. 196—198.

⁴ Там же, с. 328—334.

⁵ Гончаров В. К. Археологичні розкопки в Києві у 1955 р. К., 1957, с. 122—135.

⁶ Кілієвич С. Р. Розкопки на схилах Старокиївської гори.—В кн.: Археологічні дослідження на Україні 1969 р., 1972, вип. 4, с. 286—291.

С. Р. КИЛИЕВИЧ

**Раскопки Большого Ярославова двора в Киеве
(1972—1973 гг.)**

Р е з ю м е

В 1972—1973 гг. Старокиевский отряд Киевской археологической экспедиции Института археологии АН УССР проводил археологические раскопки в Киеве в усадьбе по ул. Десятинной, 2.

В исторической литературе эта местность известна под названием «Перунов холм», на котором, согласно известиям летописи, князь Владимир Святославич соорудил пантеон языческих богов. После принятия христианства, в 988 г. на этом месте была сооружена первая христианская деревянная церковь св. Василия. В 1183 г. князь Святослав Всеиволодович на месте старой деревянной церкви строит каменную церковь св. Василия, фундаменты которой были открыты в разрезе траншеи теплотрассы. Васильевская церковь была дворцовой церковью на Великом Ярославовом дворе.

В IX—X вв. эта территория была частью большого дружинного некрополя на Старокиевской горе, о чем свидетельствует открытые погребение с конем в срубе. В X в. здесь начинается массовая застройка, которая продолжается в XI — первой половине XIII вв.

В результате археологических раскопок исследовано пять жилищ, четыре из них относятся к X—XI вв. и одно — к XIII в. В заполнении последнего, в завале обгоревших бревен, кусков печины, обломков глиняной посуды и другого бытового инвентаря XII—XIII вв., найдено десять человеческих скелетов (женщин, мужчин, детей разного возраста) в необычных положениях. На некоторых из них следы насильственного убийства.

Гибель жилища от пожара, инвентарь в нем, сопротивление жителей и жестокая расправа с ними являются ярким памятником борьбы киевлян с татарами в декабре 1240 г.

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

John Penrose Barron.
The Silver coins of Samos.
—University of London.
The Athlone Press, 1966, XII+242 стор. 32 табл.

Найактуальнішими і перспективнішими, на наш погляд серед праць в галузі давньо-грецької нумізматики, є публікація колекцій та монографічних досліджень монетної справи окремих центрів. Перший напрям безперечно повноважне національне серії *Sylloge nummorum Graecorum*, другий являє собою ряд серйозних досліджень, виконаних на основі нумізматичних матеріалів із залученням історичних, епіграфічних та інших джерел.

До числа останніх належить і запропонована увазі читача монографія Дж. П. Беррона про срібні монети Самоса, випущені в період близько 530—200 рр. до н. е. Слід зазначити, що автор торкається як більш ранніх електрових монет, так і одночасничих срібних бронзових монет, і хоч він і не розглядає їх з такою ж докладністю, названу практикою значною мірою можна вважати закінченним дослідженням монетної справи Самоса вказаного часу.

Книга Дж. Беррона становить інтерес з різних точок зору — методики вивчення монет, застосування отриманих висновків, наречті, історії Самоса. Тому доцільно розглянути в загальних рисах той стан вивчення монетної справи острова, який досягнуто в результаті досліджень автора.

На початку монографії коротко розглянуто раннє карбування Самоса — електрові та свинцеві плаковані монети. Електр датовано відповідно з загальноприйнятою точкою зору — 600—570 рр., а свинцеві «стaterи» ототожнюються з монетами, випущеними Полікратом (Hdt., III, 56). Аналізується присвятний напис з Герайона близько 525 р., автор приходить до висновку, що в цей час електр на Самосі вже не випускається (с. 18).

Архаїчне карбування срібла — один з найбільш складних розділів, що вимагав від дослідника задовільного пояснення передусім відносно хронології кількох випусків, які належать до різних вагових систем. Це завдання було розв'язане таким чином. Найбільш ранній випуск являє собою однобічні монети із зображенням маски лева в фас. Дж. Беррон відзначає дві стилістичні групи, що відрізняються і вагою — діапазон їх 2,82—2,40 і 2,33—1,92 г. Обидві він визначив як гекти, перша евбейської, друга — лідо-мілетської системи (вагові норми стaterів відповідно — 17,20 * та 14,20 г).

На зміну їм приходять двобічні монети (типу крилатий вепр — маска лева). Автор також виділяє серед них дві вагові групи — 3,56—3,35 та 3,20—3,10 г, визначаючи як драхми (або $\frac{1}{4}$ стatera) лідо-мілетської та самоської (вага тетрадрахми — 13,10—13,00) вагових систем. Обидва випуски драхм доповнюються молодшими номіналами: лідо-мілетські — діоболами (типу голова пантери — голова барана), самоські — триоболами (типу крилатий вепр — голова лева). За цими монетами послідовно йдуть наступні випуски. Перший представлений дідрахмами, драхмами та тригеміоболами типу протома бика — голова лева (вага дідрахм — 6,77—6,56 г), вагову систему яких Беррон називає «важкою самоською» (норма тетрадрахми — 13,40). Другий характеризується унікальною монетою типу крилатий вепр — голова бика, вагою 2,69 г, що являє собою напівсикль персидської системи, а третій — триоболами самоської системи типу голова пантери в фас — голова бика.

До заключної серії входять тетрадрахми, а до них примикають діоболи та оболи типу маска лева в фас — голова бика, також самоської ваги.

Така послідовність монетних випусків була встановлена Берроном відповідно з фактами історії Самоса другої половини VI ст. до н. е. У 533 р. три брати Полікрат, Сілосонт і Пантагнот за допомогою наксоського тирана Лігдаміса захопили владу на острові. Після вигнання Сілосонта і вбивства другого брата Полікрат виявився єдиним правителем.

Однобічні гекти належать до ранніх років правління Полікрата; евбейська система нагадує про зв'язки з Лігдамісом, залежним від Афін, лідо-мілетська засвідчує переорієнтацію на Персію (відповідно 530—528 і 528—526 рр.), що відображає інтереси торговців, які підтримували Полікрата. У 525 р. самоська флотилія повстала проти Полікрата і закликала на допомогу спартанців. Правителю вдалося відіслати спартан-

* Автор посилається на результат одного з трьох зважувань знайденої на Самосі бронзової гири третьої четверті VI ст. до н. е. з написом ΗΜΙΕΚΤΟΝ ΤΟ ΔΗΜΙΑ(ΚΩΝ). Це зважування показало 145 г, а два інших дали цифри — 132 та 150 г.

ців, заплативши їм свинцевими «стaterами». На останні роки його правління припадає випуск лідо-мілетських драхм та діоболів.

Після загибелі Полікрата у 522 р. владу захопив Меандрій, який карбував монети важкої самоської системи (522—520 рр.). Взимку 521/20 або 520/19 рр. Меандрій був вигнаний Дарієм, який поставив замість нього Сілосонта, брата Полікрата. До часу персидських завоювань, тобто близько 519 р., належить випуск напівсиклів персидської системи. Зображення на них крилатого вепра, як і на монетах Полікрата, пов'язує їх випуск з правлінням Сілосонта. Автор припускає, що крилатий вепр був гербом сім'ї Полікрата.

У 514 р. Сілосонт поступився владою на користь свого сина Еака. За часу його правління вийшли обидва випуски монет самоської вагової системи — триоболів з зображенням голови пантери (блізько 513 р.), а також серії драхм та триодрахм з крилатим вепром (блізько 510—500 рр.), що наслідують монети Полікрата. Заключна серія з тетрадрахмами і молодших номіналів випускалась на Самосі під час іонійського повстання.

Не можна не погодитись з автором у тому, що запропонована ним послідовність монетних випусків та їх датування має безсумнівну перевагу, оскільки обумовлює зміну монетних типів та вагових систем чергуванням правителів, їх політичною орієнтацією, яка залежала в свою чергу від економічних причин (с. 36). Лише висновок про існування двох Полікратів може викликати заперечення. Автор робить його, виходячи з вигляду та об'єму монет карбування Полікрата II, які не відповідають поширеній думці про могутність тирана. Відомий своїм багатством Полікрат I правив, як вважає Беррон, у період близько 572—540 рр. (с. 37). По-перше, малоймовірно, щоб Геродот не знав про правління на Самосі цих двох тиранів і, по-друге, говорячи про могутність, воєнні перемоги і успіхи Полікрата — сучасника Камбіза, давньогрецький історик водночас вказує на його зацікавленість в грошах, яка привела до загибелі тирана (Hdt., III, 122—123).

Випуск архаїчного срібла завершується тетрадрахмами аттичної вагової системи типу маска лева в фас — ніс корабля*, які карбувались в Занклі вигнаними після поразки іонійського повстання самоськими олігархами. Розглядаючи ряд подій початку V ст. до н. е., Беррон приходить до висновку, що ці монети, які містять на реверсі літери А, В, Δ і Е (відомі також і зразки без літер), випускались в 494/3—490/89 рр. Автор вказує, що цей надійно датований випуск надзвичайно важливий для встановлення хронології монетних серій попереднього і наступного періодів.

Велике місце в монографії Беррона відведено самоські чеканці періоду «п'ятдесятниця». В цей час випускалися тетрадрахми (типу маска лева — протома бика), триоболи (типу протома крилатого вепра — голова лева)**, діоболи (типу голова пантери — голова барана), тригеміоболи (типу ніс корабля — амфора) і оболи (відомий єдиний екземпляр типу голова Гери — голова лева і рідкісні — типу маска лева — голова бика).

Стилістичний аналіз зображень на тетрадрахмах дав змогу автору встановити таку послідовність їх карбування: спершу випускались монети без додаткових знаків, потім з різними символами (шлем, колесо, сова, астрагал та ін.) і нарешті з літерними позначеннями (від В до Ε).

Розглядаючи основні гіпотези про час припинення випуску цих монет, Беррон переконливо показує, що це відбулося у 440—439 рр. після розгрому міста Афінами (с. 87). Найбільш ранні випуски він датує часом близько 482—478 рр. Різні додаткові знаки і літери відповідають, на його думку, річним випускам, причому літери вживалися в ті роки, коли влада на Самосі була в руках олігархів, з 453 по 439 рр. (с. 91). Заключні варіанти монет цього типу з літерою А і написом ЕΠΙΒΑΤΙΟΣ карбовані, як вважає Беррон, не на Самосі, оскільки випускати монети після позбавлення автономії міста було неможливо. Це припущення підкріплюється тим, що на монетах немає етнікона, а також можливою розшифровкою А як Ἀγαθίτου (с. 92—93).

Дальший період карбування Самоса припадає на іонійську війну. Тетрадрахми є молодші номінали (драхма, триобол і обол), карбовані за аттичною системою; Беррон датує 412—404 рр., тобто часом, коли після успішного повстання демоса проти олігархів Самос здобув автономію і виступив на боці Афін.

Так само впевнено відтворює автор історію самоської чеканки періоду незалежності. До цього часу він відносить монети родоської ваги — тетрадрахми і фракції з традиційно самоськими типами, тобто маска лева в фас — протома бика (вагою 15,35—15,25 г), а також тридрахми (або подвійні сиклі) союзу міст з зображенням немовляти

* На думку Беррона, в усіх випадках зображався ніс самени (σαραῖνα), біреми особливого типу, який з'явився за часів Полікрата (с. 6, з посиланням на Плутарха — Perikles XXVI).

** Аналогічні архаїчні, але низької ваги 1,30—1,20 г. Автор пояснює їх нижчу порівняно з нормою (1,64) вагу тим, що ці триоболи повинні були полегшити переважання на лідо-мілетський статер: тетрадрахма самоської системи з додаванням триобола якраз складала такий статер (с. 70). Але це пояснення не є задовільним. По-перше, сумнівно, щоб, випускаючи монети нової ваги, орієнтувались на вагову систему, яка вже вийшла з вжитку; по-друге, як могли вказані монети низької ваги виконувати свою основну функцію в системі самоських номіналів?

Геракла, що душить змій (вага — 11,52—11,42 г). Беррон поклав в основу дослідження спостереження над тетрадрахмами, що мають імена магістратів. Визначивши послідовність останніх за стилем, штемпелями і знаками монетних майстрів (автор припускає, що це були річні епонімні магістрати), він звертається до фактів історії Самоса першої половини IV ст. до н. е. і приходить до висновку, що вони могли бути випущені до 366—365 рр., коли Самос став афінською клерухією, а його мешканців вигнали. Найбільш імовірною датою воєнного союзу, а, отже, і тридрахм є 394—393 рр. Оскільки ці монети ідентичні тетрадрахмам з іменем Гегесіанакта, якому передували чотири інших магістрата, він датує початок карбування монет родоської ваги 397/7 рр. до н. е.

Вибір родоської системи, монети якої добре співвідносились з номіналами персидської, означає, на думку Беррона, що Самос в цей період орієнтувався в торгівлі скоріше на сусідів і Малу Азію взагалі, ніж на європейську Грецію і Захід (с. 119)...

Заключний розділ книги присвячений монетам елліністичного часу (321 — близько 200 рр.). В цей період випускалися три різні у ваговому відношенні групи монет.

Першу представляють монети чотирьох номіналів — дідрахми, драхми, гемідрахми (типу маска лева в фас — прототипа бика) і тригеміоболи (типу голова Гери — ніс корабля), належні до системи, що, звичайно, визначалась, як «редукована родоська», але в дійсності, за Берроном, близької до місцевої самоської — звичайна вага дідрахми 6,5—6,3 г. Більшість монет має імена магістратів. Аналіз штемпелів приводить автора до надзвичайно цікавих припущення про наявність в цей час на Самосі двох монетних дворів і про існування кількох магістратів — у двох випадках по два магістрата, в одному — 14 (с. 122, 138—139). Дослідник ототожнює деяких осіб, чиї імена фігулюють на монетах і в написах. Хоч він і залишає невирішеним питання про характер магістратури, зафіксованої монетами, але вважає можливим припустити перехід наприкінці IV ст. від епонімної діархії до синархії (бεναρχία).

Загальні хронологічні рамки цього випуску визначаються часом між ліквідацією афінської клерухії в 321 р. і смертю Лізімаха, під контролем якого перебував острів, у 281 р. Беррон вважає, що монети випускалися імовірніше до 301 р., коли до влади прийшов тиран Дуріс (с. 140).

До другої групи належать монети трьох номіналів, іх вагові дані — 4,65—4,55; 2,35—2,25 і 0,98—0,74 г (типи ті ж самі). Цю вагову систему Беррон визначає як «толемеївську, похідну від лідо-мілетської, а номінали відповідно як октобол, тетрабол і діобол. Вони випускалися за Птолемеїв II і III, у 281—221 рр., з перервою, яка припадає на 259—246 рр., коли Самос опинився під владою Селевкідів.

І нарішті третя група, яка вважається останньою в історії самоського срібного карбування, представлена також трьома номіналами. Два молодші повторюють автономні типи, іх вагова норма відповідно — 2,9—2,8 і 1,45 г. Виходячи з визначення номіналів попередньої групи, автор вважає і ці монети тетроболами і діоболами, але аттічної вагової системи. Це, в свою чергу, дало йому змогу виділити в число самоських ряд посередині Александрівських тетрадрахм, а саме тих, що мають, як додатковий знак, ніс корабля.

Тетроболи з одним-трьома різними додатковими знаками складають 14 комбінацій, відповідних, на думку Беррона, 14-річним випускам. Зіставляючи цей результат з дійкими фактами історії Самоса рубежу III—II ст., він визначає два можливих для карбування періоди — 210—197 і 197—близько 185 рр., проте за браком даних на користь тієї чи іншої дати відносить сумарно всю групу до 210—185 рр.

Наприкінці книги вміщено кілька додатків — в одному наведені frequency tables монет, інші присвячені двом золотим статерам, яких вважають самоськими (Беррон приходить до негативного висновку), а також підробкам самоських монет. Крім каталога і чудово виконаних ілюстрацій, об'єднаних у 32 таблиці, праця супроводиться кількома покажчиками.

Мета цього огляду полягає в тому, щоб продемонструвати нумізматичні аспекти монографії Дж. Беррона. Питання історії Самоса порушені в плані нерозривного зв'язку історії і нумізматики.

Звичайно, рецензована праця не позбавлена певних недоліків — одні питання вирішенні спірно або не досить переконливо, інші зовсім не висвітлені, але це не зменшує значення книги Дж. Беррона як важливого історико-нумізматичного дослідження про Самос VI—III ст. до н. е.

B. O. Анохін

Про час появі угрів в Тисо-Дунайському басейні (огляд джерел)

В останні роки в угорській археологічній та історичній літературі все частіше порушується питання про перегляд «традиційних» загальноприйнятих тверджень щодо часу «завоювання угорцями батьківщини». Основна їх мета шляхом використання археологічного матеріалу довести, що частина угорських племен поселилася в Тисо-Дунайському басейні приблизно на 200 років раніше, ніж тут з'явилися угри під керівництвом Арпада наприкінці IX ст. На думку угорських істориків, до перегляду існуючої концепції спричинилася невідповідність свідчень лінгвістичних джерел, з одного боку, та історичних і археологічних — з другого. До цього часу у вивченій стародавній історії угорських племен періоду «завоювання батьківщини» переважає віддавалася лінгвістиці. В історичних джерелах угорці — мадьяри Арпада визначалися як тюркські племена, або, принаймні, як носії тюркської культури, в лінгвістичній науці навпаки їх пов'язували з фінно-угорською мовною групою. Отже, як гадають деякі угорські історики, виникла суперечність, з'ясувати яку мають сучасні археологи, історики, лінгвісти. Основна роль у розв'язанні проблеми відводиться археологічній науці, бо нині тільки вона може дати необхідні для цього нові факти.

Зробимо короткий екскурс в історію питання. Основоположником концепції про раннє переселення угорців в Тисо-Дунайський басейн був Арпад Ванбері, який ще передодні святкування «Тисячоліття угорського королівства» (1896 р.) в статті «Етногенез і розвиток угорського народу» писав: «...угорці, які заселили Карпатський басейн наприкінці IX ст. належали до чисто тюркського племені». Наявність в угорській мові фінно-угорських елементів слід заразувати до таких, що потрапили в угорську мову в ранні епохи. «Завоювання угорцями батьківщини у всякому разі проходило під гегемонією тюрків, але не за Арпада, а за Атілі, не в IX, а в V—VI ст.».

У 20—30-х роках ХХ ст. дослідник Маріалакі Кіш в статті «Про кілька топонімів епохи Арпада» писав, що «завоювання угорцями батьківщини» під проводом Арпада було тільки зміною одного племінно-політичного ладу іншим. Причому, переважна більшість населення — болгаро-слов'яни, авари, германці, гуни — всіх близько 90%, в часи появи угорців Арпада залишилася незмінною на згаданих територіях. Дослідник твердить, що більшість їх прийшла не з Арпадом, а задовго до гунів, аварів і говорила угорською мовою. Цей народ був не ким іншим, як залишками населення, яке з'явилося в Карпатському басейні ще до «різдва Христа» під збірною назвою скіфів, а потім сарматів. Як бачимо, основна думка М. Кіша спрямована на те, щоб шукати угорців ще на початку нашої ери між скіфами і сарматами.

Автор «Історії Угорщини», виданої в 1895 р., Гейза Надь появу угрів пов'язує з розпадом «Кавказько-болгарської» імперії. Він вважає, що ті болгари й інші волзькі племена, які поселилися одночасно з Аспарухом на території сучасної Угорщини, не могли зникнути безслідно і, якщо не раніше, то, безсумнівно, в період кривавих походів Карла Великого приєдналися до грізних нижньо-дунайських болгар. Мабуть, наявність останніх в пониззі Дунаю, як гадає автор, може служити аргументом на користь того, чому збройні сили Карла Великого, зосереджуючись в кількох місцях у межиріччі Дунаю і Тиси, не здійснювали грабіжницьких походів далі на схід. Існування у Потисі болгар, про яких розповідається в угорській усній народній творчості, на думку Г. Надя, має під собою певну історичну основу. Дослідник припускає, що між стародавніми болгарами мали бути також угорці. Відомо, продовжує він, що одне болгарське племя, яке підкорялося вождю Куврату, візантійські джерела називали унунгами, а самого гунського вождя біля Азовського моря, де в той час з'являється Куврат (як твердить вчений), знали їй угорські легенди. Грунтуючись на цьому, Г. Надь вважає, що Арпад після прибутия в Тисо-Дунайський басейн зустрів тут не тільки чужинців, але також одно-племінників-мадьяр. Отже, угорський рід тут опинився раніше, ніж почалося «завоювання батьківщини». «Імовірно, що угорці прийшли в цей край з аварами, а, можливо, й раніше. Часом початкової угорської колонізації, резюмує дослідник, є остання чверть VII ст. Засновуючись на легендах, Г. Надь визнає безпосередніми нашадками угорських загонів у Трансільванії гірських жителів — секелів.

У 1900-х роках вперше стають відомими припущення археологів щодо часу появи угрів у Карпатському басейні. Своїми спостереженнями поділився знавець ранньосередньовічних пам'яток Європи І. Гампел. Він писав, що сліди аварів і угорців періоду Арпадовичів знайдено на деяких сусідніх поселеннях. Аварсько-угорське співживлення певною мірою простежується в убраних й споряджених угорців. На жаль, продовжує Гампел, у вивченій аварії ми ще не дійшли до того етапу, щоб на аварських могильниках виділити поховання угорців, які датуються кінцем IX — початком X ст.

Серед сучасних археологів та істориків питання «завоювання угорцями батьківщини» займається Д. Шімоні, Д. Чалань, В. Дюсері, Д. Дьєрфі, П. Ліптак, Д. Ласло та ін. В основному думки згаданих дослідників не збігаються тільки в деяких деталях.

Заслуговує на увагу концепція Пала Ліптака, яка найбільш концентровано втілює струнку етногенетичну теорію походження угорського народу. Вченый вважає, що цей етногенетичний процес складний і довготривалий. Розпочався він у межиріччі Ками та

Белої і завершився у Карпатському басейні. На підставі антропологічних, археологічних і лінгвістичних джерел П. Ліптак прийшов до висновку, що «завоювання угорцями батьківщини» мало три фази.

Перша фаза — поява стародавніх болгар у Карпатському басейні в V ст., а разом з ними племен або залишків племен мадьярів, точніше — протомадьярів. Друга з'язана з аварами, уар-гуннами або варханами, що в 568 р. прийшли зі степів Північного Причорномор'я і зайняли всю Тисо-Дунайську улоговину. Можливо, з ними виступили нові групи угро-мадьярів. Не викликає сумніву їх прихід з басейну р. Ками близько 670 р.

Третя, найбільш вирішальна фаза включає події 896 р., коли під проводом Арпада племена тюркських й угорських мовних груп підкорили собі місцевих жителів, вірніше, приєдналися до раніше слюди прибулих мадьярів.

В сучасній угорській історіографії дедалі більше визнання здобуває інша концепція — про так звані «две фази завоювання угорцями батьківщини». Опрацював її Дьюла Ласло. На відміну від П. Ліптака він вважає, що перша фаза заселення угорцями Карпатського басейну визначається другою половиною VII ст. і з'язана з появою тут носіїв «грифено-рослинного орнаменту», а друга — з угорцями Арпада (896 р.).

Свою концепцію Дьюла Ласло мотивує таким чином: по-перше, 98% «пізньоаварських» пам'яток відкрито в тих районах, де засвідчено присутність угорського або змішаного угорсько-слов'янського населення. Тільки чотири місцевонаходження виявлено на чисто слов'янських територіях. Тому, як вважає вченій, не можна говорити про слов'янізацію «пізніх авар», навпаки слід гадати, що залишки цього населення сплікувалися угорською мовою.

По-друге, аварські й угорські поселення не перекривають одні одніх, а, як правило, завжди суміжні. Топоніми їх угорські. По-третє, в угорській народній творчості живуть міфи і повір'я, характерні для «пізніх аварів». Ці міфи були поширені серед носіїв грифено-рослинного орнаменту в VII ст. н. е. Однак цих ознак не засвідчено в угорців Арпада. Вони, вірогідно, потрапили в угорські перекази тих же авар.

По-четверте, в таких ремеслах, як гончарське, бронзоливарне, косторізне, простежено певну спадкоємність між пізньоаварськими речами і виробами угорців Арпада. Ale ця спадкоємність тільки з великим застереженням може бути поширена на етнічну.

По-п'яте, будівельна техніка угорців Арпада не була такою примітивною, як її характеризують лінгвісти, посилаючись на зміст стародавніх угро-фінських слів. Археологічні джерела свідчать про інше. Угорці IX ст. вміли будувати наземні і шатроподібні житла. В перших мешкали землероби, в других (шатрах-юртах) — скотарі.

Отже, дискусія про етнічну належність аварських пам'яток в угорській історіографії має не тільки давню традицію, але й нині є програмним питанням археологічної та історичної науки. В наш час все більше з'являється дослідників, схильних приписувати так звані пізньоаварські пам'ятки угорцям фінно-угорської мовної групи.

На сучасному етапі зростає інтерес до етногенезу угорського народу і залучення до пошукув предствників різних наук — археологів, істориків, лінгвістів, етнографів, фольклористів, мистецтвознавців. Для слов'янської археології проблема походження, етнічної належності і «зникнення» колись могутнього племені аварів теж має неабияке значення. З нею з'язані і деякі віхи історії східнослов'янських племен другої половини I тисячоліття н. е. Як повідомляють історичні джерела, авари, очолені каганом Баяном, близько 560 року розбили Антеський племінний союз і просувалися в гирло Дунаю. Звідси вони здійснили ряд нападів на північ, за Карпати, в тому числі в райони розселення хорватів і дулібів. Про утиски, яких зазнавали дуліби від авар, згадує «Повість временных літ...»: «Се же обри (руська назва авар) воеваху на словенах и примишица дулебы». В 566—567 рр. авари уклави союз з лангобардами і розгромили гепідів, зайнявши після цього північно-східну частину Панонії між Дунаем і Тисою. У 574—578 рр. скориставшись переселенням лангобардів в Італію, вони оволоділи всім Задунав'ям, яке згодом перетворилося в центр Аварського каганату, і чинили напади на Візантію та західних сусідів. Відомо також, що після розпаду каганату, авари як окрема етнічна спільність перестали існувати. Про це знав і автор «Повісті временных літ» Нестор, який ввів у літопис руське прислів'я «погибша аки обре».

Не висловлюючи свою думку про належність пізньоаварських пам'яток угорцям (це питання вимагає спеціального вивчення), наголосимо на іншому. Деякі угорські дослідники заперечують будь-які впливи з боку слов'янського населення на формування господарства, культури, політичного життя прийшлих угорських племен, очолюваних Арпадом. Публікуються статті, де перебільшується роль землеробства, будівельної справи, металургії, осідлого і кочового господарства в житті аварських племен.

Метою цієї оглядової статті було ознайомлення радянських істориків з новими проблемами угорської археології, що виникли у зв'язку з переглядом загальноприйнятої концепції про час появи угрів у Тисо-Дунайському басейні. Дьюла Ласло, автор тези про «подвійне завоювання угорцями батьківщини», сам визнає дискусійний характер висунутих положень, які ще не є остаточними.

Г. О. КУЗНЕЦОВ

Дослідження пам'яток раннього залізного віку на Чернігівщині

30 березня 1974 р. відбулася нарада — семінар членів секції археологічних пам'яток при правлінні Чернігівської обласної організації Товариства охорони пам'ятників історії та культури. Проведена нарада сприяла значному поліпшенню діяльності краєзнавців Чернігівщини в справі охорони і вивчення археологічних пам'яток. Зокрема, експедиція під керівництвом О. В. Шекуна обстежила ряд об'єктів у Семенівському районі, а також відкрила кілька нових поселень епохи бронзи і Київської Русі.

Цікаві наслідки дала експедиція в Чернігівському районі, яка працювала під керівництвом автора. Під час обстеження величного курганного могильника в с. Хмельниця, яке проводилось членами секції з метою збирання матеріалів для «Довідника археологічних пам'яток України», були зафіксовані раніше невідомі поселення раннього залізного віку, пізньозарубинецької культури та часу Київської Русі.

Вказане село, що розташовується в межиріччі Білоуса і Стрижня, як свідчать результати розвідки, було досить густо заселене на рубежі першої та другої половини I тисячоліття н. е. та в епоху Київської Русі. Очевидно, цьому сприяли географічні та природні умови. Повноводні на той час ріки Білоус і Стрижень та іх численні притоки були зручними шляхами сполучення і торгівлі, а незвичайно родючі для Полісся України ґрунти зумовили розвиток землеробства.

Сліди поселень виявлено на берегах висохлих річок і струмків, які стікали до згаданих вище рік по похилій місцевості. Як правило, поселення розташовані на висоті 1—3 м від рівня сучасних водоймищ, проте є окремі пам'ятки, виявлені значно вище. Наприклад, одна з них — під назвою Селище, що належить до епохи Київської Русі, розміщується на висоті 11,5 м від рівня струмка Хмельниця.

Поселення, за рідким винятком, орієнтується із сходу на захід і відрізняються розмірами. Іноді їх площа зовсім невелика, наприклад таких, як Юрковщина II (2100 м²) та Ланок II (5000 м²). Переважають, однак, середні та великі. Зачистка стінок траншей і розрізів на місцях проведення будівельних робіт показує, що товщина культурного шару іноді сягає до 0,8—1,0 м.

Під час розвідки у середній течії р. Білоус (рис. 1) виявлено поселення скіфського періоду, розташоване в північно-західній околиці с. Юр'ївки, на високому правому корінному березі над круглим схилом заболоченої заплави. Найвища точка над заплавою — 10,5 м. Поселення мало Г-подібну в плані форму.

Смуга, де трапляється підйомний матеріал, довжиною 240 м та ширину 30 м, від берега повертає вздовж городів села на південний схід майже під прямим кутом і продовжується на відстані 220 м, поступово розширяючись до 100 м.

Кераміка, знайдена на території поселення, світло-рожевого, майже жовтого кольору, підлощена, з величими домішками зерен кварциту. Є також нечисленні фрагменти посуду часів Київської Русі (рис. 2, 3).

На берегах річок Руда (притока Білоуса) і Стрижень виявлено ще три поселення скіфського періоду (в урочищі Три берези, Валки I та Валки II). Як показала розвідка, в межиріччі Білоуса і Стрижня, були також пам'ятки пізньозарубинецької культури.

На відстані 200 м на північний захід від підсобного господарства Чернігівського тресту громадського харчування, на розораному полі поблизу пересохлого водоймища знайдено багато фрагментів грубої неорнаментованої товстостінної кераміки. Поверхня її червоно-бурого кольору, зі слідами горизонтального згладжування травою на тулубі і заглибленими від пальців на придонній частині стінок. Тісто низької якості з рослинними і мінеральними домішками. Випал нерівномірний. Товщина стінок — від 0,8 до 1,5 см. Вінця прямі, потовщені вгорі і злегка відігнуті назовні. Кераміка цього типу трапляється на площі 250×150 м. Вона нагадує керамічні вироби з деснянського селища Смольян, розкопаного П. М. Третьяковим.

Неподалік від згаданого поселення, яке дістало назву «Підсобне», відкрито селище Рябці II з підйомним матеріалом цієї ж культури. Крім кераміки і великої кількості печин, тут знайдено нуклеуси та кремінь висотою 6,5 см і ширинорою 3,3 см зі слідами обробки, дуже схожий на антропоморфну (жіночу) статуетку без голови (рис. 2, 6—8).

Поселення Юрковщина I та Шумлай двошарові. На них поруч з пізньозарубинецькими знахідками багато матеріалів часу Київської Русі. Особливо цікаве друге, розташоване за 1 км від залізничної станції Шумлай (азімут 80°), на невеликому підвищенні, яке з півдня і півночі обмежується руслами двох пересохлих річок. На сході, де вони

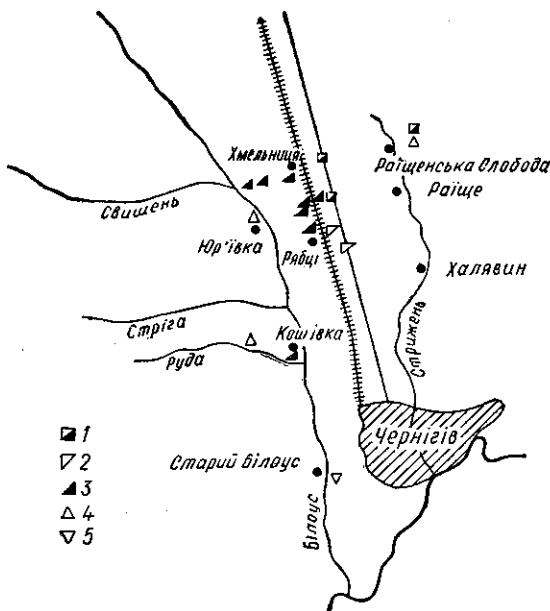

Рис. 1. Схематичний план розташування пам'яток, відкритих у 1974 р. в басейнах річок Білоус і Стрижень:

1 — двошарові пам'ятки; 2 — поселення пізньозарубинецької культури; 3 — поселення Київської Русі; 4 — поселення скіфського періоду; 5 — поселення епохи бронзи.

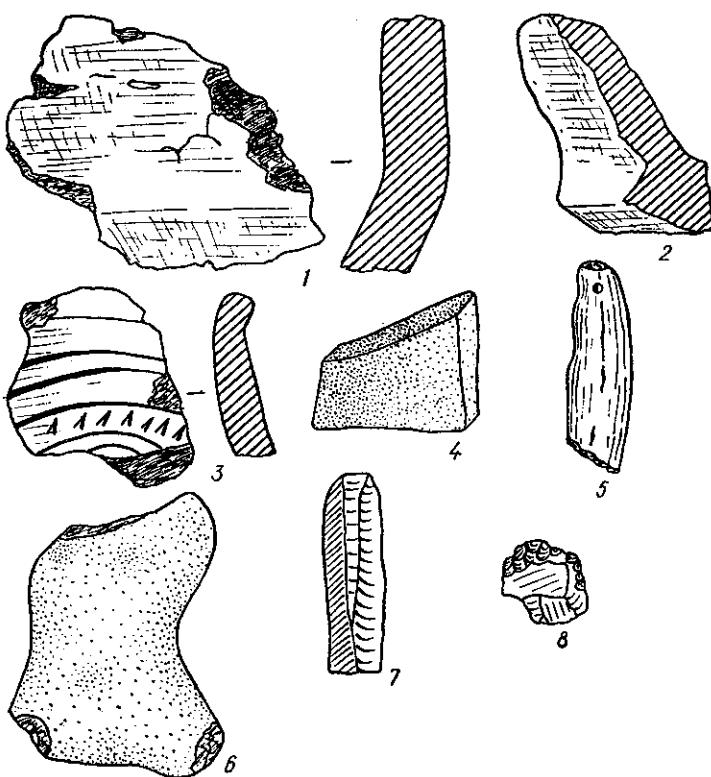

Рис. 2. Знахідки речей з поселень в басейнах річок Білоус і Стрижень.

зливалися, утворився півострів довжиною близько 1 км. Поселення перерізане навпіл асфальтованим шосе Чернігів—Гомель. Площа, на якій трапилися знахідки,— 900× \times 350 м. На захід від шосе виявлено поруч з керамікою Київської Русі багато фрагментів пізньозарубинецьких посудин. Але останніх зовсім немає на схід від шосе. Тут на полі зібрано численний матеріал часів Київської Русі у вигляді кераміки, печини та шматків шиферу. Є також великий фрагмент верхнього каменя від жорна, виготовленого з шиферу (діаметр 50 см). Як показала зачистка стіни траншеї, товщина культурного шару на території поселення — 1 м.

Інша пам'ятка Київської Русі — в урочищі Селище, на березі струмка Хмельниця, близька за розмірами до поселення Шумлай. Привертає увагу знайдена тут велика кількість криці й шлаку.

До цього ж часу належать і відкриті під час розвідки поселення Кошівка, Рябці I, Талашів I, Талашів II, Ланок I, Ланок II, Юрковщина II, які мають невеликі або середні розміри. Знайдена на них кераміка виготовлена на повільному і швидкому гончарському кругах. Вона здебільшого біла, добре випалена, з простими і профільованими вінцями, неорнаментована або з орнаментом — лінійним, хвилястим і виконаним за допомогою штампу.

Серед знахідок є також шифер і криця, скло, уламки брусків (рис. 2, 4), амулет з ікла звіра (рис. 2, 5), кістки людей і тварин.

Поруч з вже відомою археологічною пам'яткою Високий Груд, розташованою поблизу с. Старий Білоус у нижній течії р. Білоус, виявлено на зораному вперше лузі поселення культури багатоваликової кераміки епохи бронзи з фрагментами посуду і крем'яними знаряддями праці. Тут також знайдено крем'яні вироби епохи мезоліту.

Розвідки в басейнах рік Білоус і Стриженев, організовані Чернігівською археологічною секцією, тривають.

В. Ф. ГЕНІНГ

IV Міжнародний конгрес фінно-угрознавців у Будапешті

Фінно-угрознавство виникло спочатку як напрям лінгвістичної науки і лише наприкінці XIX ст. розпочалися дослідження в галузі фольклору і мистецтва фінно-угорських народів. окрім спроби зачленення археологічного матеріалу для розробки проблем стародавньої історії фінно-угорських племен (І. Аспелін, А. Тальгрен) не мали в той час успіху. Але розширення цих досліджень як у галузі лінгвістики, так і інших наук (археології, етнографії, історії, літературознавства, музикознавства), що особливо спостерігається за останнє півстоліття не лише в традиційних наукових центрах — Москві, Ленінграді, Хельсінкі, Будапешті, Талліні, але й в місцевих осередках, сприяло створенню в них (зокрема, в межах Радянського Союзу) ряду науково-дослідних інститутів. Передусім вони були створені в автономних республіках фінно-угорських народів (Карельській, Комі, Марійській, Удмуртській, Мордовській). В зв'язку з цим на певному етапі дуже зросі обмін інформацією про наукові досягнення і з'явилася потреба в координації методики вивчення у різних галузях науки для плідних порівняльних досліджень і постановки нових проблем.

Ініціаторами міжнародних конгресів фінно-угрознавців стали країни, де живе більшість цих народів, — Радянський Союз, Угорщина і Фінляндія. Перший конгрес відбувся в 1960 р. у Будапешті, наступні проводились через кожні п'ять років відповідно в Хельсінкі й Талліні. Нинішній, IV конгрес був скликаний в Будапешті 8—16 вересня 1975 р. Керує цією діяльністю Міжнародний комітет, у складі якого, крім представників країн-організаторів, є члені з НДР, Швеції, Норвегії, Франції, США, ФРН, Чехословаччини, Головою IV конгресу був академік Дьюла Ортутай — директор Інституту етнографії Угорської Академії наук.

IV конгрес був найбільш визначним, в його роботі взяли участь 702 науковці з 21 країни. Репрезентовані були майже всі європейські держави (НДР, ФРН, Швеція, Англія, Франція, Голландія, Італія, Польща, делегації яких налічували від 3 до 20 членів, Австрія, Бельгія, Чехословаччина, Данія, Ірландія, Югославія, Норвегія, Румунія тощо). Група представників з США мала у своєму складі 14 чоловік, а з Японії — 8. Найчисленнішими були делегації СРСР, Угорщини і Фінляндії, в кожну з яких входило до 200 членів. На конгресі зібралися члені — представники всіх фінно-угорських народів.

Радянську делегацію очолював академік О. П. Окладников. Серед радянських археологів на запрошення оргкомітету конгресу прибули О. М. Бader, В. Ф. Генінг, Л. Я. Крижевська, а також інші делегати з багатьох міст Радянського Союзу (з Москви, Йошкар-Оли, Іжевська, Казані, Куйбишева, Талліна, Петрозаводська та ін.).

До того, як конгрес розпочав свою роботу, було видано повні тексти всіх пленарних і основних секційних доповідей¹ та тези деяких доповідей на спеціальні й вільні теми. Всього було проведено 36 засідань і заслухано 153 виступи.

Основна мета конгресу, як її сформулював Д. Ортутай, — огляд порівняльних історичних досліджень сучасного фінно-угрознавства, обговорення нових методів, постановка проблем. Однак фінно-угрознавство дає можливості і для ширших методологічних розробок в усіх науках. Далі він вказав, що саме фінно-угорські мови та їх історія, динамізм суспільного розвитку, відмінності в культурі фінно-угорських народів, які відомо, відкривають можливості для зіставлення процесу історичного розвитку мови, етнічного характеру культури, історії їх суспільств.

На пленарному засіданні особливий інтерес викликала доповідь Куста Вілкуна (Фінляндія) «Мовні, етнічні, культурні межі». Доповідач виходив з головної тези, що мовні і культурні межі не збігаються, хоч ці явища тісно пов'язані в зоні поширення етносу, особливо на центральних територіях його розселення. Ці межі, проте, часто розпливчасті. Так, мовні проходять по білінгвістичній зоні, де все ж відомо, яка мова рідна, натомість культурні складаються з багатьох явищ, що й викликає значні труднощі в їх співвідношенні з етносами. В дискусії з цього питання взяли участь Л. М. Терентьєва, А. Х. Халіков, М. М. Чебоксаров (СРСР), І. Ерделі, Б. Гунда (Угорщина) та ін.

Тематичні засідання проводились по секціях — мовознавчій, етнографічній, археолого-історико-антропологічній і літературній.

На засіданні мовознавчої секції інтерес викликала доповідь Б. О. Серебренникова (СРСР)². Як відомо, на основі теорії прямові історики висунули ідею генеалогічного

дерева походження та формування окремих народів в межах мовних сімей, але вона останнім часом неодноразово зазнавала гострої критики. Доповідач, розглянувши історію питання і критичні зауваження з приводу ідеї прамови, прийшов до висновку, що сучасна компаративістика враховує з відповідними корективами теорії хвиль, субстрату, змішування мов і ареальної лінгвістики та використовує прамовні схеми як моделі, особливо необхідні в історичних дослідженнях мов. Основним завданням, вказав він, є не вивчення історії прамови, яка реконструюється, а реконструювання стану прамови, що безпосередньо передує її розпаду. Прамовні моделі можуть дати цілісне уявлення про окремі епохи в розвитку мов.

Одне з засідань археолого-історико-антропологічної секції було присвячене проблемі південних зв'язків приуральських культур за доби пізнього кам'яного віку. Постановка цієї теми пов'язана з гіпотезою про середньоазіатське походження предків фінно-угорських народів, запропонованою С. П. Толстовим і розвинутою В. Н. Чернєцовым на підставі схожості неолітичної кельтєміарської культури з культурами Уралу. Цій темі була присвячена доповідь Л. Я. Крижевської³ (Ленінград), де на матеріалах, головним чином, неоліту, було показано культурну взаємодію і вплив середньоазіатської (кельтєміарської) етнокультурної області на традиції населення Південного Уралу у виробництві кераміки і крем'яних знарядь. Автор вважає, що можна виділити два типи південних зв'язків уральських культур — етнокультурні й господарсько-економічні. Перші сягають доби мезоліту і в неоліті стають традиційними для Південного Зауралля, культура якого входить у коло споріднених південних культур. Ці останні мали посередній вплив на культури Середнього Зауралля та Приуралля, в тому числі на формування стародавніх і сучасних народів фінно-угорської мовної спільноти.

На засіданні, присвяченому темі «Виникнення відтворюючого господарства і фінно-угри», обговорювалась доповідь О. П. Смирнова⁴ (Москва), де було дано огляд археологічних матеріалів лісостепової зони Європейської частини СРСР, які пов'язані з фінно-угорськими старожитностями. Про результати новітніх досліджень з вказаної теми повідомили радянські археологи С. В. Ошибікіна, Р. Д. Голдіна та М. Ф. Жиганов. Методологічні зауваження з цього питання висловив А. Барта (Будапешт).

Особливу увагу привернула тема «Заселення угорцями сучасної території та його передумови». У засіданні взяло участь понад 70 чоловік і було заслушано 15 доповідей, повідомлень і виступів. Ця тема фактично порушувала проблему етногенезу угорського народу. Традиційна точка зору, яка склалась ще в буржуазній угорській історіографії, ґрунтуються на факті переселення так званих угрів Арпада в 896 р. у Подунав'я із Східної Європи.

З основною доповіддю виступив професор Будапештського університету Дьюла Ласло⁵. Він відзначив, що в результаті дослідження останніх десятиліть виявився ряд суперечностей у трактуванні ранньої історії угрів. Крім того, автор вважає, що на сучасному етапі розвитку наукових знань необхідно розробити метод комплексного підходу до розв'язання даної проблеми, залишаючи з цією метою різні науки: історію, археологію, мовознавство, антропологію, народне мистецтво, етнографію, зоологію, ботаніку та ін. До недавнього часу в широких масштабах питання походження угрів розробляли лише історики й філологи. Аналіз археологічних етнографічних, антропологічних та інших матеріалів привів автора до висновку про «подвійний» характер культури угорців Х—XI ст. і про наявність культурних шарів, пов'язаних з осілім землеробським і кочовим скотарським населенням. Д. Ласло вважає, що угromовні угорці (оногури) з'явились на Дунаї вже в 670 р.

Під час обговорення доповіді у виступах А. Рона-Таш (м. Сегед, УНР) А. Барта (Будапешт), М. Русу (Румунія), Д. Шинора (Блюмінгтон, США), В. Ф. Генінга (Київ) відзначалась плідність ідей Д. Ласло, які є узагальненням великої різноманітного матеріалу, але не змінюють суперечностей і неясностей у трактуванні джерел.

На засіданні секції було порушене також тему традиційних пошукув «Великої Угорщини» — прабатьківщини угрів Арпада. З доповідями виступили Р. Г. Кузев і Т. М. Гаріпов («Magna Hungaria і стародавня Башкирія») та Е. А. Халікова («Ранні уйти у Східній Європі»). Перші автори на підставі джерел та вивчення етнонімік вважали можливим локалізувати Велику Угорщину та стародавню Башкирію на певній території між Уралом та Волгою, причому башкирська зона мала частково сягати за межі угорської в районі Бугульминської височини. Це й може свідчити на користь того, що згадана територія була первісно заселена уграми, а потім башкирами, які асимілювали решту угрів після переселення частини їх на Захід. При цьому доповідачі вважають встановленім той факт, що мадьярські племена жили в другій половині I тисячоліття між Уралом та Волгою і умовно називають зазначену область «Великою Угорчиною».

Більш категорично розвинула цю теорію Е. А. Халікова, яка продемонструвала знахідки з могильника Великі Тігани в Татарії, близькі до матеріалів угорських могильників Х ст. Спільні елементи в поховальному обряді, речах, жіночому вбранні дають підставу, на думку автора, вперше засвідчити наявність пам'яток мадьярських племен, які залишили близько 830 р. Прикам'я і через 60—70 років оселились у Подунав'ї. Доповідач об'єднує Тіганський могильник з пам'ятками кущинаренківського типу в Південному Прикам'ї, які й окреслюють територію «Великої Угорщини».

У присвячених цим доповідям виступах А. Барта, Ч. Балінта, Г. Фодора (Будапешт) відзначалась недостатньо вироблена методика порівняння прикамських і угорських матеріалів і слабість аргументації. Критичні зауваження були висловлені В. Ф. Генінгом, який вказав, що Е. А. Халікова ігнорує ряд відомих фактів.

По-перше, археологічні пам'ятки кінця I тисячоліття у Південному Прикам'ї здебільшого містять змішані матеріали, і кушнаренківський тип у них не поодинокий і не переважний. Пов'язуючи цей тип з мадьярами Арпада, які пішли в IX ст. на Захід, дозвідає ізоляцію серед населення, що склалось органічно, якусь одній групі, визначаючи її спільність лише в плані походження. По-друге, близькість кушнаренківського типу Прикам'я встановлена на підставі знахідок специфічної кераміки з фігурно-штампованим орнаментом. Але такої кераміки зовсім немає як у могильниках, так і на поселеннях мадьяр X ст. на території Угорщини. І нарешті для порівняльного аналізу велико-тіганских та кушнаренківських поховань, з одного боку, і угорських могильників IX—X ст., з другого, необхідно спочатку дати чіткі типологічні характеристики кожної групи. Однак у доповіді цього немає, і більшість наведених аналогій досить поверхові.

Повідомлення Г. А. Архіпова, В. О. Семенова та Е. П. Казакова були присвячені виявленню в археологічних матеріалах елементів культур, які тією чи іншою мірою можна пов'язати з уграми.

Цікавими були екскурсії, організовані для учасників археологіко-історико-антропологічної секції. Вони відвідали Вишеград і Естергом, де збереглись залишки середньовічних угорських міст, а також оглянули місця розкопок римського поселення Горсія, побували на озері Балатон, та в ряді музеїв та міст, ознайомились з пам'ятками стародавньої і середньовічної архітектури.

Делегатам Конгресу було вручено виданий Угорською Академією наук довідник⁵, який містить опис її структури і детальний перелік наукових установ республіки, що ведуть дослідження в галузі фінно-угрознавства: інститутів академії (мовознавства, етнографії, музикознавства, археології, історії, літератури), університетів і вищих шкіл, бібліотек та музеїв. Тут наведено дані з історії тієї чи іншої установи, відомості про наукові досягнення та проблематику, яку вона розробляє, про основні видання тощо. Наприкінці додано біографічні довідки, що стосуються сучасних угорських вчених — фінно-угрознавців.

¹ Congressus Quartus Internationalis Finno-Ugrieturunn. Budapest, 1975, p. 1.

² Серебренников Б. А. Праязык как необходимая модель, с. 61—69.

³ Крижевская Л. Я. Южные связи уральских культур в эпохах позднего каменного века.— Там же, с. 161—179.

⁴ Смирнов А. П. Возникновение производящего хозяйства и финно-угры, с. 181—193.

⁵ Cy Jaszló. Die ungarische Landnahme und ihre Vorezeigniss (Über die Forschungen zur Landnahme der Ungarn).— Congressus Quartas..., с. 195—208.

⁶ Forschungsstälten für Finno-Ugristik in Ungarn. Budapest, 1975.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АЛЮР
АП
АСГЭ
ВАН УРСР
ВДИ
ГИМ
ДБК
ДГС
ИА АН СССР
ИА АН УРСР
ИАДК
ИАК
ИТУАК
КСИА АН СССР
КСИА АН УССР
КСИИМК
КСПИ ОГУ и ОГАМ
- ЛГУ
ЛОИА
МАР
МАСП
МГУ
МИА
НА ИА АН УРСР
НТЕ
ОАК
ПСРЛ
СА
САИ
СЭ
Труды АИЧП
Труды... АС
Труды ВДАЭ
Труды ККЭ
АН
SA
- Археологическая летопись Южной России
— Археологічні пам'ятки УРСР
— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
— Вісник Академії наук УРСР
— Вестник древней истории
— Государственный исторический музей
— Древности Боспора Киммерийского
— Древности Геродотовой Скифии
— Институт археологии АН СССР
— Інститут археології АН УРСР
— История и археология древнего Крыма
— Известия Археологической комиссии
— Известия Таврической Ученой Архивной комиссии
— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
— Краткие сообщения полевых исследований Одесского Государственного университета и Одесского Государственного Археологического музея
— Ленинградский госуниверситет
— Ленинградское отделение Института археологии АН СССР
— Материалы по археологии России
— Материалы по археологии Северного Причерноморья
— Московский госуниверситет
— Материалы и исследования по археологии СССР
— Науковий архів ІА АН УРСР
— Народна творчість та етнографія
— Отчет Археологической Комиссии
— Полное собрание русских летописей
— Советская археология
— Археология СССР. Свод археологических источников
— Советская этнография
— Труды Ассоциации по изучению четвертичного периода
— Труды Археологического съезда
— Труды Волго-Донской Археологической экспедиции
— Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР
— Archeologia Hungarica. Budapest
— Slovenska Archeologia

ЗМІСТ

Статті

Непріна В. І. Походження неоліту ямково-гребінчастої кераміки на території України	3
Телегін Д. Я. Про становлення скотарства і землеробства на південному заході Європейської частини СРСР	17
Щепинський А. О. (Сімферополь). Населення південноного берегу Криму в епоху раннього заліза	26
Бессонова С. С., Раєвський Д. С. (Москва). Золота пластина із Сахнівки	39
Сухобоков О. В. До питання про пам'ятки волинцевського типу	50
Ауліх В. В. (Львів). Про вивчення слов'янської кераміки	66
Сокол М. Т. (Дніпропетровськ). Римов — давньоруське місто-застава	72

Публікації та повідомлення

Лобай Б. І. (Вінниця). Кургани скіфського часу на Вінниччині	77
Драчук В. С. Бронзові дзеркала з колекції Дніпропетровського державного історичного музею	84
Кілієвич С. Р. Розкопки Великого Ярославова двору в Києві (1972—1973 рр.)	92

Критика та бібліографія

Анохін В. О. Дж. Беррон. Срібні монети Самоса	102
Пеняк С. І. (Ужгород). Про час появи угрів у Тисо-Дунайському басейні (огляд джерел)	105

Охорона археологічних пам'яток

Кузнецов Г. О. (Чернігів). Дослідження пам'яток раннього залізного віку на Чернігівщині	107
---	-----

Хроніка

Генінг В. Ф. IV Міжнародний конгрес фінно-угрознавців у Будапешті	110
Список скорочень	113

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

Неприна В. И. Происхождение неолита ямочно-гребенчатой керамики на территории Украины	17
Телегин Д. Я. О сложении скотоводства и земледелия на юго-западе Европейской части СССР	26
Щепинский А. А. (Симферополь). Население Южного берега Крыма в эпоху раннего железа	39
Бессонова С. С., Раевский Д. С. (Москва). Золотая пластина из Сахновки	50
Сухобоков О. В. К вопросу о памятниках волынцевского типа	65
Аулих В. В. (Львов). Об изучении славяно-русской керамики	71
Сокол М. Т. (Днепропетровск). Римов — дневнерусский город-застава	76

Публикации и сообщения

Лобай Б. И. (Винница). Курганы скифского времени на Винниччине	84
Драчук В. С. Бронзовые зеркала из коллекции Днепропетровского государственного исторического музея	91
Килиевич С. Р. Раскопки Большого Ярославова двора в Киеве (1972—1973 гг.)	101

Критика и библиография

Анохин В. А. Дж. Беррон. Серебряные монеты Самоса	102
Пеняк С. И. (Ужгород). О времени появления угрев в Тиссо-Дунайском бассейне (обзор источников)	105

Охрана археологических памятников

Кузнецов Г. А. (Чернигов). Исследование памятников раннего железного века на Черниговщине	107
---	-----

Хроника

Генинг В. Ф. IV Международный конгресс финно-угроведов в Будапеште	110
Список сокращений	113

Академия наук Украинской ССР
Институт археологии

**Украинское общество охраны
памятников истории и культуры**

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

21

(На украинском языке)

**Друкується за постановою вченої ради Інституту
археології АН Української РСР**

**Редактор Л. Л. Ващенко. Художній редактор С. П. Квітка. Технічний
редактор Г. Р. Боднар. Коректор Я. М. Зубко.**

Інформ. бланк № 424.

**БФ 00196. Здано до набору 14.IX 1976 р. Підписано до друку 14.II
1977 р. Формат 70×108^{1/8}. Папір друк. № 1. Умовно-друк. арк. 10,15.
Облік.-вид. арк. 10,57. Тираж 1000 прим. Вид. № 3. Зам. 6-787.
Ціна 1 крб. 27 коп.**

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ-601, МСП, вул. Репіна, 3.

**Київська книжкова друкарня наукової книги Республіканського ви-
робничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, Київ,
Репіна, 4.**

«НАУКОВА ДУМКА»